

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 9

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2011

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)
П 75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. В. В. Ващенко
д-р іст. наук, проф. В. В. Стецкевич

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара*

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук.
П 75 пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во
Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. – Вип. 9. – 224 с.

ISBN 978-966-551-328-5

Висвітлюються маловідомі питання з історії Придніпров'я від ранньомодерного періоду до сучасності. У центрі уваги авторів важливі теоретико-методологічні аспекти історичного краєзнавства, історія міст і сіл, діяльність історичних персоналій, минуле освіти, науки і культури, суспільно-політичного життя, археологічні старожитності. Розраховано на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, етнографів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх, хто цікавиться історією України та Придніпров'я.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.), канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилева**, д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**, д-р іст. наук., проф. **Є. І. Бородін**, заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**, канд. іст. наук, доц. **В. Я. Яценко** (відп. секр.).

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)

ISBN 978-966-551-328-5

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2011
© Автори статей, 2011

ВСТУП

Новий дев'ятий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» є черговим кроком на шляху до наукового пізнання минулого нашого краю. Представлені авторами статті пройшли належну апробацію на VII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка відбулася на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 13 травня 2011 р. За традицією збірник структуровано за розділами. В основу такого поділу покладено проблемно-тематичний принцип.

Відкриває видання розділ 1 «Теоретико-методологічні аспекти історичного краєзнавства». У ньому вміщено статтю С. І. Світленка з актуальних питань підготовки проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» та розвідку І. С. Стороженка, яка фокусує увагу на теоретико-методологічних проблемах дослідження історії Запорозької Січі.

Логічним продовженням вищезазначених матеріалів збірника є другий розділ видання, в якому містяться наукові статті з історії міст і сіл Придніпров'я від ранньомодерного періоду до першої половини XX ст. Так, О. М. Слісаренко показав місце самарських «городків» як чинника шведсько-українського союзу 1709 р., О. Д. Сухомлин висвітлив походження і заняття населення містечка Самарчика у 1750-х рр. за документами архіву Коша Нової Запорозької Січі, В. М. Коробка розкрив виборчий процес і формування установ громадського управління за законом 1870 р. у містах Катеринославської губернії. Завершує розділ стаття Д. О. Романчука, що стосується регіональних аспектів проведення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. на Дніпропетровщині.

Читацький інтерес, напевно, викличе третій розділ збірника «Історичні постаті», в якому зосереджені статті з малодосліджених персоналістичних сюжетів періоду XIX–XX ст. Цю частину видання відкриває розвідка І. О. Кочергіна про верхньодніпровський дворянський рід Лаппо-Данилевських в історії Катеринослава. Варте уваги археографічне повідомлення Г. К. Швидько з новими даними до біографії видатного вченого і культурного діяча Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст. І. Я. Акінфієва, які містяться в опублікованому автором «Жизнеописании Ивана Яковлевича Акинфиева». У статті І. М. Романюти – здійснено реконструкцію суспільно-політичних та історичних поглядів відомого катеринославського суспільно-політичного діяча, журналіста, критика, літературознавця,

видаця та редактора М. В. Бикова. Завершує низку статей, присвячених діячам дореволюційного періоду, розвідка О. Б. Шляхова про життя та діяльність катеринославського губернатора В. А. Колобова періоду 1914–1916 рр.

Кілька статей розділу стосуються діячів нашого краю радянського періоду. Так, О. В. Бойко – оповів про маловідомі сторінки з життя та діяльності єпископа Онуфрія (Гагалюка) на Катеринославщині 1920-х рр., В. С. Савчук уперше в історіографії здійснив цілісне дослідження біографії М. Г. Куїса і встановив, що цей діяч двічі був ректором Дніпропетровського державного університету в період 1930-х рр., В. М. Бекетова реконструювала список лауреатів Шевченківської премії від Дніпропетровщини з 1961 по 2011 рр.

У четвертому розділі представлено історико-краєзнавчі розвідки з історії освіти, науки і культури Придніпров'я. Зокрема, Л. Л. Прокопенко показав організацію навчального процесу в Катеринославській гімназії у першій половині XIX ст., Л. М. Лучка висвітлила керівництво навчальних закладів і розвиток бібліотечної справи Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст., С. П. Волкова розкрила процес створення науково-дослідних кафедр у Катеринославі на початку 1920-х рр., О. Ф. Нікілев дослідив стан і функціонування сільської школи на Дніпропетровщині 1950-х – середини 1960-х рр.

П'ятий розділ збірника містить статті з історії суспільно-політичного життя Придніпровського регіону. Так, Ю. С. Митрофаненко проаналізував матеріали української преси, в яких розглянуто феномен отаманщини періоду Директорії 1918–1919 рр., а Н. Р. Романець дослідила процес переселення селян у Дніпропетровську область у 1933–1934 рр., показавши репресивну кампанію сталінського режиму, спрямовану проти «саботажу переселенського руху».

У шостому розділі «Археологічні старожитності» об'єднані розвідки І. Ф. Ковальнової про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці, В. М. Шалобудова – про східні монети, знайдені під час досліджень Самарі – Новобогородицької фортеці, та О. В. Харитоновой про гутне скло з розкопок Новобогородицької фортеці 2010 р.

Загалом можна сподіватися, що дев'ятий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» викличе інтерес у вчених-істориків, археологів, працівників освіти та культури, серед краєзнавців, студентської та учнівської молоді, у ширшому колі любителів минувшини нашого краю.

*Відповідальний редактор,
д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко*

I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 94 (477.63)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРО АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ПРОЕКТУ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ»

Розглянуто актуальні теоретико-методологічні й організаційні аспекти підготовки історико-краєзнавчого наукового проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область».

Ключові слова: історія міст і сіл, Дніпропетровська область, історико-краєзнавче дослідження, проект, методологія історії.

Рассмотрены актуальные теоретико-методологические и организационные аспекты подготовки историко-краеведческого научного проекта «История городов и сел Украины. Днепропетровская область».

Ключевые слова: история городов и сел, Днепропетровская область, историко-краеведческое исследование, проект, методология истории.

Actual theoretical, methodological and organizational aspects of the preparation of historical and regional research project «The history of cities and villages of Ukraine. Dnepropetrovsk region».

Key words: history of towns and villages, Dnepropetrovsk region, local historical research, design, methodology of history.

Одним із найпомітніших соціально значущих історико-краєзнавчих проектів радянського періоду стала 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», яка у 1976 р. була відзначена Державною премією СРСР у галузі науки. За даними академіка НАН України П. Т. Тронька, на різних етапах з 1962 р. до 1974 р. у написанні цієї грандіозної праці взяли участь близько 100 тисяч осіб, із яких грамотами й подяками відзначено понад півтори тисячі краєзнавців-дослідників.

© С. І. Світленко, 2011

Без перебільшення цей колектив здійснив величезну працю – видання понад 50 тис. сторінок первісного авторського тексту, а у кінцевому підсумку – 2 360 обліково-видавничих аркушів [12, с. 12–14, 15, 16, 24].

Виступаючи на X Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства у 2001 р., голова Головної редколегії багатотомного видання акад. П. Т. Тронько добрим словом згадав «плідну і корисну працю» колективів істориків університетів і педагогічних інститутів і серед них, зокрема, учених Дніпропетровського університету, які «...багато зробили для підготовки і видання 26-томної історії міст і сіл республіки» [12, с. 17].

Принагідно зазначимо, що «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область», яка вийшла першим виданням українською мовою у 1969 р. загальним обсягом 109,8 обліково-видавничих аркушів, містила 565 фотоілюстрацій, 20 карт, 12 кольорових вклейок. У підготовці тому взяли участь близько 2 тис. осіб: це, зокрема, наукові працівники й викладачі вищих навчальних закладів, співробітники музейних, архівних та культурно-освітніх установ, працівники партійних і радянських органів, учителі. Допомогали у роботі над томом широкі кола громадськості. У Дніпропетровській області було створено й працювало 29 міських і районних редакційних колегій, понад 350 робочих груп, які відібрали й опрацювали величезну кількість документів та оповідних першоджерел. Редакційну колегію тому очолював А. Я. Пащенко, відповідальним секретарем був Л. П. Ушаткін. Членами редколегії працювали цілий ряд відомих учених-істориків, працівників архівних, музейних установ, партійних та радянських органів, у тому числі П. Л. Варгатюк, І. В. Васильєв, Г. Ф. Ватченко, В. Я. Воробйов, Н. Я. Гаєвська, Г. А. Кардашов, М. І. Ковальов, К. О. Козуліна, І. А. Мороз, Г. Г. Олексієнко, Л. В. Олійник, П. Є. Орлик, Ф. С. Павлов, В. С. Подворчанський, К. І. Позняков, Д. П. Пойда, В. Г. Постановой, П. М. Рашев, С. П. Хвостенко, О. Г. Яременко [8, с. 2,3, 6, 959].

Із часу виходу у світ першого 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР» уже пройшло 35 років. Відтоді наклад багатотомної серії, що становив 15 тис. примірників, а Дніпропетровського тому – 25 тис., уже давно став бібліографічною рідкістю, недоступною широкому колу професіоналів й аматорів вивчення історичного минулого [12, с. 24].

До того ж 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР» писалось за радянських часів, коли панівною була марксистсько-ленінська методологія історії. «Методологічною основою для написання історії міст і сіл області, – йшлося у вступі редакційної колегії до Дніпропетровського тому, – були твори класиків марксизму-ленізму, рішення партійних з'їздів та Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України» [8, с. 6]. Усе це позначилося на змісті видання, яке писалось на основі принципів класовості й партійності, які робили декларативними інші теоретико-методологічні принципи – історизму та наукової об'єктивності. Зазначене суттєво обмежувало творчий діапазон дослідників, помітно звужувало предметне поле історико-краєзнавчих нарисів, збіднювало їх проблемно-тематичний репертуар.

Утвердження незалежної України сприяло переходу істориків-краєзнавців від теоретико-методологічного монізму до плюралістичного бачення минулого, загальному розвитку історико-краєзнавчих студій. Усе це актуалізувало постановку питання про підготовку нової редакції «Історії міст і сіл України». Свідченням цього стало розпорядження Президента України Л. Д. Кучми «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» від 19 жовтня 2000 р., яке зобов'язувало Кабінет Міністрів України «...забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досліджень і видання енциклопедичного багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» у новій редакції».

На виконання зазначеного документа 10 червня 2002 р. тодішній прем'єр-міністр України А. К. Кінах підписав постанову Кабміну України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року». У ній, зокрема, йшлося про доручення Міністерству освіти і науки, Міністерству фінансів, Національній академії наук «...внести пропозиції про видання енциклопедичного багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» у новій редакції». Характерно, що у самій «Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року» серед завдань щодо її виконання містилося положення про «перевидання багатотомної енциклопедії «Історія міст і сіл України» [2, с. 7, 9, 10, 14, 15, 17].

«Нинішня підготовка і перевидання багатотомної «Історії міст і сіл України», – писав П. Т. Тронько, – має ще раз засвідчити перед світом, що ми великий народ, який, незважаючи на жорстокі удари

долі протягом багатьох тисячоліть, зберіг свою ментальність, культуру, традиції» [10, с. 14]. Але, на жаль, сьогодні доводиться вести мову про те, що «Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року» у зазначеному пункті не була виконана. Головні причини цього вбачаються у тому, що упродовж 2000-х рр. на загальнодержавному рівні не вдалося сконцентрувати необхідних організаційних, кадрових, фінансових, матеріально-технічних ресурсів для втілення цього важливого завдання в життя.

Утім науково-пізнавальну й суспільно-політичну актуальність реалізації цього проекту важко переоцінити на загальноукраїнському і регіональному рівнях. Системне вивчення історії міст і сіл України, зокрема Дніпропетровської області, у рамках єдиного всеукраїнського проекту є важливою складовою історичної регіоналістики та краєзнавства і уявляється актуальним науковим та соціально значущим завданням за умов складного процесу соціально-економічної та суспільно-політичної трансформації українського суспільства, у перебігу якого ще не завершено становлення української модерної нації.

Забезпечення незворотності переходу від пострадянської до модерної демократичної України вимагає активного подолання наслідків впливу застарілих імперських та радянських стереотипів історичної пам'яті, історичної свідомості та історичного мислення й пошуку нових ідейних та ментальних основ сучасного й майбутнього суспільства на основі поєднання загальнолюдських і національних цінностей, здорової етнонаціональної традиції і модерних інтелектуальних інновацій. Зазначений процес має ґрунтуватися на впровадженні в науково-дослідницьку й соціальну практику нових креативних проектів, метою яких є системне відродження історичної пам'яті й широке вивчення історичних глибинних пластів соціуму та культури українського народу на основі сучасної історіософії, теорії пізнання та методології історії.

Це стане надійним гносеологічним підґрунтям для формування й утвердження сучасної історичної свідомості та історичного мислення, які наблизять нас до більш правдивого розуміння минулого. Одним із таких проектів має стати підготовка й видання фундаментальної наукової праці «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область», яка розрахована не тільки на освітні й наукові кола, а й на широку громадськість.

Актуальним питанням підготовки такого проекту є насамперед залучення досягнень сучасної методології історії. При цьому основоположного значення набуває застосування таких теоретико-методологічних принципів, як історизм, науковість, системність, плюралізм, багатовимірність. Тільки їх поєднання дасть можливість показати повноцінну історію міст і сіл усіх регіонів, у тому числі Дніпропетровської області, сукупність якісно визначених явищ і процесів реальності.

Зasadничий принцип історизму дає можливість аналізувати й синтезувати сукупність якісно визначених мікроісторичних процесів, явищ, подій, людського досвіду, що є об'єктом історичного краєзнавства, у контексті макроісторичних умов, того загального історичного тла, завдяки якому буде більш зрозумілим те унікальне, характерне для конкретної місцевості, міста, містечка, селища міського типу, села. Безсумнівно, з цим принципом тісно пов'язаний принцип науковості, який передбачає використання інформаційно насичених, репрезентативних і водночас надійно перевірених, вірогідних архівних та опублікованих першоджерел, фахове застосування комплексу дослідницьких методів і прийомів пізнання історичної дійсності, відповідного оповідного стилю та оформлення довідково-бібліографічного апарату.

Науковість історико-краєзнавчого дослідження передбачає мінімізацію використання міфологічної та релігійної світоглядних форм осягнення історичної дійсності та максимально можливу правдиву інтерпретацію минулого, яка позбавлена вузькопартійних, вузьокласових, вузькокорпоративних та інших подібних дослідницьких зацікавленостей, які роблять дослідника заручником суб'єктивістської домінанти у пізнавальному процесі.

Принцип системності передбачає розгляд історико-краєзнавчого об'єктно-предметного поля цілісно, з метою з'ясування його складної структури та функціонального розмаїття. Використання такого принципу дає можливість визначити сукупність історичних елементів і зв'язків між ними у сфері матеріального виробництва, суспільно-політичному, етнонаціональному та духовно-культурному житті тощо.

Плюралістичне бачення історії краю стає запорукою від однобічності інтерпретаційного осягнення минулого з погляду якоїсь однієї ідеології чи політичної концепції. Це особливо важливо у процесі

розгляду суперечливих процесів, явищ, подій або персоналій, які не можна усвідомлювати тільки в «чорно-білих» історичних кольорах, монолінійному поступі тільки по висхідній. У таких випадках особливо заслуговує на увагу використання принципу багатовимірності, який передбачає підхід до того чи іншого процесу чи явища з кількох сторін, або верифікацію даних кількома методами та прийомами з метою утвердження реконструкції минулого, максимально наближеної до правди історії.

Звичайно, застосування всіх зазначених теоретико-методологічних принципів в історико-краєзнавчому дослідженні має здійснюватися комплексно, а не вибірково, тому що всі вони є взаємодоповнюючими. Не менш суттєвим є послідовне використання комплексу теоретико-методологічних підходів, які визначають вектор, або напрямок, історичного дослідження. Особливу увагу варто звернути на такі, як аналітичний, синтетичний, описовий, динамічний, генетичний, порівняльний, типологічний, мікроісторичний, регіональний, структурно-функціональний, або системний, персоналістичний, синергетичний тощо.

Використання таких загальнонаукових підходів, як аналітичний і синтетичний, важливе з огляду на величезні обсяги конкретно-історичного краєзнавчого матеріалу, особливо характерні для ХХ – початку ХХІ ст. За цих обставин обмежитися простим описом подій без належної аналітики і синтези означає приректи читача на загрозу «потонути» у безкрайньому морі фактів. До того ж це неприпустимо і з огляду на обмежений обсяг видання. Саме сучасний аналіз і синтез дасть можливість упоратися із масовими першоджерелами й провести наукову реконструкцію подій, фактів, процесів та явищ минулого. Важливо, щоб реконструкція минулого краю проводилася із використанням дослідниками динамічного й генетичного підходів, що сприятиме показу минувшини у розвитку, у процесі причинно-наслідкових історичних зв'язків.

Одним із пріоритетних в історико-краєзнавчому дослідженні є мікроісторичний підхід, який акцентує увагу на найдрібніших аспектах, деталях, прихованих мотивах діяльності історичних постатей [13, с. 247]. Хоча це не означає, що можна нехтувати макроісторичним підходом, який може з успіхом застосовуватися для пояснення особливого, регіонального й загального, національного тла, що дозволить краще відтворити одиничне, унікальне, суто краєзнавче.

Історико-краєзнавчий, за своєю сутністю мікроісторичний підхід особливо тісно пов'язаний з регіональним, який сприяє науковому осмисленню явищ регіоналізму та регіоналізації в українському житті з метою вивчення регіональної своєрідності України [1, с. 13].

У процесі вивчення історії міст і сіл варто використовувати історико-порівняльний, або компаративістський, підхід, який ставить у центр дослідження зіставлення, порівняння процесів, явищ, персоналій, що є актуальним при вивченні господарчої, соціальної, соціально-політичної, інтелектуальної історії краю [13, с. 251, 252, 254]. Це дає можливість краще зрозуміти місце й роль того чи іншого населеного пункту в соціально-економічному та суспільно-політичному поступі району чи області у цілому.

Уявляється доцільним використання системного підходу, який сприяє розкриттю цілісності об'єкта та механізмів, що його забезпечують, з'ясуванню його складної структури та багатоманітності функцій [9, с. 105, 106]. Не менш важливим є використання типологічного підходу, який дозволяє виявити те єдине, що притаманне багатоманітності тих чи інших поєднань індивідуального, з'ясовує якісну певність сукупності об'єктів та явищ, тобто сукупність типів.

У ході написання історії міст і сіл необхідно звернути особливу увагу на використання біографічного підходу, який дасть можливість належним чином «залюднити» історію місцевого краю, яка за часів тоталітаризму та посттоталітарних часів була ретельно «вичищена» від «класових ворогів»: дворян, буржуазії, куркулів, різного роду опозиціонерів у межах більшовицької партії та поза нею. За імперських і радянських часів з історичної пам'яті були викреслені цілі пласти персоналій, а тому антропологізація історії місцевого краю набуває особливої актуальності.

На сучасному етапі історичного пізнання не можна не враховувати синергетичного (від «синергетика», з грецьк. – сприяння, співробітництво, спільні дії) підходу, що сприяє принципово новому усвідомленню закономірностей функціонування раніше вивчених об'єктів. У його підґрунті є міждисциплінарне пізнання загальних закономірностей та принципів, покладених в основу різних за природою процесів самоорганізації складних нелінійних динамічних систем: економічних, соціальних, політичних, культурних тощо [9, с. 132–134]. Подібний підхід дає можливість залучати до історико-краєзнавчого дослідження дані археології, етнології, політології, права, соціології, статистики та ін.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи проекту має стати творче використання комплексу методів пізнання, як загальнонаукових теоретичних і емпірико-теоретичних, так і конкретно-історичних. Серед останніх слід особливо виділити історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, метод діяхронного аналізу, або різночасовий, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, ретроспективний, біогеодетерміністський, дифузійністський (культурно-історичний), соціологічний, статистичний тощо. Не можна не брати до уваги і спеціально-історичних методів пізнання, зокрема історіографічного аналізу і синтезу, періодизації та класифікації, наукової критики джерел, термінологічного й текстологічного аналізу тощо. Застосування цих методів важливе як у ході первісного відбору і систематизації матеріалу, на етапі наукової евристики, так і у процесі формування й утвердження наукової моделі основної текстової частини.

Теоретична розробка і впровадження у наукову практику ідеї підготовки й видання сучасної наукової праці «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» сприятиме активізації історичних, історико-краєзнавчих, історико-культурних, археологічних, етнографічних та етнологічних досліджень, розширенню й модернізації сучасного інтелектуального середовища в регіоні та якісно новому досягненню регіональної історії та історичного краєзнавства Придніпров'я.

При цьому актуальним аспектом підготовки сучасного проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» є проведення «наукової інвентаризації» нагромадженого історико-краєзнавчого досвіду, особливо за часів незалежної України. Адже у цей період спостерігається помітна динамізація історико-краєзнавчих досліджень у регіоні. Важливим чинником активізації творчих зусиль істориків-краєзнавців стало втілення у практику інтелектуального життя Дніпропетровщини системної роботи із проведення різноманітних історико-краєзнавчих конференцій.

Особливо важливого значення набуло відновлення після тривалої перерви проведення Дніпропетровських обласних історико-краєзнавчих конференцій. Як відомо, перша з них відбулася на базі тодішнього Дніпропетровського державного університету ще за часів горбачовської «перебудови». Лише у 2004 р. такі конференції відновили свою роботу і проводяться як Дніпропетровські обласні науко-

ві історико-краєзнавчі конференції під назвою «Історія Дніпровського Надпоріжжя». Із 2007 р. ці наукові форуми стали щорічними. Співorganізаторами конференцій виступають Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького, Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, Державний архів Дніпропетровської області, Дніпропетровський обласний осередок Всеукраїнської національної спілки краєзнавців, ГО «Інститут суспільних досліджень». Останнім часом до проведення цих конференцій долучилося управління внутрішньої політики Дніпропетровського міськвиконкому. Робота наукових зібрань організується на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а в ряді випадків із залученням бази Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

У ході роботи обласних історико-краєзнавчих конференцій уже нагромаджено великий конкретно-історичний матеріал з історії міст і сіл нашого краю, який майже повністю був опублікований у збірнику наукових праць «Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження». За 2004–2010 рр. уже вийшло у світ вісім випусків цього збірника, який видається спільно історичним факультетом Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей та Громадською організацією «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ).

У 1998 і 2002 рр. з ініціативи класичного університету в Дніпропетровську відбулися дві міжрегіональні науково-практичні історико-краєзнавчі конференції «Історичне краєзнавство Наддніпрянщини».

Варто відзначити й досвід проведення на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара цілого ряду наукових читань, зокрема на пошану академіка Д. І. Яворницького, професорів М. П. Ковальського, Д. П. Пойди, А. М. Черненка. Усі ці наукові зібрання мають всеукраїнський статус і чітко виражену історико-краєзнавчу компоненту.

Історико-краєзнавча тематика достатньо широко представлена у науковому журналі «Вісник Дніпропетровського університету; Серія «Історія та археологія» (відп. ред. проф. С. І. Світленко) і у п'яти

фахових збірниках наукових праць, зокрема «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (відп. ред. проф. С. І. Світленко), «Проблеми політичної історії України» (відп. ред. проф. О. Б. Шляхов), «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: теорія, методика, практика» (відп. ред. проф. А. Г. Бolečух), «Проблеми археології Подніпров'я» (відп. ред. проф. І. Ф. Ковальова), «Питання німецької історії» (відп. ред. проф. С. Й. Бобилєва). Збірник наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» (відп. ред. проф. С. І. Світленко) в лютому 2010 р. зареєстровано як засіб масової інформації Міністерством юстиції України.

Важливого значення набули ініціативи істориків-краєзнавців Національного гірничого університету, на базі якого у 1999 р. було проведено IX Всеукраїнську наукову конференцію «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи», а в наступні роки систематично організовуються регіональні наукові конференції «Дослідники Придніпровського краю XIX–XX ст.» [2, с. 44]. Матеріали конференцій публікуються у збірнику наукових праць «Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник». Важливі історико-краєзнавчі відомості розкрито у ряді музеєзнавчих наукових конференцій, проведених за ініціативи Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Широкий історико-краєзнавчий матеріал, який може бути системно використаний у процесі підготовки «Історії міст і сіл України. Дніпропетровська область», міститься у ряді фундаментальних видань, що являють собою соціально значущі наукові проекти. До них слід віднести такі, як науково-документальна серія «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» у 5 томах і 8 книгах, яка вийшла у світ за редакцією наукового керівника обласної програми проф. В. В. Іваненка [4, с. 76–79], колективні монографії: «Історія Дніпропетровського національного університету» (2003, 2008 рр.) [5; 6], «Історія міста Дніпропетровська» (2006 р.) [7], науково-публіцистичне видання регіонального тому «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (2008 р.) [11], науково-популярне двотомне видання «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси» (2009–2010 рр.) [3].

На наш погляд, реалізації проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» сприятиме вирішення низки завдань,

які вже сьогодні стоять на порядку денному. По-перше, слід розробити й затвердити на відповідному рівні науково обґрунтовану програму розвитку історичного краєзнавства Дніпропетровської області на 2011–2015 рр. і до 2020 р. Звичайно, у цій програмі має бути чітко виписана підготовка видання «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область». По-друге, у процесі евристичної роботи над підготовчими матеріалами тому слід посилити пошукову роботу в архівах, бібліотеках та музеях, провести історико-краєзнавчі, етнографічні та археологічні експедиції в регіоні. Напевно, тут не обійтися без широкої громадської ініціативи на місцях, проте необхідно передбачити й цільові витрати із бюджету. По-третє, у ході підготовки видання варто організувати методичні семінари, «круглі столи» з історико-краєзнавчої тематики з метою якісної науково-методичної підготовки авторського колективу та історико-краєзнавчого активу. По-четверте, необхідні організація та проведення цілої низки науково-теоретичних і науково-практичних конференцій обласного рівня – «Історія Дніпровського Надпоріжжя», міських та районних історико-краєзнавчих конференцій з метою апробації підготовленого матеріалу для книги. У 2000-х рр. таку роботу було розпочато і на рівні області, і міст та районів, зокрема у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Новомосковську та Царичанці. Але слід пам'ятати, що в області 13 міст і 22 райони. По-п'яте, важливо продовжити публікацію результатів досліджень, апробованих на обласних історико-краєзнавчих конференціях, у збірнику наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» та інших виданнях. По-шосте, варто звернути увагу на популяризацію знань з історичного краєзнавства Придніпров'я у засобах масової інформації. Гадаю, що можна було б започаткувати рубрику «Історія міст і сіл Дніпропетровщини» в обласній пресі, цикл історико-краєзнавчих передач «Історія рідного краю» на радіо та по телебаченню.

Нарешті, необхідними організаційними аспектами підготовки праці є такі, як визначення редакційної колегії тому, авторського колективу, науково-редакційної групи, робочих груп (комісій) у містах, районних центрах, великих селах для збирання та відбору матеріалу. Важливо також детально розробити план змісту обласного тому, визначити перелік населених пунктів, про які будуть писатися нариси; розробити науково-методичні засади дослідження, підготувати методичні рекомендації щодо збору матеріалу, його обробки, аналізу й

синтезу, визначити кадрове, фінансове й технічне забезпечення проекту, затвердити і презентувати проект.

Підготовка до друку й видання книги «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» є важливим науковим, соціально значущим і досить складним завданням. Його реалізація має відбуватися у кілька етапів, серед яких слід виділити організаційно-підготовчий, коли затверджується редколегія обласного тому, авторський колектив; пошуковий, який має передбачити діяльність робочих груп (комісій) у містах, районних центрах, великих селах з організації та координації історико-краєзнавчої роботи із пошуку, відбору та первісного аналізу першоджерельного матеріалу й літератури для історико-краєзнавчих нарисів; проведення у містах і районах області науково-дослідних експедицій історико-краєзнавчого, археологічного та етнографічного характеру; науково-дослідний, який передбачатиме написання і наукове рецензування нарисів; видавничий, у ході якого буде проведено редагування, коректуру, виконання оригіналу-макету й тиражування тому.

Таким чином, у підготовці проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область» важливо розпочати період практичної реалізації, яка прийшла б на зміну декларативним намірам. Для цього є необхідний досвід роботи і кадровий потенціал. Необхідним чинником вважаю конкретну державну підтримку цього фундаментального історико-краєзнавчого проекту.

Бібліографічні посилання

1. **Верменич Ярослава.** Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Верменич. – К., 2003.
2. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997–2003 роки / упоряд. О. Г. Бажан, А. А. Ситник. – К., 2003.
3. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т. / ред. кол.: Ю. Г. Вілкул (голова) та ін. – Д., 2009–2010. – Т. 1,2.
4. Іваненко Валентин Васильович (До 60-річчя від дня народження): біобібліографічний показник / уклад.: С. І. Світленко (старш. уклад., наук. ред., В. Д. Мирончук, Л. М. Мар'їна). – Д., 2008.
5. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – Вид. 3-є, перероб і доп. – Д., 2003.
6. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – Вид. 4-є, доп. і перероб. / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – Д., 2008.

7. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
8. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головн. редкол.) та ін. – Дніпропетровська область / редкол. тому: А. Я. Пашенко (голова редкол.) та ін. – К., 1969.
9. **Клименюк Олександр**. Методологія та методи наукового дослідження / Олександр Клименюк. – К., 2005.
10. Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: наук. зб. – К., 2003.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Дніпропетровська область / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2008.
12. **Тронько Петро**. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: Досвід, проблеми, перспективи / Петро Тронько. – К., 2001.
13. **Яковенко Н.** Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007.

Надійшла до редколегії 13.05.2011

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Із застосуванням сучасних методів дослідження висвітлено питання: де, коли, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька Січ, скільки їх було, яка роль Б. Хмельницького в історії Запорозької Січі, які функції виконувало козацтво у складі українського етносу і т. ін.

Ключові слова: Запорозька Січ, історико-системний метод, теорія етногенезу, ідентифікація свідомості, український етнос, козацтво, Б. Хмельницький.

С использованием современных методов исследования освещены вопросы: где, когда, при каких условиях и с какой организационной структурой возникла первая Запорожская Сечь, сколько их было, какова роль Б. Хмельницкого в истории Запорожской Сечи, какие функции выполняло казачество в составе украинского этноса и т. д.

© І. С. Стороженко, 2011

Ключевые слова: Запорожская Сечь, историко-системный метод, теория этногенеза, идентификация сознания, украинский этнос, казачество, Б. Хмельницкий.

With use of modern methods of research the question is clarified: where, a cord, under what conditions and with what organizational structure there was the first Zaporozhye Sich, B.Khmelnitskogo's what role in history Zaporozhye Sich, what functions were executed by the Cossacks as a part of the Ukrainian ethnos etc.

Key words: Zaporizhian Sich, systematic method, theory of ethnogenesis, identification of consciousness, Ukrainian ethnos, Cossacks, B. Khmelnytsky.

Загальновідомо, що коли заходить мова про козацьку славу запорожців, то її ознакою чомусь вважається кількість Запорозьких Січей. Водночас чим їх більше, тим чогось слави більше. До цього переліку зараховуються такі Січі: **а)** на Запоріжжі – Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Підпільненська, або Нова; **б)** за межами Запоріжжя (на службі кримського хана) – Кам'янська та Олешківська і (на службі турецького султана) – Задунайська. Під назвою «Запорозька Січ» розуміється протодержавне утворення козаків-низовців. Із усіх перерахованих Січей нам відома (завдяки А. Скальковському) організаційна структура тільки Підпільненської (Нової) Запорозької Січі. Вважається, що так були побудовані усі інші Січі, а також ні в кого не виникає сумніву щодо існування названих Січей. На мою думку, це викликано тим, що дана проблема не зачіпає нічиїх інтересів. На превеликий жаль, це питання випадково зачепило мої інтереси, унаслідок чого вищенаведений стрункий перелік Січей на Запоріжжі пішов шкереберть.

Приводом до цього послужив банальний випадок. За процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах, проведених Б. Хмельницьким за період 1648 – 1652 рр., мені необхідно було порівняти його армію за структурою і озброєнням із військом Микитинської Запорозької Січі. Але таке порівняння не вдалося здійснити через те, що я не знайшов у джерелах відомостей: як же була побудована ця Січ і її збройні сили. Не було виявлено жодного прізвища гетьмана цієї Січі, бо їх перелік обривається 1638 роком, тобо роком знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до повстання Б. Хмельницького (до 1648 р.) ця посада в джерелах не згадується. Окрім цього моя наукова реконструкція проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648–1652 рр.

битв показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі [11, с. 104–282].

Дивно, що ніхто до цього часу не звернув увагу на доленосну постанову польського сейму від березня 1638 р. «Ординації війська запорозького реєстрового», у якій записано: «... на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів» [4, с. 96, 97].

Отже, ця постанова сейму зафіксувала знищення («обернення в холопів») українського козацтва як суспільної верстви Речі Посполитої, тобто не тільки низового (запорозького), а й реєстрового. Ті, сформовані в 1625 р., шість одностисячних полків реєстрового козацтва в 1638 р. були реорганізовані «по-козацьки» в піхотні полки, у які зарахували вже не козаків, а холопів, тому вони були позбавлені свого національного командування. Усі посади в цьому реєстровому війську, окрім посад сотника і сотенного отамана, посідали поляки. З таких підрозділів, організованих «по-козацьки», склалися надвірні війська (легка кавалерія) польських і литовських магнатів» [7, с. 80]. Воїнів цих підрозділів називали козаками (хоч вони не мали ніякого відношення до самодіяльного козацтва), тому ці шість реєстрових полків теж називалися козацькими, вводячи в оману наших істориків-дослідників. Ці полки «війська запорозького реєстрового» повинні були замінити функції знищеної Базавлуцької Запорозької Січі, виконуючи прикордонну залогову службу на Низу Дніпра (на Микитиному Розі) за графіком змінного чергування. Вважати, що за таких умов, тобто без дозволу польської влади, можливе утворення будь-якої Запорозької Січі, – нонсенс¹.

¹ Усі Зпорозькі Січі були створені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та постановою польського сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19 квітня 1590 р., а знищена за підтримки короля Владислава IV та постановою польського сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена за рішенням російського царя Петра I (у 1709 р.). Підпільненська, або Нова, – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14 серпня 1775 р.).

Підсумовуючи, зазначу, що на засадах аналізу доступних мені джерел був зроблений висновок, що упродовж 1638–1652 рр. Микитинської Запорозької Січі не існувало, тобто повідомлення С. Величка про цю Січ, яке перейшло зі сторінок його літопису до української історіографії, має апокрифічний (підробний) характер. Мною також було виявлено, що відродження Запорозької Січі, яка отримала назву Чортомлицької (замість знищеної Базавлуцької Січі), здійснив у 1652 р. Б. Хмельницький за своїм проектом, але з іншою організаційною структурою, а отже – і з іншими функціями. Отримавши таку, поки що гіпотетичну інформацію про Запорозьку Січ, я дійшов висновку, що причина появи таких «білих плям» в її історії викликана тим, що вона викладена (як і воєнне мистецтво Визвольної війни) у вигляді історично-літературної компіляції, тобто не науково.

Але виявлені мною «білі плями» в історії Запорозької Січі викликали у колег – істориків здивування й недовіру до цієї інформації. І на це були підстави. Адже над історією та історіографією українського козацтва і його Запорозької Січі в минулому працювали видатні історики, а зараз – величезна армія науковців академічних інститутів, і ніхто з них не піддавав сумніву офіційно викладену історію Запорозької Січі. А тут раптом з'явився маловідомий дослідник на периферії України, колишній солдат, який замість диплома історика має диплом радіоінженера і виявив доленосні «білі плями» в історії Запорозької Січі. Це щось «із області фантастики». Правда, відомо, що він уже зруйнував деякі стереотипи у воєнній історії козацтва, але останнє – це вже занадто.

Особливо обурилися наші випускники, які працюють зараз в інститутах НАНУ, звинувачуючи мене в тому, що я навмисно увесь час порушую якісь проблеми, щоб привернути до себе увагу. На порядок денний постало питання мого авторитету й гідності як вченого і людини. У зв'язку з цим я вимушений був припинити дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні і переключитися на дослідження Запорозької Січі, щоб довести наявність виявлених мною «білих плям» в її історії.

Щоб перевести висвітлення історії Запорозької Січі у площину воєнно-історичного наукового дослідження, необхідно його здійснити в руслі генезису та еволюції українського козацтва за період кінця XV – середини XVII ст., керуючись загальною методологічною закономірністю у цьому процесі. На мій погляд, такою закономірністю,

або універсальним ключем, який дозволить з'ясувати сутність і стадії розвитку козацтва та його Запорозької Січі, може стати дослідження генезису та еволюції їх організаційних структур. Цей висновок ґрунтується на закономірностях довколишнього світу.

Зокрема, звернемо увагу, по-перше, на те, що саме форма (структура) будь-якого природного об'єкта є джерелом передачі інформації про його сутність [5, с. 17]. По-друге, уся природа, Всесвіт, а також людська практика й мислення мають системний характер [8, с. 5–19], унаслідок чого функція (мета, призначення) будь-якого утворення реалізується через його структуру [6, с. 159–162]. По-третє, інформація про сутність будь-якого об'єкта (утворення) проявляється на функціональному рівні, тобто за умов взаємодії його з навколишнім світом (іншими утвореннями) [10, с. 27–30]. Отже, однією з причин поверховості наших знань про Запорозьку Січ є відсутність повної інформації про генезис та еволюцію її організаційної структури в діалектичній єдності з іншими структурами, що її оточували і з нею взаємодіяли. Бо саме це створює нездоланні труднощі в пізнанні функціонального змісту Запорозької Січі, а також у визначенні стадій її розвитку.

Ураховуючи обмежність джерельної бази з цієї проблеми, я звернувся за порадою до теорії та методології джерелознавства, розробленої Віталієм Підгаєцьким. Пропонується джерелознавче забезпечення наукової праці вирішувати за двома напрямками: або *«залучаючи до наукового обігу невідомі раніше джерела й досліджуючи їх уже відомими методами, або, навпаки, аналізуючи вже відомі джерела новими, у тому числі й запозиченими з інших наук, методами»* (виокремлено мною. – І. С.) [9, с. 122]. Мною був обраний останній напрямок джерелознавчого забезпечення дослідження обраної проблеми: шляхом застосування для аналізу відомих джерел і праць істориків (з цих питань) нових методів дослідження. Зокрема, історико-системного методу, принципу ідентифікації свідомості дослідника з історичною особою (спільнотою), теорії етногенезу Л. Гумільова, а також інших загальноісторичних та загальнонаукових методів.

Про ефективність такої методики дослідження сучасний німецький філософ Георг Клаус зауважив (у поданні Р. Авдєєва): *«Інтерпретація давнього, уже відомого, у новій системі часто є початком нових відкриттів»* [1, с. 31]. Цей висновок німецького філософа був заснований на тому, що перегляд Лоренцем теорії електромагнітного поля Максвелла за допомогою системного методу засвідчив, що воно побудоване за закона-

ми теорії відносності А. Ейнштейна. Отже, для електромагнітного поля можна застосувати знамениту ейнштейнівську формулу: $E = mc^2$. Тобто енергія дорівнює масі, помноженій на квадрат швидкості світла. Це відкриття сприяло бурхливому розвитку радіоелектроніки, унаслідок якого ми маємо сьогодні сучасні комп'ютери.

Що ж це за чародійний метод дослідження? Дослідницький метод системного підходу став відомий нашим вченим із 1969 р. У зв'язку з цією подією Л. Гумільов зазначив: *«Природознавці прийняли системний підхід із радістю, а гуманітарії його ігнорували. І це не випадково: філософи та історики черпають первинні знання з писемних джерел, а в них про системні зв'язки немає жодного слова. Із їхнього погляду, системи – видумка, до того ж безкорисна»*. А далі вчений пише: *«Наш час позначився потужними зрушеннями у галузі наукової методики: з'явився системний підхід, при якому увага дослідника перенесена з елементів дослідження на зв'язки між ними. Ця методика дозволяє залучити дані, які здаються нібито далекі від теми вивчення і тим самим дозволяють заповнити прогалини в історії Східної Європи. Завдяки системному методу з'явилась можливість позбавитися від міфотворення – хвороби науки, яка виникає при обмеженій інформації щодо сюжету, коли невивчені теми заповнюються вигадками історика (виокремлено мною. – І. С.) [3, с. 22, 24, 495, 496]*.

Під впливом цього методу виникла загальнонаукова та загально-суспільна тенденція до перегляду накопиченої інформації про своє минуле з метою отримання відповідей на питання, які до цього часу неоднозначно трактувалися історіографією або не забезпечені необхідною джерельною базою. У нашому випадку це стосується історії Запорозької Січі.

Вже зазначалося, що вся природа, Всесвіт мають системну будову. Зокрема, системний характер суспільно-історичного розвитку означає, що всі події, ситуації і процеси цього розвитку не тільки випадково обумовлені і мають причинно-наслідковий зв'язок, але й функціонально пов'язані між собою. Водночас звернемо увагу на те, що цей процес відбувається за двома паралельними напрямками історії: соціальним і етнічним, які доповнюють один одне. Соціальна історія описується соціальними відкритими системами, розробленими Шеноном та іншими фахівцями, а етнічна – етнічними закритими системами, розробленими Левом Гумільовим у його знаменитій теорії етногенезу.

Я не став дискутувати з приводу користі цієї теорії, а, по-перше, виклав її у своїй інтерпретації, доступній для будь-якого студента [12, с. 345–355]; по-друге, застосував до генезису та еволюції українського козацтва і отримав унікальні результати [12, с. 355–383]. З погляду етнічної історії, наше козацтво виникло як етнічне утворення у складі українського етносу, тобто як його субетнос і його домінанта. Метою утворення козацького субетносу у складі українського етносу був захист останнього від загибелі у складних демографічних умовах прикордоння. Оскільки козацький субетнос формувався в небезпечних умовах, він був озброєним і мав усі риси військової організації.

Водночас хочу зазначити, що етнічні структури не існують у чистому вигляді, бо негайно обростають соціальними оболонками. Тому **етнічні процеси можна виявити лише шляхом дослідження модифікації і змін суспільних відносин** [2, с. 90]. У зв'язку із цим етнічну історію козацтва, зокрема за період кінця XV – середини XVII ст., можливо висвітлити лише після того, як буде досліджена його соціальна історія за цей же період. Цим пояснюється, що етнічна історія українського козацтва за вказаний період у монографії висвітлена в останньому – шостому розділі.

У вступі до монографії [12, с. 20–50] подається методика застосування системного методу та принципу ідентифікації свідомості дослідника зі свідомістю історичної особи (спільноти) для дослідження генезису та еволюції організаційних структур козацтва і його Запорозької Січі за період кінця XV – середини XVII ст., а також відродження Б. Хмельницьким, за його проектом, у 1652 р. Чортомлицької Запорозької Січі в контексті соціальної історії, викладеної у розділах 1–5 [12, с. 51–332].

Розгляд вищеназваних організаційних структур за ознакою підсистем українського козацтва, а його самого, за властивістю підсистеми Великого Степового Кордону України та етногенезу як вищих систем (з урахуванням взаємодії українського козацтва як системи з навколишнім середовищем – Річчю Посполитою), дозволив отримати відповідь на цілу низку питань з воєнної історії, на які до цього часу не могла відповісти українська історіографія.

Зокрема, чому, коли, з якою метою і за яких етнічних та соціальних умов виникло українське козацтво і які стадії розвитку воно пройшло?

Коли, де, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька (Базавлуцька) Січ, яка була знищена поль-

ською армією в 1638 р.? Чому після неї не могла існувати упродовж 1638–1652 рр. Микитинська Запорозька Січ?

На яку Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади, і чому саме йому вдалося провести таку широкомасштабну кампанію з консолідації мешканців Наддніпрянщини для реалізації завдань української революції?

Чому, починаючи з другої половини 1649 р., козацьку державу Богдана Хмельницького – Військо Запорозьке – охопила соціально-політична і військова криза, а також які заходи він вживав для її подолання? Чому і з якою організаційною структурою Б. Хмельницький відродив у 1652 р. Чортомлицьку Запорозьку Січ, і який її зв'язок із організаційною структурою попередньої – Базавлуцької Запорозької Січі (1590–1638 рр.), знищеної у 1638 р. польською армією, а також останньої – Підпільненської (Нової) Запорозької Січі (1737–1775 рр.), відомої нам за працями А. Скальковського та Д. Яворницького?

Нарешті, чому після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) в його державі вибухнула громадянська війна, яка отримала узагальнену назву «Руїни»?

До вищевикладеного слід додати, що мною запропоновано й перевірено рицарську (військову) гіпотезу утворення Запорозької Січі наприкінці XVI ст. як альтернативу існуючій в українській історіографії ухадницько-промисловій (господарській) гіпотезі, а також гіпотезу генезису та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. в аспекті етногенезу як альтернативи існуючим гіпотезам щодо його походження та стадій розвитку. Зокрема, з'ясовано, що козацтво виникло як субетнос, тобто як складова частина українського етносу і його домінанта.

За результатами вищеназваних досліджень опублікована монографія: *Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання / передмова Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с. + 9 вкл.: іл.*

На підставі публічного захисту дисертації за цією монографією, рішенням спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича та Інституту народознавства НАН України від 11 березня 2008 р. мені присуджено науковий ступінь доктора історичних наук зі спеціальності «Історія України».

За результатами всеукраїнського рейтингу «Книга 2007» у номінації «Минувшина» серед чотирнадцяти переможців монографія зайняла одинадцяте місце.

Підсумовуючи, зазначимо, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існували лише три Запорозькі Січі як протидержавні утворення: Базавлуцька (1590–1638 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.) і Підпільненська, або Нова (1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська – були лише січами-форпостами.

Бібліографічні посилання

1. **Авдеев Р. Ф.** Философия информационной цивилизации : учеб. пособие / Р. Ф. Авдеев. – М., 1994.
2. **Гумилев Л. Н.** География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Ленинград, 1990.
3. **Гумилев Л. Н.** Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб, 2003.
4. **Петровський М. Н.** Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 1.
5. **Карвалью Родригеш Ф.** Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / пер. с португ. В. Якунина / Ф. Карвалью Родригеш. – М., 1996.
6. **Ковальченко И. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
7. **Леп'явко С. А.** Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1999.
8. **Перебудов Ф. И.** Введение в системный анализ : учеб. пособ. для вузов / Ф. И. Перебудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
9. **Підгасцький В. В.** Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: навч. посіб. для іст. ф-тів ун-тів / В. В. Підгасцький. – Д., 2001.
10. **Святець Ю. А.** Кліометрика: у 2 ч. – Частина 1. Інформаційні технології та інструменти: підруч. для вищих навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Доорн. – Д., 1998.
11. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Д., 1996.
12. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI–середини XVII ст. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 12. 05. 2011

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(485):355.48 «1709/1714»

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

САМАРСЬКІ «ГОРОДКИ» ЯК ЧИННИК ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ 1709 року

Розглянуто й проаналізовано вплив на події Північної війни 1700 – 1721 рр. територіальної суперечки навколо самарських «городків».

Ключові слова: Північна війна, Московська держава, І. Мазепа, Петро І.

Рассмотрено и проанализировано влияние на события Северной войны 1700–1721 гг. территориального спора вокруг самарских «городков».

Ключевые слова: Северная война, Московское государство, И. Мазепа, Петр I.

The article deals with the events Great North war 1700–1721 territorial debates around Samarian «towns».

Key words: North war, Moscow state, I. Mazepa, Petp I.

Однією з маловивчених та малозрозумілих проблем Північної війни 1700–1721 рр. є перехід на бік Карла XII на початку весни 1709 р. Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком. В одній із попередніх публікацій автор запропонованої статті зробив спробу висвітлити один із аспектів такого союзу, а саме особисті стосунки гетьмана І. Мазепи та кошового Запорозької Січі К. Гордієнка [4, с. 95–107].

У цій статті звернемо увагу ще на один чинник, який міг обумовити виникнення україно-шведського союзу: територіальні суперечки між запорожцями та Московською державою стосовно Самарських «городків». Історію появи «городків» на р. Самарі досліджено не в достатній мірі й викладено переважно у науково-популярних нарисах [1, 2].

© Слісаренко О. М., 2011

Територія біля р. Самари дуже давно потрапила до складу запорізьких земель. У питанні утворення запорізьких паланок ще багато невідомого, але очевидно, що Самарська паланка існувала вже у 1590-х рр., адже близько 1602 р. на цій території було засновано Самарський Пустинно-Микільський монастир – він був першим і довгий час єдиним на Вольностях Запорозьких осередком православ'я [2, с. 46]. На думку одного з авторитетних дослідників військової історії козацтва І. С. Стороженка, після поразки повстання 1637–1638 рр. та підписання «Ординації Війська Запорізького» у 1639–1651 рр. Січі не існувало – а отже не було й територіальної козацької організації – паланок.

Однак у ході національно-визвольної революції українського народу у 1652 р. було відновлено січову організацію, і знову виникла Самарська паланка [5, с. 299]. Майже одразу запорожці ввели в обіг нормативний акт, що підтверджував їх одвічне право на басейн ріки Самари – так звану «грамоту короля Стефана Баторія», нібито даровану кошовому товариству близько 1578 р. Оскільки оригіналу документа не збереглося, то ще на початку XVIII ст. виникали сумніви стосовно реальності такого пожалування [1, с. 68]. Але ці сумніви формувалися в умовах протистояння, яке мало певну історію. Якщо виходити із досить обґрунтованої думки І. С. Стороженка про відновлення Січі у 1652 р., то запорожці контролювали басейн Самари одноосібно понад чверть століття, і лише внаслідок війни з Туреччиною 1687–1700 рр. з'явилися інші претенденти на ці території.

Шматочок між тим був доволі ласим. На запорізьких землях – Вольностях Запорозьких – Самара була найбільшою річкою (якщо не брати до уваги прикордонного Бугу). У її басейні було розташовано найбільший праліс, відомий ще зі скіфської доби, – важливе джерело деревини як будівельного матеріалу та палива; крім того, це був осередок для рибальства. Нарешті, саме в цьому пралісі у межиріччі Самари та Самарчука існував уже згаданий нами монастир як осередок духовного життя запорожців і, очевидно, притулок для немічних ветеранів Січі.

Пізньої весни 1687 р. відбувся невдалий похід московсько-українського війська під проводом князя В. В. Голіцина на Кримське ханство. Великих боїв не було, бо татари запалили степ і змусили ворога п'ять діб рухатися попелищем. Брак продовольства призвів до людських втрат, а через нестачу фуража почали гинути

коні та воли. Військам довелося повертатися назад. Армія зробила зупинку за р. Самарою на початку липня 1687 р. Незабаром князь Голіцин ініціював зміщення гетьмана І. Самойловича, нібито винного в невдалому поході, та обрання на цю посаду генерального осавула Івана Мазепи.

Очевидно, наприкінці 1687 р. московські війська почали споруджувати на берегах Самари опорні пункти, що свідчило про вперте бажання В. В. Голіцина продовжити боротьбу з Кримом на виконання взятих на себе зобов'язань перед союзниками. Слід мати також на увазі, що запорожці в поході нібито участі не брали, а отже, можна було розцінювати це будівництво і як каральний захід проти Запоріжжя.

Власне так і розпочався цей двадцятирічний конфлікт. Січ мала автономний статус щодо Гетьманщини й прямо гетьману не підлягала, не поширювалася на Вольності Запорозькі й адміністративна сотенно-полкова система. Однак у стосунках із московськими державами Січ зазвичай вдавалася до посередництва гетьмана, тому у квітні 1688 р. січовики направили йому листа з вимогою відстояти їх інтереси у Москві [1, с. 84]. У червні 1688 р. з Москви було одержано відповідь, де гарантувалися попередні права та вольності запорожцям, а побудова фортеці на Самарі пояснювалася як тимчасовий захід оборонного характеру [6, с. 47]. Із цього листування очевидно, що навесні Новобогородицька фортеця вже існувала, а отже, започатковано було її щонайпізніше у березні 1688 р., а можливо, й раніше.

Через рік після будівництва цієї фортеці відбувся другий похід військ князя Голіцина на Крим. На цей раз до походу долучилися й запорожці на чолі з кошовим отаманом Іваном Гусаком. Хоча війська дісталися до Перекопу, втім перемогти татар їм не вдалося, і у червні 1689 р. вони змушені були повернутися до Самари. Майже одразу Голіцин наказав побудувати вище по Самарі ще одну фортецю менших розмірів – Новосергіївську. Керував будівництвом той же самий інженер – Віл'ям фон Зален [1, с. 86]. Якщо першу фортецю було розраховано на 5-тисячний гарнізон, то тепер склад гарнізону налічував лише 500 солдатів.

Наростанню конфлікту дещо завадила епідемія холери чи чуми, що спіткала самарські «городки» у 1690 р., тоді вимерли майже повністю гарнізони й та незначна кількість жителів, що там мешкали. Наступного року у спустілі містечка почали призначати гарнізони

з козаків, що несли службу «вахтовим» методом по 3–4 місяці, а вже 1692 р. самарські містечка намагався захопити отаман Петрик (Петро Іваненко), що мав намір підняти повстання проти росіян та Івана Мазепи, який тоді виступав як вірний провідник московської влади. Наступного року повстання було придушено й петриківців вибито із самарських та орільських містечок. 1694 р. в пониззя Дніпра рушила нова російська армія воєводи Б. Шереметева, яка обложила турецькі фортеці нижче Великого Лугу – Кизи-кермен, Аслан-кермен, Тавань. У цій операції тиловою базою російських військ вочевидь стали відновлені самарські «городки». Операція Б. Шереметева була успішною, і на початку 1695 р. ці турецькі фортеці було здобуто. Можна припустити, що саме у цей момент російська присутність у басейні Самари посилилась, а отже, почав загострюватись московсько-запорізький конфлікт навколо прав та привілеїв січовиків у Присамар'ї. Правда, поки йшла війна з Туреччиною та її кримським васалом, посилення позицій Москви та гетьмана Мазепи, що прагнув централізації України й тому був зацікавлений в обмеженні січової автономії, здавалося виправданим.

У 1699 р. сталася ще одна знакова подія: у самарські «городки» було заслано бунтівних стрільців, прибічників царівни Софії. Після покарань Петро I розпустив чотири московські полки – Ф. Колзакова, А. Чубарова, Т. Гундертмака, І. Чорного – і сформував з них стрілецький полк Семена Шеншина. Полк цей існував до 1709 р., але щороку у Новобогородицьку фортецю надсилались «вахтові» команди гармашів з м. Путивля [3. с. 14].

Як оцінити цей крок? З одного боку, московський цар самовладно перетворив самарські «городки» у місце заслання своїх підданих, не рахуючись з бажаннями та правами запорожців. З іншого боку, опальних стрільців утримували набагато гірше, ніж інші частини московської армії, а отже, підштовхували до «самозабезпечення» за рахунок козацьких промислів та земель. Напевне, саме тоді було організовано виготовлення селітри як основної складової пороху. Ремісниками «селітренниками» були або росіяни (а як відомо, всі стрільці займалися додатковими промислами), або вихідці з Гетьманщини, тобто посполиті чи городові (реєстрові) козаки. У будь-якому разі вони були чужинцями для запорожців. Усі ці події стали третьою хвилею у загостренні московсько-запорізьких стосунків.

У серпні 1700 р. було укладено Константинопольський мир між Османською та Московською державами, а також Січ сподівалася на відновлення своїх прав та привілеїв у Присамар'ї. Проте цього не сталося. З одного боку, Петро I напав на Швецію у вересні цього ж року й тому було не до відносин із Запоріжжям, а з іншого боку, гетьман І. Мазепа також відверто наполягав на своєму задумі щодо збирання під своєю булавою українських земель і, у свою чергу, не прагнув зростання автономії Січі.

Усі ці події призвели до гострої політичної боротьби на Січі, наслідком якої стала перемога радикального крила – «молодят» на чолі з Костянтином Гордієнком (Головком). Січ зайняла ворожу позицію стосовно своїх опонентів, яка через кілька років вилилась у пряму конфронтацію.

У червні 1704 р. близько 3 тис. запорожців атакували й зруйнували Новосергіївську фортецю й намагалися так само вчинити й із Новобогородицькою [6, с. 255]. Ситуація ускладнювалась тим, що запорожці ухилялися від складання присяги царю під різними процедурними приводами. Очевидно, у такий спосіб керівництво Січі (а кошові у цей період змінювалися тричі) намагалося зберегти руки розв'язаними для вибору зовнішнього «вектора».

Після переходу гетьмана І. Мазепа на бік Карла XII у жовтні 1708 р. навколо Січі розпочалася складна дипломатична гра – далекоглядний Петро I намагався не допустити подальшого погіршення військово-політичної ситуації на Лівобережній Україні. З одного боку, використовувався й прямий підкуп верхівки Січі, з другого – виплата традиційного царського жалування, а з третього – приїзд представницьких депутацій як від самого царя, так і від нового гетьмана Скоропадського [6, с. 293–299]. Усі ці зусилля виявилися марними – січове товариство вимагало ліквідації на запорізьких землях московських фортець, Кам'яного Затону та самарських «городків». Очевидно, К. Гордієнко розумів, що іншого шансу мирним шляхом повернути стародавні запорозькі угіддя уже, мабуть, не буде.

Не отримавши від царя позитивних відповідей, кошовий отаман у лютому 1709 р. почав готувати інший спосіб відновлення Вольностей Запорозьких: шляхом союзу з кримським ханом та шведським королем. Ніякої зради запорожці в цьому не вбачали, адже вони з XVI ст. завжди усвідомлювали себе як самостійний

суб'єкт міжнародних відносин, що має право за власним вибором обирати собі сюзерена.

Усі ці кроки збіглися із заходами Петра I щодо посилення гарнізонів Кам'яного Затону та Новобогородицької фортеці [6, с. 305]. Це додатково спонукало К. Гордієнка відкрито перейти на бік Карла XII, і вже у березні 1709 р. відбувся обмін делегаціями у Переволочній та Вел. Будищах (відповідно 11 та 19 березня). 27 березня король прийняв запорозьку делегацію особисто, а наступного дня було укладено дві угоди – між гетьманом І. Мазепою та запорожцями, а потім – між королем та об'єднаною українською делегацією (Мазепа та запорожці) [6, с. 312]. Оригінальних текстів договорів не збереглося, але можна не сумніватись, що проблема самарських «городків» там також згадувалась.

Лише у 1713 р., коли набув чинності Адріанопольський договір між Османською та Московською державами, ці містечка було зруйновано, але й до запорожців присамарські землі не повернулися, а перетворилися на прикордонну спустошену зону.

Бібліографічні посилання

1. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
2. **Мицик Ю. А.** Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохій. – Д., 1994.
3. **Рабинович М. Д.** Полки петровской армии. 1698–1725 : краткий справочник / М. Д. Рабинович – М., 1977.
4. **Слисаренко А. Н.** Константин Гордиенко – патриот или изменник? / А. Н. Слисаренко // Славная победа русского оружия (к 300-летию Полтавской баталии): матер. конф. / под общ. ред. И. Е. Горелова, В. А. Потатунова. – М., 2009. – С. 95–107.
5. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця XVI–середини XVII століть. Кн. 2. Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко– Дніпродзержинськ, 2007.
6. **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький – К., 1993. – Т. 3.

Надійшла до редколегії 14.05.2011

УДК 34(477) «1750»

О. Д. Сухомлин

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА
САМАРЧИКА У 1750-ті рр. ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВУ КОША
НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ**

**Проаналізовано територіальне походження та заняття населення
Самарчика в 1750-ті рр.**

Ключові слова: Самарчик, Самарська паланка, слобода, соціальна структура, антропонімія.

**Проанализированы территориальное происхождение и занятия
населения Самарчика в 1750-е гг.**

Ключевые слова: Самарчик, Самарская паланка, слобода, социальная структура, антропонимия.

**The author analyses territorial origin and occupations of population of
Samarchik in 1750th.**

Key words: Samarchik, Samars'ka palanka, sloboda, social structure, antroponymy.

У наш час постає та активно досліджується питання походження населених пунктів Дніпропетровської області та Півдня України в цілому. Увагу дослідників дедалі більше привертає козацький чинник в історії міст Придніпров'я, зокрема Дніпропетровська. Цікавою проблемою є історія м. Новомосковська, питання його виникнення, історичного, економічного та соціального розвитку. За часів Запорозжя воно йменувалося Самарчиком або Новоселицею. Тема виникнення й розвитку Самарчика залишається однією з найменш досліджених. Археологічні дослідження на території Новомосковська не проводилися, є інформація лише про випадкові знахідки. Відтворення соціально-економічної історії Самарчика є актуальним завданням комплексного вивчення історії Придніпровського регіону, розуміння історичних та економічних процесів на теренах Присамар'я.

На сьогодні немає комплексних розвідок, присвячених Самарчику, зокрема, не вивчаються проблеми заселення міста або занять

його мешканців у середині XVIII ст. В існуючих працях істориків і краєзнавців зазначені проблеми не розглянуті, але наведено багато версій виникнення Самарчика [див., напр., 7, 10], які детально проаналізовані В. С. Старостіним у статті «Початковий етап історії Новомосковська» [16]. Історіографічні моделі походження Новомосковська аналізує також М. Е. Кавун [9].

З археологічним вирішенням питання місцезнаходження Старої Самари непрямо вирішується і питання походження Самарчика як населеного пункту [див. 4]. Тобто дискусія про походження Новомосковська переходить на інший рівень, оскільки число поселень, з якими у попередній історіографічній традиції ототожнювався Самарчик, зменшилося. Поки що єдиною розвідкою, хронологічні межі якої охоплюють історію населеного пункту від першої згадки про місто Самарь (1576 р.) до сьогодення, є «История Новомосковска» А. Б. Джусова, проте козацький період розглянутий її автором неповно і досліджуваного питання він не торкається [6]. Соціально-економічний розвиток Запорозжя та окремих поселень аналізує В. О. Голобуцький [5]. Але конкретно Самарчик ним розглянутий не був.

Для розуміння тогочасних соціально-економічних процесів та історичного розвитку як Запорозжя взагалі, так і Присамар'я використані праці Феодосія (Макаревського) [17], Д. І. Яворницького [18], Ю. А. Мищика, Н. В. Мосьпана, С. М. Плохія [11, 12], О. А. Репана [13] та стаття В. В. Грибовського, присвячена питанню запорозької колонізації Півдня України [6]. Колективна монографія О. А. Репана, В. С. Старостіна, О. В. Харлана «Палімпсест. Коріння міста» містить цінні методологічні та концептуальні засади для вивчення соціально-економічної історії запорозьких поселень [14]. М. Є. Слабченко розглядає соціально-економічний розвиток паланок та наводить характеристики запорозького поселення, проте не розглядає останніх конкретно. Його дослідження вельми цінне з історіографічного боку, дає уявлення про соціально-економічний устрій запорозького містечка та розкриває деякі методологічні аспекти [15]. Але, незважаючи на значний комплекс праць з історії поселень Присамар'я, багато питань щодо виникнення та розвитку Самарчика, зокрема його соціальної структури, залишаються недослідженими.

Джерельною базою для нашої розвідки стали опубліковані групи документів з Архіву Коша Нової Запорозької Січі, а саме: відомість про пересенців з Гетьманщини, які виселилися з Самарчика (1754 р.);

відомості про переселенців з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України (1756 р.) та Старосамарської сотні (1757 р.), що вселилися у Самарчик; атестати запорожців; протоколи допитів самарчицьких крадіїв (1759 р.).

Пропонована розвідка має на меті визначення територіального походження населення Самарчика та його основних занять за даними антропоніміки, що доступні завдяки згадкам у документах Архіву Коша. Це дає певну інформацію для розуміння соціального розвитку Самарчика і може бути використано у подальших дослідженнях.

Важко точно визначити кількість населення Самарчика та його соціальну структуру. Політика Коша щодо проведення переписів була досить суперечливою. З одного боку, Кіш до середини 1760-х рр. не приділяв особливої уваги численним «гречкосіям», що хвилями переселялися сюди, а тих кріпаків-утікачів, які розшукувалися власниками, навіть переховував, бо був зацікавлений у збільшенні населення Вольностей (наприклад, переховування кріпосного Грицька, Уласенкова зятя, в Новоселиці у козака Олексія Чепиноги). А з іншого боку, відомий ряд наказів паланковим полковникам скласти поіменні переписи переселенців (наприклад, наказ самарському полковнику Петру Торському від 23 липня 1756 р.). Але це були відомості «внутрішнього користування»: у Генеральну військову канцелярію подавалися «потрібні» цифри [5, с. 115; 2, с. 199, 200].

На думку В. О. Голобуцького, яка довгий час була панівною в історіографії, втечі селян із Гетьманщини на Запорозжя були зумовлені посиленням кріпосницького гніту. Цей фактор мав значення, проте не слід забувати, що у ті часи пробути кілька років на Запорозжі було престижно, до того ж там було набагато більше можливостей для самореалізації. Їй сприяли світогляд запорожців, величезні природні багатства Вольностей та уклад прикордонного життя. Іноді переселенці просто йшли до своїх родичів, які мешкали у слободах. Так, наприклад, у лютому 1759 р. (на Великий піст) житель с. В'язового Ніжинського полку Степан Поляшенко прийшов у Самарчик до свого дядька Романа Борта. До того ж січовики, коли бували у Гетьманщині, займалися агітацією населення і часто приводили з собою на Запорозжя переселенців. Наприклад, житель Келеберди Антон Торопило (запорозьке прізвище – Стовба) прийшов на Запорозжя з козаком Титарівського куреня Хомою Щербиною близько 1745 р. [5, с. 137; 3, с. 225, 230]

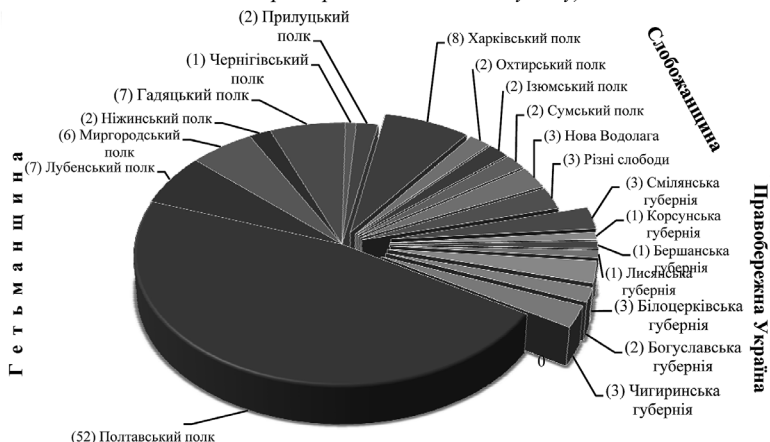
За поіменними відомостями про вихідців із Гетьманщини і Слобожанщини та Правобережної України (обидві 1756 р.) загальна кількість переселенців, що вселилися у Самарчик у 1756 р., становить 111 осіб [2, с. 281–286, 290]. Зазначені документи дають таку інформацію щодо територіальної належності переселенців:

Регіон	Кількість осіб	%
Гетьманщина	77	69,4
Слобожанщина	20	18,0
Правобережна Україна	14	12,6
Усього	111	100

За цими ж відомостями можна простежити належність прибулих до полків Гетьманщини і Слобідської України та губерній Правобережної України (у дужках позначена кількість осіб). Переважну більшість переселенців з Гетьманщини (52) становлять вихідці з Полтавського полку, набагато менше – з Гадяцького, Лубенського (по 7) та Миргородського (6), тобто з полків січової орієнтації і впливу. Зі слобідських полків найбільше переселенців дав Харківський (8). Із правобережних губерній – приблизно рівна кількість переселенців (із Білоцерківської, Смілянської, Чигиринської – по 3, решта – по 1–2 особи).

Територіальне походження населення Самарчика

(в дужках позначено кількість осіб, що прибули з даної території або населеного пункту)

Поіменна відомість про гетьманців – мешканців Самарчика, що у 1754 р. виселилися у Гетьманщину (від 18 квітня 1754 р.), містить 23 особи. Отже, незважаючи на уривчастість даних, можна бачити зростання населення за цей період (1754–1756 рр.) щонайменше на 78 осіб. І це тільки за рахунок зовнішньої колонізації (із Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя), тобто до уваги не беруться місцеві переселенці (у межах Вольностей): численні вихідці зі Старосамарської сотні та запорозьких слобод. Якщо гіпотетично врахувати природний приріст населення та смертність (дані відсутні), то отримаємо інші цифри, але тенденція до збільшення кількості мешканців, передусім за рахунок переселенців, є незаперечною. У 1757 р. у Самарчик, Новий та Старий Кодаци зі Старосамарської сотні виселилося 298 осіб, незадоволених зловживаннями й утисками (збільшенням податків) старосамарського сотника Івана Березаня. Крім того, на господарювання старосамарців тиснула Січ – вони зазнавали заборон у користуванні оточуючими угіддями, які належали Кошу. Цей чинник також сприяв виселенню у запорозькі слободи, зокрема найближчу – Самарчик – з метою вести господарство. Такі виселення були неодноразовими, і виселялися не тільки пересічні козаки (наприклад, Клим Баксарай з родичами), а й представники більш заможної верстви (колишній старосамарський писар Дмитро Лелітка) [2, с. 333–337, 306, 303–305].

Цікаву інформацію несуть прізвища переселенців. Річ у тім, що тоді прізвища тільки формувалися, і тому людину часто йменували за її фахом. Це особливо актуально для Запорожжя, де побутували свої звичаї, що передбачали надання новоприбулому прізвиська, яке заміняло собою справжнє прізвище (атестати козаків, які довго служили у Січі, вже не згадують прізвище батька). Наприклад, козак Батуринського куреня Федір Різник, уродженець с. Попівки Миргородської сотні Миргородського полку, мав прізвище Гайдук; наприкінці 1740-х рр. прийшов у Вольності, де спочатку наймався по зимівниках, потім ходив у Крим по сіль, а в 1757 р. почав займатися різництвом. У березні 1759 р. він оселився у Самарчику, де купив 80 ягнят і продовжував займатися різництвом. Таких прикладів можна навести багато. Особливий інтерес становлять ремісничі прізвища, оскільки вони дозволяють простежити наявність тих чи інших професій [14, с. 105; 1, с. 456, 457; 3, с. 225, 226].

Крім цього слід враховувати, що козак, кілька років займаючись одним промислом, міг переселитися в інший зимівник або слободу на інший промисел, і таке траплялося дуже часто (яскравим прикладом може слугувати згаданий мешканець Самарчика Федір Різник). Таким чином, одна й та сама особа у різні роки могла мати різні прізвища, відповідно до роду своїх занять у конкретний час [3, 225].

У поіменних відомостях про переселенців, що стосуються містечка Самарчик (від 18 квітня 1754 р. – про виселення, 1756 р. – вселення), міститься 141 прізвище, з них таких, що вказують на заняття людини – 16, тобто 11, 3%. Ось вони (у дужках зазначено, скільки разів це прізвище зустрічається): Коваль (5), Ткач (5), Швець (4), Бондар (2), Різник (2), Погонщик (1), Вівчар (1), Стельмах (1), Свічкарь (1), Гонтар (1), Колісник (1), Дігтяр (1), Токар (1), Маляр (1), Кравець (1), Скрипник (1) [2, с. 116, 117, 281–286, 290].

У відомості про вихідців зі Старосамарської сотні, які оселилися в Самарчику, Новому та Старому Кодаках, від 26 вересня 1757 р. усього міститься 281 прізвище, з яких ремісничих – 8, що становить 2, 8 %. Такий суттєво менший відсоток ремісничих прізвищ гіпотетично можна пояснити тим, що більшість населення Старосамарської сотні – це вихідці з лівобережних полків, зокрема Полтавського, адміністративно-територіальною одиницею якого вона була. А в Гетьманщині прізвища стали власними родовими назвами рядових козаків ще з часів укладення Зборівського реєстру 1649 р. Сам стиль життя гетьманців не передбачав зміни прізвища, також закріпленню та незмінності прізвищ сприяли осілість населення та регулярне проведення переписів і ревізій, особливо у XVIII ст. Отже, використання антропонімічних даних для визначення професійної належності вихідців зі Старосамарської сотні дає значно менше інформації через те, що тут прізвище набагато рідше відображало професію носія. Ось ці ремісничі прізвища: Швець (9), Кушнір (6), Бондар (3), Ткач (3), Дігтяр (1), Пивовар (1), Богомаз (1), Солодовник (1) [2, с. 333–337; 14, 125].

Із вищенаведеного випливає, що у Самарчику 1750-х рр. були розвинуті ковальство, швацтво, ткацтво, скотарство, існували ремесла, пов'язані із будівництвом та побутом (бондарство, гонтарство, свічкарьство, стельмацтво, дігтярство), звіроловством та обробкою його продукції, харчовим виробництвом, були представлені малярство та виготовлення музичних інструментів. Ремесла, пов'язані з будів-

ництвом та побутом, свідчать про розбудову Самарчика, що вплинуло на набуття ним статусу запорозького «города».

Помітним серед занять населення Самарчика було скотарство, зокрема конярство. Про це свідчить існування самарчицького стада, яке випасали кілька «стадників» (пастухів), а також такий своєрідний індикатор, як численні крадіжки коней та волів. Крадії, в основному мешканці Самарчика, походили з Гетьманщини (Миргородський, Лубенський, Ніжинський, Переяславський полки) [3, с. 225–229].

Можна констатувати, що характеристики запорозького «города» і *слободи взагалі* на сьогодні не є повністю дослідженими, як і сам феномен запорозької слободи. Проте можна визначити такі риси «города», як наявність значного торговельного центру, велика кількість населення та його реміснична спеціалізація, хоча сільське господарство становило велику частку, як бачимо у випадку із конярством у Самарчику.

Отже, у 1750-х рр. населення Самарчика у переважній більшості складалося з вихідців із Гетьманщини. Загалом заняття мешканців відповідають розповсюдженню у Вольностях професіям. Проте розвиненість різних ремесел у Самарчику є безсумнівною. Дані антропоніміки можуть бути використані для досліджень соціальної структури саме запорозьких поселень, зокрема занять населення, але обов'язково з урахуванням походження антропонімів. Загалом можна констатувати, що групи документів Архіву Коша дозволяють відтворити заняття населення лише у загальних рисах, і вирішення поставленого питання потребує залучення різних методів дослідження, зокрема археологічних.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі : Корпус документів. – Т. 1. – К., 1998.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі : Корпус документів. – Т. 3. – К., 2003.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі : Корпус документів. – Т. 4. – К., 2006.
4. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я : темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 7–31.
5. **Голобуцький В. О.** Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775) / В. О. Голобуцький. – Д., 2004.

6. **Грибовский В. В.** Калнышевский против Екатерины II: кто же победил в борьбе за колонизацию Юга Украины? / В. В. Грибовский // Экспедиция XXI. – 2007. – № 5 (67). – С. 10–11.
7. **Джусов А. Б.** Історико-краєзнавче дослідження заснування Новомосковська / А. Б. Джусов. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 46–61.
8. **Джусов А. Б.** История Новомосковска / А. Б. Джусов. – Д., 2003.
9. **Кавун М. Е.** Історико-культурологічна інтерпретація урбанізаційного процесу у контактних зонах (досвід моделювання генези та ранньої історії Новомосковська) / М. Е. Кавун // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 2. – С. 74–90.
10. **Мицик Ю. А.** Виникнення міста Самара (Новомосковськ) / Ю. А. Мицик // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 2. – С. 39–45.
11. **Мицик Ю. А.** Козацький Край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1994.
12. **Мицик Ю. А.** Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плехій. – Д., 1994.
13. **Репан О. А.** Доля переселенців у суперечці за Старосамарську сотню між Кошем та Гетьманщиною / О. А. Репан // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 61–67.
14. **Репан О. А.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К., 2008.
15. **Слабченко М. Є.** Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Козирев В. С. Матеріали до адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / В. С. Козирев. – Запоріжжя, 1999.
16. **Старостін В. С.** Початковий етап історії міста Новомосковська [Електронний ресурс] / В. С. Старостін / Інститут Україніки. – Режим доступу: // ukrainica.com.ua/content/18.
17. **Феодосій (Макаревский)** Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославской епархії / Ф. Макаревський. – Д., 2000.
18. **Яворницький Д. І.** Запорожжя в залишках старовини та переказах народу / Д. І. Яворницький. – К., 1995.

Надійшла до редколегії 24.05.2011

УДК 94(477) : 35207 «1870/1892»

В. М. Коробка

Маріупольський державний університет

**ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС І ФОРМУВАННЯ УСТАНОВ
ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ЗА ЗАКОНОМ 1870 р.
У МІСТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

Досліджено виборчий процес у містах Катеринославської губернії за Городовим положенням 1870 р. З'ясована така його риса, як незначне число городян, що отримали право голосу, а також ухиляння від участі у виборах великої частини виборців.

Ключові слова: виборчий процес, Городове положення 1870 р., Катеринославська губернія.

Изучен избирательный процесс в городах Екатеринославской губернии по Городовому положению 1870 г. Выявлена такая его черта, как незначительное число горожан, получивших право голоса, а также уклонение от участия в выборах большей части избирателей.

Ключевые слова: избирательный процесс, Городовое положение 1870 г., Екатеринославская губерния.

The article is concerned with the process of election in the cities of Yekaterinoslav Province according to the City Regulations of 1870. The author has determined that there were relatively few city residents who acquired the right to vote. He has also discovered that a number of voters ignored their right.

Key words: process of election, City Regulations of 1870, Yekaterinoslav Province.

Дослідження формування органів міського громадського управління, які постали внаслідок міської реформи 1870 р. на теренах Катеринославської губернії, сприяє більш поглибленому розумінню модернізації, що охопила підросійську Україну після Селянської реформи. Разом із тим осмислення історичного досвіду творення місцевого самоврядування стане в нагоді в сучасних умовах реалізації народовладдя та управління місцевими справами.

Міський виборчий процес у Катеринославській губернії за законом 1870 р. висвітлювався у науковій літературі фрагментарно, розглядалися поодинокі його моменти, переважно в Катеринославі. Запровадження міської реформи в краї розглянуто в одній із наших попередніх статей [18]. Найбільш докладно міський виборчий процес у Катеринославі відображено в науковому доробку В. Лазебник, що в концентрованому вигляді зосереджений у відповідному розділі колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська» (Дніпропетровськ, 2006), а також у монографії О. Двуреченської [1].

Мета цієї статті – дослідження виборчого процесу та формування установ громадського управління за законом 1870 р. у містах Катеринославської губернії.

Введення у Катеринославській губернії закону 1870 р. було тісно поєднане з початком виборчого процесу – послідовної діяльності із підготовки та проведення виборів до установ громадського управління, що здійснювали органи державної влади й міського самоврядування, їх посадові особи, а також городяни, які мали право голосу. Першим його етапом для всіх міст губернії стало започаткування місцевого органу нагляду за законністю діяльності самоврядування. Так, 1 вересня 1870 р. за пропозицією Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) було відкрито і почало виконувати покладені законом на нього функції Катеринославське губернське в міських справах присутствіє [23, арк. 3].

Подальші кроки у запровадженні Городового положення в губернії ініціювалися місцевою адміністрацією. Так, протягом 5 червня 1871 р. – 24 березня 1872 р. на підставі звернень начальника губернії Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор П. Коцебу декілька разів подавав до МВС клопотання про запровадження закону 1870 р. спочатку в Павлограді, Новомосковську, Бахмуті та Маріуполі, згодом у Верхньодніпровську і нарешті в Олександрівську та Слово'яносербську. Відповідь МВС кожного разу була позитивною: немає перешкод введенню нового Городового положення [23, арк. 31–32, 34–38, 58–59, 63, 83–84, 86].

У табл. 1 віддзеркалено дати отримання губернськими містами дозволу на проведення в них заходів міської реформи. За її відомостями, здійснення дозвільної процедури у межах Катеринославщини тривало довше, ніж 22 місяці.

Таблиця 1

**Терміни надання дозволу на впровадження
Городового положенням 1870 р. та його втілення в містах
Катеринославської губернії**
[8; 11; 13; 22, арк. 129; 27, арк. 3; 29, арк. 257 зв.].

Міста	Дата дозволу МВС на введення Городового положення	Остаточне сформування міської думи	Час повного набуття чинності Городового положення (відкриття управи)
Катеринослав	16 червня 1870 р.	14 січня 1871 р.	25 січня 1871 р.
Бахмут	19 червня 1871 р.	22 листопада 1871 р.	22 грудня 1871 р.
Верхньодніпровськ	27 листопада 1871 р.	24 червня 1872 р.	19 вересня 1872 р.
Луганськ	3 вересня 1882 р. отримано статус міста	24 жовтня 1884 р.	—
Маріуполь	17 червня 1871 р.	4 лютого 1872 р.	12 квітня 1872 р.
Новомосковськ	19 червня 1871 р.	16 грудня 1871 р.	31 січня 1872 р.
Олександрівськ	4 квітня 1872 р.	12 листопада 1872 р.	4 грудня 1872 р.
Павлоград	19 червня 1871 р.	4 листопада 1871 р.	18 грудня 1871 р.
Слов'яносербськ	4 квітня 1872 р.	11 вересня 1872 р.	21 лютого 1873 р.

Із отриманням дозволу на введення Городового положення в містах починався й новий етап виборчого процесу – розгорталася робота, пов'язана з укладанням списків виборців та розподілом їх за розрядами на підставі розміру оподаткування. Унаслідок вищезазначеної дії підтверджувався правовий статус виборців – їх право на участь у голо-

суванні, що визначалося законом. Укладення списків виборців за розрядами оформлювало потенційні колективи новостворюваних установ громадського управління – виборчих зібрань. Визначення загальної кількості виборців надавало можливість встановити чисельність міської думи – провідного муніципального органу.

Усвідомлення місцевою адміністрацією важливості процедури правильного оформлення списків виборців відбилося у журналах губернського в міських справах присутствія. Так, на першому ж його засіданні 1 вересня 1870 р. було визначено: запропонувати чинній Катеринославській міській думі у місячний термін скласти списки мешканців Катеринослава, що мають право голосу при обранні гласних, а також розподілити включених у список осіб за трьома розрядами. Разом із тим присутствіє вимагало надрукувати персональний склад виборчих зібрань у «Губернских ведомостях», щоб у двотижневий термін від дня публікації городяни могли подати до міської думи заперечення стосовно ймовірних помилок або неповноти списків [23, арк. 3, 4].

В архівних документах відобразився розгляд губернським у міських справах присутствієм протягом 8 жовтня 1870 р. – 13 вересня 1871 р. загальної чисельності та кількісного складу кожного розряду виборців Катеринослава, Павлограда, Бахмута, Новомосковська і Маріуполя. У засіданні 13 вересня 1871 р. установа нагляду за міським самоврядуванням із певною стурбованістю відзначала, що виправлений список виборців Маріуполя не надано для публікації в газеті та не виставлено у місцевій думі [23, арк. 13, 39 – 41, 42, 45]. «Губернские ведомости» повідомляли про труднощі, що також виникли при укладанні списків у Новомосковську та Бахмуті [3].

У цілому результати роботи з укладання списків виборців та розподіл їх за розрядами відображено у табл. 2.

У табл. 2 містяться відомості про чисельність міських жителів, які отримали право на участь у виборах до міських дум на перше чотириріччя. Як бачимо, найбільшу кількість городян, що мали статус виборця, було зафіксовано у Новомосковську – 1 511 осіб. За нисхідним порядком аналогічний показник інших міст становив: у Катеринославі – 1 429, Бахмуті – 1 200, Маріуполі – 1 064, Павлограді – 559, Олександрівську – 201, Словоносербську – 454 та у Верхньодніпровську – 321 особа.

Таблиця 2

**Чисельність виборців та міських дум
у Катеринославській губернії (перше чотириріччя)
[2, арк. 293 зв.; 26, арк. 13, 39, 42 – 45; 28, арк. 130 – 132]**

Назва міста	Чисельність населення*	Усього мали виборчі права	Розподіл виборців за розрядами			Усього брало участь у виборах	Число гласних у міських думах
			I розряд	II розряд	III розряд		
		абс./ %	абс./ %	абс./ %	абс./ %	абс./ %	Абс.
Катерино-слав	24 267	1429/ 5,9	51/3,6	171/ 12,0	1 207/ 84,0	528/ 36,9	72
Бахмут	17 999	1 200/ 6,7	48/4	96/8	1 056/ 88	428/ 35,7	66
Верхньо-дніпровськ	4 127	321/ 7,8	–	–	–	111/ 34,6	30
Маріуполь	9 037	1 064/ 11,8	30/2,8	102/ 9,6	932/ 87,6	180/ 16,9	60
Новомос-ковськ	10 515	1 511/ 14,4	20/1,3	63/4,2	1 428/ 94,5	295/ 19,5	72
Олександрівськ	5 334	201/ 3,8	–	–	–	124/ 61,7	35
Павлоград	11 391	559/ 4,9	20/3,6	34/6,1	505/ 90,3	130/ 23,3	40
Слов'яно-сербськ	3 156	454/ 14,4	–	–	–	127/ 28	36

*Чисельність населення наводиться станом на 1 січня 1871 р. [20, с. 20].

Як бачимо з табл. 2, лише незначна частина міського населення отримала право брати участь у виборах. Найменший відсоток міських жителів набули право голосу в Олександрівську (3,8) і Катеринославі (5,9). Найбільша частина осіб, що мали право голосу серед

міських жителів, була в Новомосковську (14,7 %), Слово'яносербську (14%) та в Маріуполі (11,8 %).

Визначення кількості виборців дозволило встановити чисельний склад міських дум. Як бачимо з табл. 2, максимально можливо кількість гласних, по 72 особи, потрібно було обрати на перше чотириріччя у Катеринославі та Новомосковську. Найменшу, ніж в усіх містах губернії, – у Верхньодніпровську (30 гласних). Водночас завдяки визначенню чисельності виборців та міських дум, встановлювався кількісний і персональний склад кожного з трьох виборчих зібрань, яким належало безпосередньо обрати свою третину гласних.

Розгляд кількісного складу трьох розрядів городян, які мали право голосу, свідчить, що закон не забезпечував рівної для них участі у виборах (табл. 2). За наявними відомостями чисельність виборців, що належали до I розряду, у містах губернії не перевищувала 4 %. Найбільш різкий контраст був притаманний Новомосковську. Так, 1,3 % виборців, що належали до I розряду, а також 4,2 % – до II, обирали по стільки ж гласних, скільки 94,5 % виборців, які належали до III розряду. Тут вага одного голосу виборця I розряду перевищувала вагу голосу виборця III розряду більше, ніж у сімдесят разів.

До того ж у Новомосковську виникла юридична колізія: число виборців I категорії (20 осіб), як бачимо, на чотири менше, ніж число гласних, яких вони зобов'язані були обрати ($72 : 3 = 24$ особи). Ця ситуація суперечила 41-й ст. Городового положення, яка передбачала, що зібрання виборців є дійсним, якщо у ньому бере участь число виборців, яке перевищує число гласних, котрих належить обрати. На жаль, нам невідомо, яким чином було подолано цю суперечність із законом. Але можна припустити, що виконати закон у Новомосковську могли за прикладом, який наводить у своєму дослідженні В. Нардова. Під час виборів у думу одного із заштатних міст було запропоновано занести до списків I категорії стільки виборців із числа III, скільки необхідно для перевищення хоча б на одного чоловіка тієї кількості гласних, яких належало обрати [19; с. 57,58].

Дослідженням зафіксовано природну відмінність у складах виборчих зборів у різних містах Катеринославщини. Найвищу кількість виборців у I розряді було включено до списків Катеринослава – 51 особа. Найбільший серед міст губернії відсоток виборців

I категорії було зареєстровано у Бахмуті (4 %). Найбільша питома вага виборців II категорії зафіксована в Катеринославі (11,9 %) та Маріуполі (9,6 %). В усіх містах чітко простежується загальна тенденція – малозабезпечена міська верства населення, яка становила абсолютну більшість городян, що мали право голосу у виборах, була віднесена до III категорії виборців.

Завдяки підготовчій роботі чітко окреслювався наступний крок виборчого процесу – проведення виборів гласних. Так, що стосувалося завершення формування за новим законом складу Катеринославської міської думи, губернське в міських справах присутність, пропонуючи чинному міському управлінню поквартитися, приписало своїм рішенням від 8 жовтня 1870 р. закінчити процедуру голосування до 1 січня 1871 р. Йшлося про прискорення процесу створення міської думи й початку результативного виконання покладених на неї обов'язків [23, арк. 14].

Процедура виборів нової думи в Катеринославі здійснювалась восени 1870 р., окремо у трьох виборчих зібраннях, сформованих із городян, занесених до відповідних трьох розрядів, під головуванням чинного міського голови. Щоразу відбувалося обрання однієї третини кількісного складу думи шляхом балотування кулями. Голоси підраховував міський голова за допомогою 2–6 учасників зібрань [23, арк. 14].

Перші вибори за законом 1870 р. до Павлоградської міської думи були призначені на 19, 21 та 25 жовтня 1871 р. за чергою у I, II та III виборчих зібраннях, кожного дня на одинадцяту годину ранку [4]. Ці дати припадали на будні та ще й на самий розпал трудового дня, що, вочевидь, не сприяло активній явці на вибори. У подібний спосіб обрання міських гласних відбувалося і в інших містах губернії.

Важливою особливістю виборчого процесу є активність виборців (відсоток участі у виборах). Як бачимо за даними табл. 2, найбільша частка городян, що мали право голосу, прийшли у виборчі зібрання Олександрівська (61,7 %), Катеринослава (36,9 %) та Бахмута (35,7 %), найменша – у Новомосковську (19,5 %) та Маріуполі (16,9 %).

Із завершенням формування особового складу міських дум на новій стадії виборчого процесу передбачалося обрання міського голови, а також членів виконавчого органу громадського управління. Далі відбувалася процедура затвердження міських голів. Так, міського го-

лову Катеринослава Д. Мінакова було обрано 21 грудня 1870 р. [29, арк. 257 зв.]. 24 грудня того ж року губернатор І. Дурново телеграфом надіслав до МВС подання про його затвердження на посаді. 14 січня 1871 р. у відповідь на це звернення губернське правління отримало телеграму, підписану міністром внутрішніх справ О. Тимашевим, у якій йшлося про санкціонування обрання Д. Мінакова міським головою Катеринослава [24, арк. 98, 104].

У решті міст губернії також відбулися вибори посадових осіб і затвердження новообраних провідників громадського управління, їх заступників, але вже начальником губернії, протягом листопада 1871 р. – листопада 1872 р. Так, начальник губернії санкціонував обрання міським головою у Бахмуті купця І. Першина, а його заступником – купця Й. Клейменова [5], у Маріуполі на відповідних посадах було затверджено колезького секретаря О. Трандафілова та купця 2-ї гільдії К. Попова [7], у Павлограді – купців 2-ї гільдії Й. Шаліна й П. Карпова [25, арк. 326 зв.]. Верхньодніпровське громадське управління очолив І. Бельченко [9]. Міським головою Олександрівська, за дозволом губернатора, став обраний думою П. Захарін [10], а Новомосковська – М. Полтавцев [12]. За аналогічною процедурою слов'яносербське міське управління очолив колезький асесор Л. Федоровський [31, арк. 4]. Вибори членів міських управ, а також обрання й затвердження міських голів завершали міський виборчий процес.

Остаточне набрання чинності Городового положення у певному місті за встановленим правилом пов'язувалося з початком виконання своїх функцій міськими управами. За відомостями табл. 1, першим у губернії отримав нове громадське управління Катеринослав – 25 січня 1871 р., останнім у ході загального потоку його запровадження Слов'яносербськ – 21 лютого 1873 р. Завершення виборчого процесу не виключало повторення окремих його етапів. Так, обраний Олександрівською думою міським головою П. Захарін відмовився від посади. Натомість 12 березня 1874 р. було обрано М. Демочані [15].

Протягом часу дії закону 1870 р. виявлено було лише один випадок незатвердження особи, обраної керівником громадського управління. Так, 18 червня 1888 р. Катеринославська дума у зв'язку з відмовою від посади міського голови І. Яковлева обрала замість нього П. Кулабухова [17]. У представленні до МВС начальника губернії Д. Батюшкова містився негативний висновок стосовно ділових

якостей кандидата на посаду. Губернатор зазначав, що, головуючи в місті з січня 1877 р. до листопада 1884 р., П. Кулабухов, попри особисту чесність і благонаміреність, не виявив придатності виконувати обов'язки міського голови. Через безхарактерність і відсутність сили волі він не мав жодної ініціативи й потрапляв під вплив людей, що в міському управлінні дбали лише про свої інтереси. Це негативно вплинуло на міське господарство і впорядкування, а у веденні справ виявилися зловживання [30, арк. 268 зв.].

Природно, що така характеристика викликала відповідне рішення МВС. За розглядом висновків катеринославського губернатора міністр Д. Толстой відхилив кандидатуру П. Кулабухова і розпорядився призначити нові вибори для заміщення вакантної посади [30, арк. 274 зв.].

У таких поселеннях, як Нікополь та Луганський завод, які не фіксувалися в державній статистиці як міста, залишалося спрощене міське управління, за типом сільських громад, на чолі якого стояли міські старости [6, 14]. 1882 р. Луганському заводу разом із селом Кам'яний Брід було надано статус міста під назвою Луганськ. Закон про утворення нового міста зобов'язував міністра внутрішніх справ розпорядитися про введення тут Городового положення [21].

Здійснена потому підготовка дозволила провести 11 травня 1884 р. вибори у міську думу. Проте через невідповідність законодавству їх результати були скасовані губернським у міських справах присутством. Нові вибори відбулися 19 червня 1884 р. [16]. Утворена внаслідок цього дума, як свідчать дані табл. 1, приступила до здійснення своїх повноважень 24 жовтня 1884 р. Отже, у Луганську також було введено закон 1870 р.

Таким чином, запровадження Городового положення 1870 р. у Катеринославській губернії було пов'язане із введенням міського виборчого процесу, що за законом мав відновлюватися кожні 4 роки. Його перебіг включав призначення виборів, складання й уточнення списків городян, які мали право голосу, проведення голосування у виборчих зібраннях, а також обрання посадових осіб громадських управлінь – членів управ та міських голів. Важливим моментом, що завершував формування основного суб'єкта громадського управління – міської думи – виступала процедура затвердження її очільника та його заступника.

За встановленими фактами в губернії разом із черговими, так би мовити звичайними виборами, траплялися, внаслідок порушення закону, й повторні. У разі відставки міських голів або незатвердження імперською адміністрацією новообраних ініціювалися вибори нових – позачергові або повторні.

Помітною особливістю виборів до розпорядчих органів міського самоврядування губернії, що збігається із загальноімперською тенденцією, була незначна кількість городян, які отримали право голосу за Городовим положенням 1870 р. , а також ухилення виборців від участі у виборах.

Бібліографічні посилання

1. **Двуреченська О. С.** Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24, оп. 1, спр. 7.
3. Екатеринославские губернские ведомости. – 1871. – № 72. – 9 сент.
4. Там само. – № 73. – 13 сент.
5. Там само. – № 102. – 23 дек.
6. Там само. – 1872. – № 8. – 27 янв.
7. Там само. – № 24. – 25 мар.
8. Там само. – № 80. – 7 окт.
9. Там само. – № 84. – 21 окт.
10. Там само. – 1873. – № 3. – 10 янв.
11. Там само. – № 4. – 13 янв.
12. Там само. – № 14. – 17 фев.
13. Там само. – № 21. – 14 мар.
14. Там само. – 1874. – № 19. – 6 мар.
15. Там само. – № 32. – 20 апр.
16. Там само. – 1884. – № 53. – 4 июл.
17. Там само. – 1888. – № 56. – 20 июл.
18. **Коробка В. М.** З історії міського громадського управління на Катеринославщині в 70-х роках XIX століття / В. М. Коробка // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. / гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 5–16.
19. **Нардова В. А.** Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в.: Правительственная политика / В. А. Нардова. – Л., 1984.
20. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав, 1875.
21. ПСЗ. – СПб., 1886. – Собр. 3-е. – Т. II. – № 1085. – С. 395, 396.

22. Російський державний історичний архів. – Ф. 1287, оп. 37, спр. 2190.
23. Там само. – Оп. 38, спр. 1233.
24. Там само. – Спр. 1285.
25. Там само. – Спр. 1286.
26. Там само. – Спр. 1287.
27. Там само. – Спр. 1304.
28. Там само. – Спр. 1531.
29. Там само. – Спр. 1639.
30. Там само. – Спр. 2326.
31. Там само. – Оп. 48, спр. 185.

Надійшла до редколегії 6.06. 2011

УДК 94 (477.63) «1930-1932»

Д. О. Романчук

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА 1930 Р. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ

Розглянуті та проаналізовані регіональні аспекти адміністративно-територіальної реформи 1930 р. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, округ, район, Дніпропетровщина.

Рассмотрены и проанализированы региональные аспекты административно-территориальной реформы 1930 г. на Днепропетровщине.

Ключевые слова: административно-территориальная реформа, округ, район, Днепропетровщина.

Considered and analyses regional aspect of administrative – territory reform 1930 year on the Dnipropetrovs'k regions.

Key words: administrative -territory reform, district, Dnipropetrovs'k regions.

Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. була своєрідним етапом на шляху удосконалення територіального устрою та адміністративного управління в країні. Без урахування усіх політичних, соціально-економічних та регіональних особливостей процесу неможливе його повноцінне історичне осмислення, тому метою дослідження є всебічний та покроковий аналіз реформування в його регіональному виявленні. Предметом дослідження є реформа 1930 р., а об'єктом – процес підготовки, втілення в життя змін та їх наслідки на Дніпропетровщині.

Історіографія проблематики обмежена роботами загального характеру з історії нашого краю, де в тому чи іншому аспекті згадується ліквідація округів та перехід на двоступеневу систему управління в 1930 р. Більш розширено адміністративно-територіальне реформування 1930 р. висвітлюється в роботі Л.М. Маркової «Історія географії: адміністративно-територіальний устрій Дніпропетровщини на початку ХХ століття». Варто зазначити, що джерельну базу цієї тематики в основному становить офіційна документація того періоду (постанови, директиви, статистичні данні). Тому принципово важливим для досягнення поставленої мети є залучення більш широкого кола джерел, у першу чергу матеріалів місцевої преси.

Власне початком реформування стало рішення ЦК партії на XVI з'їзді ВКП(б), що відбувався у Москві 26 червня – 13 липня 1930 р. Згідно з резолюцією щодо звіту ЦК, «...съезд целиком и полностью одобряет решение ЦК об упразднении округов и об укреплении района как основного звена социалистического строительства в деревне, что должно привести к решительному приближению партийно-советского аппарата к селу, к колхозам, к массам. Это мероприятие имеет исключительно важное значение для укрепления партийной организации в деревне, а также для улучшения и упрощения связи ЦК и областей с местами» [4, с. 286].

На з'їзді наголошувалося, що у зв'язку з колективізацією район являє собою солідну економічну та політичну одиницю, але від центру до ланок, які безпосередньо повинні втілювати в життя директиви, існує багато передаточних інстанцій, і неприпустимою є ситуація, коли районні працівники знайомі з директивами окружкомів, натомість рішення ЦК їм невідомі [3, с. 311]. На думку М. М. Хатаєвича (на той час секретар Середньо-Волзького крайового комітету партії, а з лютого 1932 р. по березень 1937 р. – перший секретар Дніпропетровського

обкому партії), необхідно було проводити районування негайно, оскільки після рішення партії про ліквідацію округів могло розпочатися розкладання окружного апарату. У протидію йому В. Я. Чубар (голова РНК УСРР) вважав, що для України, яка мала 580 районів, їх необхідно було значно укрупнити для можливості керування їх роботою, негайна ліквідація округів могла привести до зриву оперативної роботи (збір урожаю, хлібозаготівля, осінній посів), і тому необхідно відстрочити районування на більш спокійний період – зиму [3, с. 320]. Але ця пропозиція голови РНК України не була врахована. Вже 15 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про ліквідацію округ», де вказувалося на необхідність розпочати реформування негайно й закінчити до 1 жовтня 1930 р., тобто до початку нового господарського року [11].

На Дніпропетровщині відразу розпочався процес підготовки до ліквідації округів. Перед місцевими органами влади постало термінове питання про організацію та перекидання на село 90 % відповідальних працівників окружного рівня. Для підготовчої роботи була виділена спеціальна трійка Окружного партійного комітету, незважаючи на те, що від вищих органів влади конкретних директив у питанні утворення комісій для ліквідації округів поки що не існувало. Намічені для перекидання до районів відповідальні працівники у відсотковому відношенні поділялися таким чином: окрЗУ – 91 %, окрздоров – 71 %, окрІНО – 73 %, Дніпроколгосп – 72 %, Плодоспілка – 100 %, окрспоживспілка – 93 % [13]. Однак за висновками спеціальної комісії ЦК КП(б)У перебіг підготовки до ліквідації округів місцевого партійно-радянського апарату в Дніпропетровську на 11 вересня 1930 р. був незадовільний. Як зазначав голова цієї комісії Шпильовий, замість 322 відповідальних працівників було намічено лише 245, тобто 78 % від необхідних 90 [1]. Він також наголосив про недостатню увагу до питання ліквідації округів з боку преси (особливо заводських газет), про негативні наслідки добору кандидатур на відрядження суто кабінетним порядком, без обговорення на загальних зборах партосередків та про зволікання із відрядженням до села безпартійних спеціалістів, яких було намічено 200 осіб і на 10 вересня ще навіть половина не виїхала. Голова комісії підкреслив, що до 15 вересня «всі райони за будь яку ціну повинні бути цілком укомплектовані як керівними партпрацівниками, так і безпартійними спеціалістами» [1].

Ще однією болючою проблемою, яка постала перед окружною владою напередодні ліквідації округів, стало налагодження безпосереднього зв'язку між центром та районами. Як повідомляла газета «Зоря» за серпень 1930 р., із 344 сільрад лише 128 мали телефонний зв'язок, а на кінець року планувалося телефонізувати ще тільки 51 сільраду. Виконання цього плану було під загрозою зриву, оскільки поштово-телеграфна контора не мала ані стовпів, ані телефонних апаратів, і навіть не було надії їх отримати [6]. Трохи кращою була справа з радіофікацією, яка мала стати на допомогу телефонному зв'язку. До 20 серпня планувалося закінчити устаткування районних центрів радіоприймачами, на які покладалося приймання всіх розпоряджень центральних установ. З метою забезпечення телефонної мережі спеціалістами при Дніпропетровській поштово-телеграфній конторі були відкриті курси телефоністів та радистів [6].

Другого вересня 1930 р. вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» (на основі постанови ЦВК та РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округ»), за якою на території України установлювалися 503 окремі адміністративно-територіальні одиниці: 1 автономна Молдавська Соціалістична республіка у складі 11 районів, 18 міст, підпорядкованих центрові, та 484 райони [8, арк. 5]. Із існуючих 579 районів до впровадження в життя цієї постанови 84 були розформовані цілком, або частково приєднані до інших районів, або влилися в міські території [8]. Постановою від 8 вересня 1930 р. президія Дніпропетровського окрвиконкому ухвалила запропонувати Дніпропетровській міськраді прийняти для безпосереднього обслуговування до міста такі сільради: з Карло-Марксівського району – Йосипівську, Кам'янську, Карло-Марксівську, Ломівську, Любимівську, Одинківську, Рибальську, Старо-Огрінську, Сугаківську, Чаплинську, Горянівську, Обухівську, Березанівську, Олександрівську та Підгороднянську; по Дніпропетровському району – Волоську, Краснопільську, Лоцмано-Кам'янську, Ново-Олександрівську, Салецьку, Старо-Кодацьку, Сурсько-Литовську, Сурсько-Покровську, Ямбургську, Таромську, Діївську №1, Діївську № 2 та Сухачівську селищні ради; по Кам'янському району – Аульську, Романківську, Тригузьянську, Карнаухівську сільські ради та Кам'янську міськраду.

Солонянському району були передані Василівська та Ново-Миколаївська сільради Дніпропетровського району, а Попово-

Балівська сільрада цього ж району увійшла до складу Кам'янського району. Синельниківському райвиконкому наказали прийняти для безпосереднього обслуговування сільради Карло-Марксівського району: Воронівську, Петровську, Іванівську. Магдалинівському району передали хутори Карло-Марксівського району: Калинівка, Федорівка, Чумаки (Обухівська сільрада), Долина (Горянівської сільради), Маївка і Тарасівка Підгороднянської сільради; Новомосковський райвиконком прийняв Новоселівську та Соколівську сільради Карло-Марксівського району. Кам'янському райвиконкому було запропоновано передати Теплівську та Мало-Олександрівську сільради до Божедарівського району Криворізького округу.

За цією ж постановою розформувалися Дніпропетровський та Карло-Марксівський райони, а центр Кам'янського району з міста Кам'янського переносився до села Криничок; район перейменовувався на Криничуватський [8, с. 7]. Виконання цієї постанови мало відбутися до 15 вересня 1930 р [10]. Отже, на території колишнього Дніпропетровського округу замість 18 районів було залишено 16 (Новомосковський, Синельниковський, Магдалинівський, Солонянський, Криничуватський, Близнюківський, Васильківський, Верхньо-Дніпровський, Котовський, Межівський, Павлоградський, Перещепинський, Петриківський, Петропавлівський, Царичанський та Юр'ївський).

Про те, що двоступенева система адміністративно-територіального управління та устрою потребувала удосконалення, стало зрозумілим уже через півроку після її впровадження. У постанові ВУЦВК та РНК УСРС від 3 лютого 1931 р. підкреслювалося, що «...перевірка діяльності районів вимагає перевести деякі часткові уточнення мережі районів та сільських рад, щоб надалі закріпити досягнення запровадженої реформи. Змінити теперішній адміністративно-територіальний поділ УСРС і розформувати 119 районів». На території колишнього Дніпропетровського округу зникли Петропавлівський, Перещепинський, Котовський, Криничуватський та Юр'ївський райони, але відродився Кам'янський район із центром в місті Кам'янському [5, с. 26].

А через рік відбувся перехід до триступеневої системи адміністративно-територіального устрою шляхом утворення областей в Україні (Постанова президії ВУЦВК УСРС від 9 лютого 1932 р.). Ось як визначив причини такої реорганізації перший секретар Дніпро-

петровського бюро обкому партії В. І. Чернявський (з лютого по жовтень 1932 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії) на пленумі МПК та МКК 10 лютого 1932 р.: «Україна мала 384 райони, і було надзвичайно важко та складно із одного Харкова керувати ними. Для наближення керівництва до місць, для посилення конкретного керівництва утворені області» [2]. Можна припустити, що про більш глибокі причини тоді замовчувалося, а їх слід шукати у соціально-економічній політиці на селі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. У період штурму хлібозаготівель, проведення суцільної колективізації, боротьби із так званим куркульством та першими проявами голоду вже взимку 1931–1932 рр. ці «труднощі з керуванням» могли призвести до зриву роботи та потягти за собою небажані наслідки. Шляхом перекладання відповідальності та роботи у цій сфері на проміжні обласні ланки центральні органи влади досягли укріплення всієї структури управління і, що найголовніше, запобігли повній втраті контролю над районами.

Варто зазначити, що деякі радянські історики у невинуватому реформуванні 1930 р. вбачали причини голоду 1932–1933 рр. в Україні. Ліквідація округів призвела до послаблення партійного та державного контролю над районним (колгоспним) керівництвом. Протягом 1932–1933 рр. формувався обласний апарат управління, зв'язки між центральними та місцевими органами влади були порушені, а між областю та районами ще повністю не були встановлені. Це спричинило зростання анархії, безправних протизаконних дій щодо населення з боку районних та колгоспних керівників [12, с. 2].

Звичайно, така аргументація причин голоду не є переконливою і звучить як спроба виправдання антигуманної соціально-економічної політики радянської влади на селі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Однак з огляду на документальні свідчення некомпетентності, морального розладу та порушення законності деякими місцевими керівниками по Дніпропетровській області в 1932–1933 рр. не можна і категорично відкидати цю думку, а навпаки – необхідно розглядати її як компонент усього комплексу причин трагедії 1932–1933 рр.

Отже, перехід до триступеневої системи адміністративно-територіального устрою доводить, що дійсно реформування 1930 р. було невинуватим та незлагодженим з умовами соціально-

економічного розвитку країни. Очікуване наближення партійного апарату до мас виявило невідповідність рівня керівників із покладеними на них обов'язками, велика кількість адміністративних одиниць створювала труднощі з їх керуванням. Та, незважаючи на такі негативні сторони районування 1930 р., все ж таки можна стверджувати, що реформа, як етап на шляху удосконалення адміністративно-територіального устрою країни, виконала своє завдання. Труднощі 1930–1931 рр., з якими зіткнулася радянська влада, спричинили реорганізацію адміністративно-територіальної структури у 1932 р. у найбільш оптимальну та ефективну її форму, основні елементи якої залишились і до сьогодні.

Бібліографічні посилання

1. Директиви ЦК ВКП(б) та КП(б) виконаємо, щоб там не було // Зоря. – 1930. – 12 верес.
2. За більшовицьке здійснення історичних та величезних завдань // Зоря. – 1932. – 11 лют.
3. **Козирєв В. К.** Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XII – XX століття) / В. К. Козирєв // Джерела з історії південної України. – Т. 2. – Запоріжжя, 2002.
4. КПСС о работе Советов : сб. док. – М., 1959.
5. **Маркова Л. М.** Історія географії: адміністративно-територіальний устрій Дніпропетровщини на початку XX століття : бібліограф. видання / Л. М. Маркова – Д., 2011.
6. Налагодити телефонний зв'язок // Зоря. – 1930. – 12 серп.
7. Народна трагедія: докум. та матер. – Д., 1993.
8. Нові адміністративні райони УСРР: стат. довід. – Х., 1930.
9. Перебіг готування незадовільний // Зоря. – 1930. – 11 верес.
10. Постанова Президії Дніпропетровського округового виконавчого комітету від 8-го вересня 1930 року // Зоря. – 1930. – 14 верес.
11. Про ліквідацію округ // Зоря. – 1930. – 17 лип.
12. У боротьбі за соціалізм // Радянська Україна. – 1988. – 6 серп.
13. Ширше розгорнімо готування до ліквідації округи // Зоря. – 1930. – 28 серп.

Надійшла до редколегії 1.04.2011

III. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94 (477.7)

І. О. Кочергін

Національний гірничий університет

ДВОРЯНСЬКИЙ РІД ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКИХ В ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВА

Простежено історію роду та представлено поколінний розпис дворян Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії Лаппо-Данилевських.

Ключові слова: дворянська родина, родовід, маршалок, дворянство.

Исследована история рода и представлена поколенная роспись дворян Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии Лаппо-Данилевских.

Ключевые слова: дворянская семья, родословная, маршалок, дворянство.

Family's history and the family's tree of nobles of Verhniiodniprovsk povit Katerinoslav guberniya Lappo-Danylevsky are investigated in this article.

Key words: noble family, family tree, marshalok, nobility.

Український козацький старшинський рід Лаппо-Данилевських був тісно пов'язаний із Катеринославщиною відносно нетривалий період – менше ніж три чверті століття. Однак представникам цього роду вистачило кількох десятиліть, щоб увійти в число великих землевласників Верхньодніпровського повіту, а також очолити місцеве дворянське зібрання. На середину XIX ст. Лаппо-Данилевські належали до найвпливовіших родин повіту.

Історія роду Лаппо-Данилевських на даний час є невивченою. Окремих представників роду епізодично згадує у своїй монографії І. О. Кочергін та краєзнавець з Верхньодніпровщини Г. Семенча у книзі «Якби каміння вміло говорити...» [11, с. 102, 121; 35, с. 61, 221]. За відомими на даний час джерелами, родоначальником катеринос-

лавського дворянського роду Лаппо-Данилевських можна вважати бунчукового товариша Івана Данилевського, який жив у першій половині XVIII ст. [34, арк. 15].

У XVIII ст. Данилевські належали до дідичів Миргородського полку, володіючи тут значними маєтностями в Шишацькій сотні. Збагаченню Данилевських сприяв шлюб Лева Івановича з представницею старшинського роду Лісницьких Софією, брат якої Микола у 1769 р. сотникував в Шишаках [16, с. 246].

До оточення Л. І. Данилевського належала родина Гоголь-Яновських. Найбільш тісними були стосунки з Панасом Дем'яновичем, який доводився дідом відомому українському письменнику Миколі Гоголю. Лев Іванович настільки довіряв Панасу Дем'яновичу, що у 1779 р. дав йому «верюющий открытый лист», яким доручав своєму сусідові доводи права власності на його, Данилевського, маєтності [27, с. 62].

Саме з Лева Івановича прізвище Данилевських трансформується. Невідомо з яких причин, але за ним закріпилося прізвище Лапа, яке згодом стало частиною прізвища. Однак під час нобілітації в кінці XVIII ст. неблагозвучне Лапа-Данилевський перетворилося в більш благородне – Лаппо-Данилевський.

Першим з Лаппо-Данилевських, хто «осів» на Катеринославщині, напевно, був Олександр Львович. Як миргородський поміщик став поміщиком катеринославським? На це питання дає відповідь у своїх спогадах Олександр Семенович Гангеблов, сестра якого Катерина побрала-ся з сином Олександра Львовича Олександром Лаппо-Данилевським.

Предком О. О. Лаппо-Данилевського з материнського боку, якщо вірити О. С. Гангеблову, був дворянин сербського походження Федір Михайлович Чорба*, який володів маєтком біля с. Гуляй-Поле у Верхньодніпровському повіті площею 24 тис. десятин [2, с. 226].

Напевно, частина маєтку Чорбів перейшла як посаг дружині О. Л. Лаппо-Данилевського і таким чином закріпилася за цим родом. У 1807 р. Олександр Львович, як черговий майор, перебував при командуванні Катеринославського губернського земського війська М.П. Миклашевському [14, с. 18].

*О.С. Гангеблов вважав його дідом свого зятя. Однак дідом, напевно, слід вважати сина Ф. М. Чорби Івана Федоровича, оскільки матір О. О. Лаппо-Данилевського звали Софією Іванівною.

Син О. Л. Лаппо-Данилевського – поручник Олександр Олександрович – у 1832 р. разом із дружиною Катериною був внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії по Верхньодніпровському повіту [34, арк. 36].

Маючи родинні зв'язки з великими землевласниками Верхньодніпровського повіту Гангебловими, Кудашевими, Манвеловими та ін., Олександр Олександрович увійшов до кола місцевої дворянської спільноти. Починаючи з 1830 р. він регулярно обирався депутатом губернського Дворянського депутатського зібрання від Верхньодніпровського повіту, а у 1845 р. очолив дворянство повіту [34, арк. 38, 54 зв.].

Протягом 1845–1852 рр. О. О. Лаппо-Данилевський обіймав посаду маршалка, допоки його не змінив ще один виходець з Полтавщини Яків Григорович Даниленко [1, с. 42]. Уже після Селянської реформи посаду повітового маршалка обіймали сини Олександра Лаппо-Данилевського Сергій та Петро.

Напередодні Селянської реформи 1861 р. Олександр та Катерина Лаппо-Данилевські володіли маєтком біля с. Гуляй-Поле Верхньодніпровського повіту площею 8 098 десятин. Їм належали 138 кріпаків [9, с. 16,17].

Реформу 1861 р. О. О. Лаппо-Данилевський сприйняв без особливого ентузіазму, але викупну угоду зі своїми селянами підписав без зволікань і вже у лютому 1863 р. отримав дозвіл на одержання викупної позики. За наділення землею своїх 133 селян Олександр Лаппо-Данилевський мав отримати 15 960 крб. Однак оскільки на його маєтку та маєтку його дружини в Приказі громадського нагляду значився борг, на руки він отримав лише 4 149 крб [13, с. 12].

Зауважимо, що підписання викупної угоди далось О.О. Лаппо-Данилевському не легко. У 1862 р. у зв'язку із підписанням угоди між ним і мировим посередником З. Ф. Маламою виник конфлікт. Колезький секретар Захар Федорович Малама був призначений мировим посередником 6-ї дільниці, на якій серед інших знаходилося й с. Гуляй-Поле [10, арк. 4 а]. Катеринославський губернатор О. К. Сіверс характеризував З. Ф. Маламу як людину здібну, чесну, який гаряче співчував Селянській реформі і користувався повагою більшості Верхньодніпровського дворянства [32, арк. 34 зв.]. Наступник О. К. Сіверса П. О. Извольський вважав З. Ф. Маламу одним з найкращих мирових посередників губернії, який турбується про покращення побуту селян [32, арк. 35 зв.].

З початку виконання обов'язків мирового посередника З. Ф. Малама стикнувся з неприйняттям його дій з боку поміщиків Лаппо-Данилевських. Усі законні дії мирового посередника поміщики ігнорували і не виконували положень реформи 1861 р. У жовтні 1862 р. З. Ф. Малама вказав О. Лаппо-Данилевському на той факт, що тимчасовозобов'язані селяни, які працювали в його економії, не отримують належного харчування та одягу, прохаючи виправити ситуацію. Однак О. Лаппо-Данилевський не відреагував на прохання, тому З. Ф. Малама своєю владою звільнив селян (жінок, які працювали при маєтку) від зобов'язань перед поміщиком [32, арк. 57].

Друга конфліктна ситуація виникла із найманими робітниками сина Олександра Лаппо-Данилевського – Петра. В економії біля с. Удачного працювали робітники за наймом. Однак власник (П. О. Лаппо-Данилевський) не виконував зобов'язань. Він не видавав провізії робітникам, через що ті залишили економію і, маючи засобів до існування, звернулись до мирового посередника, З. Ф. Малами. Він дав робітникам грошей, щоб вони мали можливість деякий час протриматися, і спробував умовити їх повернутися до економії. Однак робітники відмовились це зробити, тоді П. О. Лаппо-Данилевський звинуватив мирового посередника в тому, що той не повернув робітників у маєток. Відповідаючи на звинувачення, З. Ф. Малама пояснював, що у нього не було таких повноважень, оскільки він не був поліцейським чиновником і не мав права силою повертати робітників, а лише діяв методами усного переконання [32, арк. 58 зв. – 59].

Третя скарга з боку Лаппо-Данилевських полягала у тому, що З. Ф. Малама дізнався про ситуацію в маєтку (порушення поміщиком зобов'язань) не від самого поміщика, а від волосного старости, який свого часу був кріпаком Лаппо-Данилевських. Пояснюючи свої дії, З. Ф. Малама доводив до відома Губернського у селянських справах присутствія факти, які свідчили, що поміщик не реагував на письмові звернення мирового посередника. До того ж перевірка скарг на поміщика з боку селян через волосних старшин практикувалась майже всіма мировими посередниками, оскільки інакше зробити було й неможливо [32, арк. 60].

Про непереконливість скарг Лаппо-Данилевських свідчить і той факт, що вони подали їх пізніше, ніж через півроку після згаданих у скаргах подій. Скарги були розглянуті у травні 1863 р. у Катеринославському губернському у селянських справах присутствії.

У своєму рішенні присутствіє зазначило, що «Малама своїми діями у відношенні Лаппо-Данилевських не виправдав святості свого призначення, діючи з явним обтяженням їх участі в усіх випадках, де від його розпоряджень прямо залежали значні інтереси старовинної і влаштованої економії» [32, арк. 54].

Щодо селян Лаппо-Данилевських, то, за даними губернатора П. О. Извольського, вони «... до їх звільнення з кріпосної залежності перебували у найбільш пригнобленому стані. Багато з них не мали змоги завести своє господарство і були в бігах... Звідси пішла низка скарг з боку селян і навіть спроби ухилитися від виконання повинностей. Лише мировий посередник зміг припинити ці спроби і переконати, що скарги на минуле не можуть бути задоволені ... Що стосується дворових, то вони утримувались дуже погано: харчів видавалося мало і вони були неякісні, одяг і взуття теж, і їх скарги були постійні ... (врешті після ліквідації кріпацтва. – І. К.) Усі дворові залишили маєток» [32, арк. 36 зв. – 37].

Унаслідок рішення присутствія З. Ф. Малама зняв із себе обов'язки мирового посередника і увійшов до складу Губернського у селянських справах присутствія. По суті справи, Лаппо-Данилевські «вижили» з повіту не угодного їм мирового посередника, оскільки його дії відповідали інтересам селян, а не поміщика.

Так само не благородно вчинив один із представників родини Лаппо-Данилевських у часи формування земських установ. Сергій Олександрович Лаппо-Данилевський у 1864–1871 рр. очолював дворянство Верхньодніпровського повіту і пройшов до числа повітових та губернських гласних без виборів. За законом він очолив повітове земське зібрання, а 25 лютого 1866 р. був обраний губернським гласним [8, с. 302].

Одним із перших питань, яке він виніс на розгляд губернського земського зібрання стало питання представництва у губернському земському зібранні, С. О. Лаппо-Данилевський вважав, що оскільки у дворянських зібраннях переважали великі землевласники, то і в земстві вони повинні бути представлені не за вибором, а за правом володіння землею. Бо якщо в земстві переважатимуть дрібні землевласники, то вони вирішуватимуть питання на свою користь. На його переконання великі землевласники «...могли б надати зібранню характер і напрямок, який схвалюється всіма людьми порядку і задовольняє повною мірою видам нашого монарха» [22, с. 48,49].

Прикриваючись вірнопідданими почуттями до монарха, С. О. Лаппо-Данилевський пропонував змінити виборне начало, яке було закладене в «Положенні про земські установи» в угоду однієї верстви. Така його позиція не виглядає дивною, оскільки ставлення поміщиків Лаппо-Данилевських до селян було однозначно негативне.

Про вірнопідданість С. О. Лаппо-Данилевського свідчить ще й такий факт. У грудні 1867 р. губернатор В. Д. Дунін-Борковський достроково закрив роботу губернського земського зібрання. Для цього він використав формальні підстави, а саме відсутність необхідної за законом кількості гласних в зібранні. Про це В. Д. Дунін-Борковський повідомив міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва [31, арк. 190–191 зв.].

Та справа в тому, що недостатня для законного зібрання кількість гласних була спричинена виходом у відставку усього складу губернської земської управи. Згідно із наказом Урядуючого Сенату від 18 квітня 1866 р. № 21068 гласні, обрані до губернської управи, втрачали не тільки право губернського, але й повітового земського гласного [37, с. 414]. У «Положенні про земства» такої норми не було, але губернатор діяв, дотримуючись цього наказу. Але ж 16 січня 1867 р. наказ Урядуючого Сенату був скасований рішенням Державної Ради. Отже, рішення губернатора було незаконним.

На лютневій сесії 1868 р. група гласних на чолі з О. М. Полем висловили щодо цього протест, який занесли в рішення зібрання окремою думкою, а також подали скаргу на дії голови земського зібрання П. А. Струкова. Натомість гласні А. М. Байков, І. Д. Яковлев та С. О. Лаппо-Данилевський подали протилежні думки щодо цієї ситуації.

В окремії думці С. О. Лаппо-Данилевський наголошував, що не існує закону, який би дозволяв подавати скаргу на дії голови зібрання. «Де закон, – писав він, – який дає право зібранню обговорювати дії голови ... Голова зібрання особа, яка не обирається земством, а призначена урядом... постанова, складена зібранням., знищуючи права, Височайше йому даровані, разом з тим є і образою особистості голови» [25, с. 84]

У цій ситуації С. О. Лаппо-Данилевський не лише підкреслював, що самодержавна влада має право діяти на власний розсуд і ніхто не може засуджувати її дії, але й виступав проти своїх одвічних опонентів по Верхньодніпровському повіту. Лаппо-Данилевські, які належали до числа великих землевласників, так званої повітової аристо-

краті, багато років протистояли групі дворян середнього достатку. До цієї групи належали Маєвські, Малами, Полі та Потоцькі.

Відома, наприклад, позиція О. М. Поля щодо обрання мирових суддів. У 1869 р. під час відбору кандидатів О. М. Поль зайняв принципову позицію і не допустив обрання у мирові судді голови повітового земського зібрання і маршалка верхньодніпровського дворянства С. О. Лаппо-Данилевського через те, що той не мав необхідної освіти. «Права його, – зазначав О. М. Поль, – не відповідають вимогам п. 2 ст. 19 Судового статуту, а службою в званні повітового маршалка дворянства він не міг отримати практичні знання у веденні судових справ» [33, арк. 34]. Хоча ця причина нерідко до уваги не бралась, бо бажаючих стати мировими суддями завжди не вистачало, С.О. Лаппо-Данилевський так і не потрапив у мирові судді.

Не знаходив спільної мови з Лаппо-Данилевськими і С. С. Потоцький. Протягом 1860 – 1870-х рр. вони вели боротьбу за вплив у повіті. У 1862–1864 рр. С. С. Потоцький виконував обов'язки повітового маршалка, потіснивши з цієї позиції С. О. Лаппо-Данилевського. У 1866 р. Созонта Потоцького було обрано головою повітової земської управи, тоді як С. О. Лаппо-Данилевський очолював повітове дворянство. У 1871 р. С. С. Потоцький знову став повітовим маршалком, випередивши при цьому П. О. Лаппо-Данилевського.

Під час губернських дворянських зборів у вересні 1874 р. П. О. Лаппо-Данилевський, використавши епізод зі скаргою поміщика Верхньодніпровського повіту поручника Олександра Бородаєвського на дії маршалка С. С. Потоцького, привселюдно відмовився визнавати С. С. Потоцького маршалком. «Після заяви Бородаєвського, – заявив він у зібранні, – я вважаю безчесним бути під вашим головуванням» [30, арк. 6].

На цьому конфлікт не був вичерпаний. Наступного дня (21 вересня 1874 р.) С. С. Потоцький через хворобу не був присутній в залі дворянського зібрання, і місце маршалка зайняв кандидат на посаду П. О. Лаппо-Данилевський. Коли П. О. Лаппо-Данилевський оголосив початок виборів, піднявся поміщик Олександр Ставровський і звернувся до головуючого зі словами: «Вчора ви вважали безчестям бути під головуванням Потоцького, а сьогодні я, уповноважений іншими дворянами, оголошую вам, що ми вважаємо безчестям бути під вашим головуванням» [30, арк. 6 зв.]. П. О. Лаппо-Данилевський

вийшов із зали, і верхньодніпровське дворянство знову обрало С. С. Потоцького своїм маршалком.

Із другої половини 1870-х рр. Лаппо-Данилевські вже не брали активної участі у житті Верхньодніпровського повіту та губернії. Сергій Олександрович виїхав з губернії на початку 1870-х рр., а у 1873 р. обійняв посаду віце-губернатора Таврійської губернії [15, с. 36]. Його син Олександр став відомим істориком, жив у Петербурзі. Інший син – Сергій був математиком і композитором. Доля інших нащадків невідома.

Історія Лаппо-Данилевських є яскравим свідченням того, як представники української козацької шляхти у часи ліквідації Гетьманщини, не бажаючи втрачати свої привілеї, пішли на службу до російських царів. Лаппо-Данилевські були вірними підданими, повсякчас демонструючи свою лояльність самодержавству. Як і більшість представників «благородного стану» вони стояли на продворянських позиціях, не визнаючи права інших станів брати участь в управлінні державою. Селянської реформи 1861 р. вони не сприйняли, оскільки своє господарство утримували завдяки праці кріпаків.

У пореформений період Лаппо-Данилевські неодноразово закладали свої маєтки, спочатку у Земському банку Херсонської губернії, пізніше у Державному дворянському земельному банку. У 1867 р. О. О. Лаппо-Данилевський застав маєток біля с. Гуляй-Поле в Земському банку Херсонської губернії [3], у 1868 р. в тому ж банку застав свій маєток С. О. Лаппо-Данилевський [4]. У 1887, 1894 та 1908 рр. С. О. Лаппо-Данилевський закладав і перезакладав свій маєток у Дворянському земському банку [28, 29]. Тож Лаппо-Данилевські явно не належали до вправних господарів, хоча у 1880-х рр. Сергій та Федір Олександровичі утримували невеличкі кінні заводи [20, с. 269].

Не входячи до числа дідичів Катеринославської губернії, Лаппо-Данилевські завдяки родинним зв'язкам та наявності кількох тисяч десятин землі увійшли до числа повітової «аристократії». Два покоління цього роду в особі Олександра Олександровича та його синів Сергія і Петра очолювали повітове дворянство. Їх погляди відповідали духу дворянської епохи, тому вони сприйняли реформи Олександра II без особливого ентузіазму. Соціально-економічні зміни, привнесені реформами 1860 – 1870-х рр., серйозно вплинули на долю Лаппо-Данилевських. Ці зміни примусили їх не лише залишити Катеринославщину, але й почасті змінити рід занять.

*Поколінний розпис дворянського роду
Лапто-Данилевських*

I

1. Іван Данилевський

- Служив у чині військового товариша [34, арк. 15].
- Діти: Лев, Семен.

II

2. Лев Іванович (1740 – ?) 1

- З 10.06.1755 р. по 1760 р. служив канцеляристом при Глухівській сотенній канцелярії, з 1761 р. призначений військовим канцеляристом канцелярії скарбниці Генеральної рахункової комісії, у якій перебував до 15.07.1765 р. [34, арк. 6].
- У 1770 р. мав 30 років, полковий комісар, вдовий [34, арк. 49 зв.].
- У 1770 р. одружився з Софією Дем'янівною Лісницькою, сестрою сотника Шишацького Миколи Дем'яновича (1769 р.) [17, с. 246].
- З 1766 р. полковий хорунжий Миргородського полку, з 1774 р. – бунчуковий товариш, з 14.12.1783 р. наданий чин колезького асесора, з 7.05.1784 р. на службі у Миргородському нижньому земському суді [6, арк. 32; 34, арк. 6, 6 зв., 7 зв.].
- Дружина: Софія Дем'янівна Лісницька. У 1771 р. мала 21 рік [34, арк. 49 зв.].
- Діти: Олександр.

3. Семен Іванович (? – ?) 1

- Сотенний отаман. 29.02.1784 р. вийшов у відставку з нагородою чином військового товариша [34, арк. 16 зв.].

II

4. Олександр Львович, (1771 –) 2

- Народився у 1771 р. [34, арк. 37, 49 зв.].
- На службі з 1776 р., у 1787 р. відставлений від служби в чині секунд-майора [34, арк. 35 зв.].
- Прем'єр-майор [6, арк. 32].
- Дружина: Софія Іванівна.
- Діти: Олександр.

III

5. Олександр Олександрович (1802 – до 1882 р.)4

- Народився у 1802 р. [34, арк.37 зв.].
- Закінчив приватний пансіон. 31.12.1817 р. вступив на службу юнкером до Арзамаського кінно-єгерського полку, 4.04.1819 р. – прапорщик, 19.04.1820 р. – полковий ад'ютант, 1.06.1822 р. – поручник, 19.11.1822 р. звільнений зі служби на прохання. Володіє російською грамотою, начала французької і німецької мови та інші науки знає [6, арк. 32; 34, арк. 18, 18 зв., 19, 54 зв.].
- 30.02.1830 р., 3.07.1836 р., 1.01.1839 р., 1.01.1842–1.01.1845 р. – обирався депутатом Дворянського Депутатського зібрання, з 1.01.1833 р. – обов'язковий член Катеринославської комісії народного продовольства. 25.01.1846 р. – почесний наглядач Катеринославського повітового училища. 20.12.1845 р., 1.01.1848 р. обирався маршалком дворянства Верхньодніпровського повіту. За вислугу отримав орден Св. Володимира 4 ст. 3.12.1844 р. Володів маєтками на Катеринославщині та Херсонщині [34, арк. 38, 54 зв.].
- 17.02.1832 р. поручник Олександр Олександрович разом із дружиною Катериною внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [34, арк. 36].
- З 25.01.1846 р. почесний попечитель Катеринославського повітового училища [12, с. 206].
- У 1867 р. заклав маєток біля с. Гуляй-Поле в Земському банку Херсонської губернії [3].
- У 1868 р. мав 65 років, поручник, володів маєтком площею 4 200 дес., мав право балотуватися на посаду мирового судді [36, с. 579].
- Помер до 1882 р., оскільки згідно зі звітом Верхньодніпровської повітової земської управи земля розміром 58 десятин у пустині Зарічній Гуляйпільської волості, яка була куплена у 1851 р., належала його спадкоємцям [19, с. 199].
- Дружина: Катерина Семенівна Гангеблова. На 1883 р. володіла маєтком площею 1 035 дес. у Гуляйпільській волості Верхньодніпровського повіту [20, с. 122].
- Діти: Сергій, Петро, Федір.

IV

6. Сергій Олександрович (2.12.1834–до 1882 р.)5

- Народився 2.12.1834 р. у Верхньодніпровському повіті [34, арк. 20 зв].
- Закінчив Миколаївське училище гвардійських юнкерів, на службі з 17.06.1854 р. у чині корнета, 23.04.1859 р. – поручник, 23.04.1860 р. – штаб-ротмістр, 29.09.1860 р. – звільнений зі служби через хворобу. 27.10.1862 р. затверджений на посаді кандидата маршалка дворянства, 26.02.1864 р., 24.09.1865 р., 24.09.1868 р. затверджений маршалком дворянства Верхньодніпровського повіту. 30.06.1867 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 2 ст., 6.06.1869 р. – наданий чин статського радника [34, арк. 64 зв].
- У 1868 р. заклав маєток біля с. Іванівка, у 1872 р. біля с. Гуляй-Поле в Земському банку Херсонської губернії [4; 5].
- У 1868 р. мав 33 роки, штаб-ротмістр, володів маєтком площею 4 500 дес., служив в Кавалергардському полку, мав право балотуватися на посаду мирового судді [36, с. 579].
- Дійсний статський радник [6, арк. 31 зв].
- Член першого Катеринославського губернського зібрання, гвардії штаб-ротмістр [31, арк. 123].
- На Першому губернському земському зібранні увійшов до складу комісії з розкладки губернського збору [22, с. 21].
- Увійшов до ревізійної комісії [23, с. 4].
- Підтримав проект О. Поля зі спорудження залізниці [24, с. 366].
- Віце-губернатор Таврійської губернії з 16.03.1873 р. по 8.10.1879 р. [15, с. 36].
- За ним недоїмок на 30.06.1881 р. з с. Удачного 1425 дес. губернського збору 56 руб. 29 коп., с. Іванівки 1479 дес. повітового збору 214 руб. 76 коп., губернського – 58 руб. 72 коп., ділянці Новобитській 621 десятина, діляниці Олександрійській 954 дес. [18, с. 196].
- Дійсний статський радник, володів 5 208 дес. в Гуляйпільській волості біля сіл Удачного та Іванівки [19, с. 197].
- На 1.01.1904 р. мав 1 862 дес. землі [21, с. 160].
- Дружина: Наталя Федорівна Чуйкевич (її брат Олександр входив до числа губернських гласних від Верхньодніпровського повіту). Начальниця Сімферопольської жіночої гімназії.
- Діти: Олександр, Марія, Наталя, Сергій, Надія.

- 7. Петро Олександрович (29.06.1837 –) 5**
- Народився 29.06.1837 р. у Верхньодніпровському повіті [34, арк. 21 зв.].
 - У 1868 р. мав 31 рік, колезький радник, володів маєтком площею 4 000 дес., вчився у школі гвардійських прапорщиків, яку не закінчив, вийшов у чині XIV класу, служив у Харківському дворянському депутатському зібранні, мав право балотуватися на посаду мирового судді [36, с. 579].
 - Маршалок дворянства Верхньодніпровського повіту з 16 березня 1871 р. [7, с. 221].
- 8. Федір Олександрович (5.01.1839 –) 5**
- Народився 5.01.1839 р. у Верхньодніпровському повіті [34, арк. 23].
 - У 1868 р. мав 29 років, гвардії поручник, володів маєтком площею 500 дес., закінчив школу гвардійських прапорщиків у чині корнета, служив у Кавалергардському полку, мав право балотуватися на посаду мирового судді [36, с. 579].
 - Гвардії поручник, біля с. Веселий Кут мав 625 дес., за яким недоїмки склали 45 руб. 99 коп. [26, с. 300].
 - На 1883 р. володів маєтком площею 3589 дес. у Верхньодніпровському повіті [20, с. 123].

V

- 9. Олександр Сергійович (15.01.1863 – 7.02.1919)6**
- Народився 15 січня 1863 р. у маєтку Удачне села Мало-Софіївка Гуляйпільської волості [16, с. 13; 34, арк. 67].
 - У 1882 р. закінчив Сімферопольську гімназію із золотою медаллю, поступив на історико-філософський факультет Санкт-Петербурзького університету. У 1894 р. обраний членом-кореспондентом Імператорської археологічної комісії та членом Археографічної комісії [16, с. 17; 38, с. 348].
 - 9.05.1890 р. захистив дисертацію на тему «Организация прямого обложения в Московском государстве со времен смуты до эпохи преобразований» [16, с.21].
 - Володів маєтком площею 1 087 дес. в Гуляйпільській волості [21, с. 160].
 - 1918 г. обраний позаштатним викладачем Петроградського університету [16, с. 24].

- Помер 7 лютого 1919 р. [16, с. 57].
- Дружина: Олена Дмитрівна Бакарюкова.
- Діти: Іван.
- 10. Марія Сергіївна (3.03.1864 – ?) 6**
 - Народилася 3.03.1864 р. [34, арк. 69].
 - Володіла маєтком площею 550 дес. в Ордо-Василівській волості [21, с. 160].
- 11. Наталя Сергіївна (8.07.1865 – ?) 6**
 - Народилася 8.07.1865 р. [34, арк. 70].
 - Володіла маєтком площею 550 дес. в Ордо-Василівській волості [21, с. 160].
- 12. Сергій Сергійович (8.04.1868 – 1957) 6**
 - Народився 8.04.1868 р. [34, арк. 68].
 - Володів маєтком площею 1 116 дес. в Ордо-Василівській волості [21, с. 160].
 - Дружина: Надія Олександрівна Люткевич (1874 – 17.03.1951)
- 13. Надія Сергіївна (1872 – ?) 6**
 - 7.05.1875 Катеринославське дворянське депутатське зібрання долучило її до роду дійсного статського радника Сергій Олександровича Лаппо-Данилевського і внесло до третьої частини Родовідної книги [6, арк. 33].

VI

- 14. Іван Олександрович (16(28).10.1896 – 15.3.1931) 9**
 - Народився 16 жовтня 1896 р. у Петербурзі.
 - Математик, член-кореспондент АН СРСР з 1931 р. У 1925 р. закінчив Ленінградський університет. Вибудував теорію функцій від матриць і застосовував її для рішення проблем теорії лінійних диференціальних рівнянь [39].
 - Помер 15.03.1931 р. у м. Гіссен (Німеччина).

Бібліографічні посилання

1. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1852. Часть II. – СПб., 1852.
2. Воспоминания декабриста Александра Семеновича Гангелова. – М., 1888.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії. – Оп. 1 (1864– 920), спр. 124. О залоге име-

- ния землевладельца Верхнеднепровского уезда, поручика Александра Александровича Лаппо-Данилевского при д. Гуляй-Поле и хуторе.
4. ДАОО. – Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії. – Оп.1 (1864–1920), спр.146. О залоге имения землевладельца Верхнеднепровского уезда, гвардии штабс-ротмистра Сергея Александровича Лаппо-Данилевского при д. Ивановке.
 5. ДАОО. – Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії. – Оп.1 (1864–1920), спр. 459. О залоге имения землевладельца Верхнеднепровского уезда, статского советника Сергея Александровича Лаппо-Данилевского при с. Гуляй-Поле. 12.07.1872.
 6. Дніпропетровський національний історичний музей. Відділ рукописів. – Третья часть Родословной книги дворянства Екатеринославской губернии с 1886 г. – Арх. 534.
 7. Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1871. – № 29. – 12 апр. – С. 221.
 8. Журналы Верхнеднепровского уездного земского собрания // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1866. – № 23. – 4 июня. – С. 302, 303.
 9. Извлечение из описаний помещичьих имений в 100 душ и свыше. Екатеринославская губерния // Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб., 1860. – Т.VI. – С. 1–35.
 10. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. II (Збірка Я. Новицького). – Спр. 24878. Папери мирового посередника.
 11. **Кочергін І. О.** Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І.О. Кочергін. – Д., 2002.
 12. Краткий историческо-статистический обзор Екатеринославской губернии и подчиненных ей учебных заведений. – Одесса, 1856.
 13. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии. – 1863. – № 9.
 14. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год третий / под ред. А. Синявского. – Екатеринослав, 1907. – Вып. 4.
 15. **Макидонов А. В.** К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.) / А. В. Макидонов. – Запорожье, 2008.
 16. **Малинов А. В.** Александр Лаппо-Данилевский: историк и философ / А. В. Малинов, С. Н. Погодин. – СПб., 2001.
 17. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский родословник. – Т. 3. Л-О / В. Л. Модзалевский. – К., 1912.
 18. Отчет Верхнеднепровской уездной управы XVI очередному уездному земскому собранию 4 очередной сессии за 1880 год. – Екатеринослав, 1881.

19. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы XVIII очередному уездному земскому собранию за 1882 год. – Екатеринослав, 1883.
20. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы XIX очередному уездному земскому собранию за 1883 год. – Екатеринослав, 1884.
21. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XIV очередному уездному земскому собранию за 1903 год. – Верхнеднепровск, 1904. – Ч. I.
22. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав, 1867. Приложения.
23. Постановления очередного губернского земского собрания (с 21 ноября по 4 декабря 1867 года) Ноябрьской сессии 1867 года. – Екатеринослав, 1868.
24. Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав, 1873.
25. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания. Февральской сессии 1868 года. – Екатеринослав, 1868.
26. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания с 25 по 30 апреля 1874 года. – Екатеринослав, 1874.
27. **Розсоха Л. О.** Козацька старшина Миргородського полку і предки Миколи Гоголя / Л. О. Розсоха // Наук. пр. іст. ф-тету Запорізьк. нац. ун-ту. – 2009. – Вип. XXVI. – С.52–70.
28. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 593. Государственный дворянский земельный банк. – Оп. 8, спр. 719. О суде С. А. Лаппо-Данилевского 1887 г., 1894 г.
29. РГИА. – Ф. 593. Государственный дворянский земельный банк. – Оп. 8, д. 720. О перезалоге имени С.А. Лаппо-Данилевского 1904 г., 1908 г.
30. РГИА. – Ф. 1284. Департамент общин дел. – Оп. 91, д. 84. – 1874 А. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Отделение III, Стол I. Начато 22. 09. 1874 г. Решено 12.03.1876 г.
31. РГИА. – Ф. 1284. Департамент общин дел. – Оп. 92, д. 35. Дело об открытии земских учреждений в Екатеринославской губернии.
32. РГИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 36, д. 46. – 1862 г. Дело о мировых посредниках Екатеринославской губернии. – Начато 11.03.1862 г. Решено 25.02.1864 г.
33. РГИА. – Ф. 1341. Первый департамент Сената. – Оп.122, д. 878. Дело о лицах, избранных в мировые судьи по Верхнеднепровскому уезду Екатеринославской губернии.
34. РГИА. – Ф. 1343. Третий департамент Сената. – Оп. 24, д. 592. 1872 г. Дело о дворянстве Лаппо-Данилевских.

35. **Семенча Г. М.** Якби каміння вміло говорити... Верхньодніпровщина: гіпотези, пошуки, знахідки / Г. М. Семенча. – Д., 2008.
36. Список лиц, имеющих право быть избранными в мировые судьи по Верхнеднепровскому уезду // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1868. – № 71. – 4 груд. – С. 579–580.
37. **Штанский Н. И.** Недоразумения Екатеринославского земства / Н. И. Штанский // Одесс. вестн. – 1868. – № 124. – 8 июня. – С. 414–415.
38. Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Т. XVII. Култагой-Лед. – СПб., 1896.
39. <http://vseslova.com.ua/word/Лаппо-Данилевский Иван Александрович-55814>.

Надійшла до редколегії 13.05.2011

УДК 94 (477.63) (092) «18/19»

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет

НОВІ ДАНІ ДО БІОГРАФІЇ І. Я. АКІНФІЄВА

Йдеться про новознайдене в архіві історичне джерело до біографії видатного вченого і культурного діяча Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст. Івана Яковича Акінфієва.

Ключові слова: Катеринослав, флора, наука, педагогічна діяльність, громадське життя.

Речь идет о новонайденном в архиве историческом источнике к биографии выдающегося ученого и культурного деятеля Екатеринославщины конца XIX – начала XX в. Ивана Яковлевича Акинфиева.

Ключевые слова: Катеринослав, флора, наука, педагогическая деятельность, общественная жизнь.

The article is devoted to the newly-opened archival historical source about biography of the prominent scientist and cultural actor of Katerinoslavschyna in the XIX – beginning of XX centuries – Ivan Yakovlevych Akinfiev.

Key words: Katerinoslav, science, pedagogical activity, social life, flora.

Жодна робота, присвячена історії міста Катеринослава чи губернії кінця XIX – початку XX ст., не обходиться хоча б без згадки імені природознавця і педагога, діяча культури краю Івана Яковича Акінфієва (1851–1919). Тим не менше спеціально йому присвячена література кількісно обмежена. Першою спробою оцінити всебічну діяльність цієї визначної особистості була праця історика, активного учасника суспільно-політичного руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Д. Д. Старевича [4]. Вона була написана до 30-річчя наукової, педагогічної та громадської діяльності І. Я. Акінфієва, яке відзначалося у 1910 р. Тоді ж у різних часописах та газетах з'явилися невеликі замітки про нього. У загальних працях з історії вивчення флори України та у біобібліографічних виданнях можна знайти прізвище вченого.

У середині XX ст. ботанік, професор Дніпропетровського державного університету О. Л. Бельгард опублікував дві статті: «І. Я. Акінфієв» [2] та «Памяти И. Я. Акинфиева – выдающегося исследователя флоры юго-восточной Украины и Кавказа» [1]. Найбільш повно життя й діяльність Івана Яковича Акінфієва висвітлено у статтях та книзі відомого історика науки, професора Дніпропетровського національного університету В. С. Савчука. Його книга «Иван Яковлевич Акинфиев, 1851–1919» вийшла у серії «Науково-біографічна література» видавництва «Наука» Російської Академії наук. Автор використав широке коло опублікованих і архівних джерел, на підставі яких зобразив неординарну постать вченого, педагога і громадського діяча, який залишив свій слід не тільки в науці й освіті, а й у культурному житті Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст.

Метою даної публікації є введення до наукового обігу історичного джерела, яке включає в себе деякі нові дані про життя й діяльність І. Я. Акінфієва та його творчу спадщину.

Спочатку наведемо коротку довідку про І. Я. Акінфієва. Він народився 29 травня 1851 р. у с. Донське Ставропольської губернії у сім'ї дячка, що визначило його початковий шлях в освіті: духовне училище, потім семінарія. Однак в дусі того часу не пішов далі по цій стежі, а вступив у 1874 р. на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету, після закінчення якого розпочав педагогічну діяльність. З осені 1880 р. – він викладач природничої історії і хімії Реального училища у Катеринославі. Працював

у інших навчальних закладах міста, очолював Педагогічну раду в гімназії тощо. Працюючи на освітянській ниві, впроваджував нові методи навчання й виховання, організував у Катеринославі літні дитячі колонії. Одночасно активно займався вивченням флори Катеринославщини та Кавказу, публікував свої праці, часто виступав із доповідями на форумах наукових товариств Росії.

У 1905–1911 рр. І. Я. Акінфієв був обраний директором Олександрівського міського комерційного училища. Через стан здоров'я (та й за віком) він вийшов у відставку й повернувся до Катеринослава, де незабаром знову включився в активне наукове, освітнє й культурне життя. Разом з іншими вченими він стояв біля витоків Вищих жіночих курсів у Катеринославі та початку діяльності Катеринославського університету, де як доцент викладав ботаніку.

Життєвий і творчий шлях та громадську діяльність І. Я. Акінфієва ми свідомо виклали тут дуже скорочено, оскільки додаємо об'ємний «Життєпис Івана Яковича Акінфієва», знайдений нами в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ.

Історія появи вміщеного тут у додатку «Життєпису» така. Керівник Комісії Біографічного Словаря ВУАН Михайло Михайлович Могилянський наприкінці 1931 р. звернувся до дружини тоді вже давно покійного І. Я. Акінфієва Ганни Євдокимівни із проханням надіслати до Комісії матеріали про нього. Вона відгукнулася на прохання і рекомендованим листом (конверт зберігся) надіслала М. М. Могилянському машинописне «Жизнеописание Ивана Яковлевича Акинфиева» на 17 сторінках. Документ складено самим І. Я. Акінфієвим, на що вказують дві обставини: а) правопис, що існував до скасування радянською владою; б) фраза: «С первого года приезда в Екатеринослав стал принимать участие во многих просветительных Обществах города, не выходя из состава членов Большинства их до настоящего времени».

У 4-й частині документа – списку опублікованих робіт – згадується видання 1917 р. Можливо, «Життєпис» було складено при обранні І. Я. Акінфієва доцентом Катеринославського університету. Рукою Ганни Євдокимівни зроблені виправлення друкарських помилок, дописані число й місяць народження І. Я. Акінфієва. Наприкінці друкованого тексту зроблено приписку: «И. Я. Акинфиев оставался до смерти доцентом быв. Екатеринославского Университета на Меди-

динском факультете и читал лекции в Педагогич. Институте, состоя при этом его вице-председателем. Умер 2 августа 1919 г.

Последняя его работа «20-ние наблюдения и выводы их по метеорологической станции» не напечатана».

У лівому верхньому куті рукопису стоїть дружиною ж поставлена дата: 7. I. 1932 р.

Разом із «Життєписом» І. Я. Акінфієва його дружина надіслала М. М. Могилянському і рукопис його доповіді на засіданні Катеринославської Вченої архівної комісії 1914 р., присвяченої аналізу життя й діяльності іншої видатної в історії Катеринославщини постаті – Григорія Антоновича Залюбовського. Цю доповідь опубліковано нами нещодавно [5]. Тут звернемо увагу тільки на ту частину доповіді, де доповідач побіжно, фактично охарактеризував свої політичні погляди.

Оцінюючи погляди свого друга Г. А. Залюбовського, з яким він познайомився незабаром після свого приїзду до Катеринослава, І. Я. Акінфієв сказав: «К сожалению, о самом главном и самом ценном, что было в Залюбовском, как этнографе и украинофиле, мы лишены возможности сообщить что-либо интересное или даже только характерное. Этнография вообще и украинофильство в частности для нас лично не представляло никогда особого интереса. Само собою понятно, что, проживши всю жизнь среди украинцев с женою украинкой, не могли не знать всего того, что относится к местному краю и что составляет сущность в вопросе об украинофильстве. Но все это являлось для нас случайным, так сказать, попутным в жизни и, несмотря на всю свою остроту, не могло захватывать нас никогда ни в силу личного происхождения, ни в силу влечения к этой области знаний. Не то для всякого коренного украинца, да еще такого, как Григорий Антонович, который и как родовитый запорожец из фамилии хорунжих Ворониченко, и как ученик местных учебных заведений от уездного училища чрез гимназию до Харьковского университета включительно, и, наконец, в силу темперамента своей натуры, – не мог не отзываться на все угнетаемое и ненормальное в жизни своего края, не мог не отдаваться переживаниям с захватывающим интересом» [5, с. 168].

Публікація «Життєпису» здійснюється мовою оригіналу, але за сучасним правописом, без «ятів» і твердого знаку, «-ого» замість «-аго».

Бібліографічні посилання

1. **Бельгард А. Л.** Памяти И. Я. Акинфиева – выдающегося исследователя флоры юго-восточной Украины и Кавказа / А. Л. Бельгард // Ботан. журн. – М., 1952. – Т. 37, № 4. – С. 569–575.
2. **Бельгард О. Л.** И. Я. Акинфиев / А. Л. Бельгард // Укр. ботан. журн. – К., 1952. – № 1. – С. 89–93.
3. **Савчук В. С.** Иван Яковлевич Акинфиев. 1851–1919 / В. С. Савчук. – М., 1996.
4. **Сигаревич Д. Д.** Тридцатилетие педагогической, общественной и литературной деятельности директора Александровского городского коммерческого училища И. Я. Акинфиева / Д. Д. Сигаревич. – Александровск, 1910.
5. **Швидько Г. К.** Дослідник історії і культури козацького краю Г. А. За любовський, або Рукописи не горять / Г. К. Швидько // Покликання : зб. праць на пошану проф., о. Юрія Мицика. – К., 2010. – Вип. 2. – С. 166–187.

ДОДАТОК

ЖИЗНЕОПИСАНИЕ

Ивана Яковлевича Акинфиева

І. ОБРАЗОВАНИЕ И СЛУЖБА

Родился в [29.ІІ – дописано від руки] 1851 году в с. Донском Ставропольской губ., детство и юность провел в Батуринской Станице Кубанской области. Низшее образование получил в Екатеринодарском Духовном Училище, среднее в Кавказской Духовной Семинарии, по окончании курса которой в 1874-м году поступил по экзамену в Новороссийский университет на естественное отделение физико-математического факультета. Университет окончил в 1879 году с званием действительного студента и с правом на звание учителя естественной истории и химии в средних учебных заведениях.

В феврале 1880 года занял по вольному найму место преподавателя естественной истории в гимназии г. Болграда Бессарабской губ., откуда первого августа переведен был Попечителем Одесского Учебного Округа на должность преподавателя того же предмета и химии в Екатеринославское Реальное Училище, в каковой должности пробыл 25 лет, до июня 1905 г., состояя при училище также

Заведывающим земской метеорологической 2-го разряда и библиотекарем основной библиотеки училища.

Одновременно с этим в течение многих лет преподавал естественную историю в двух женских гимназиях, физику в одной из них, ботанику в фельдшерской школе Губернского Земства, методику географии в 8-м классе Мариинской женской гимназии, Коммерческую географию в реальном училище; в течение восьми учебных /1895–1903/ годов был председателем Педагогического Совета в Городской, а потом Мариинской Женской Гимназии, инспектором Научных классов в Музыкальном Училище Екатеринославского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества и Инспектором Коммерческого Училища с 1902 по 1905 г. /Число недельных часов уроков было 18–20, редко – 24 и только один /1902–1903/ год достигло 27/.

С июня 1905 по август 1911 г. состоял по избранию Попечительского Совета Директором Александровского Городского Коммерческого Училища, откуда по болезни вышел в отставку и поселился вновь в Екатеринославе. Здесь с 1913 года по 1917 г. состоял вторично Инспектором научных классов Музыкального Училища Екатеринославского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества, а с осени 1917 г., по избранию Педагогического Совета Высших Женских Курсов, вошел в состав преподавателей ботаники на медицинском факультете курсов. С преобразованием этих курсов в Екатеринославский университет с осени 1918 г. был избран Советом Университета в звании и.д. Доцента ботаники на медицинском факультете и фармацевтическом отделении сего Университета.

2. ПОПУЛЯРИЗАТОРСКАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЕКАТЕРИНОСЛАВЕ И АЛЕКСАНДРОВСКЕ

С осени 1879 г. стал принимать участие в газете, поместив первую статью под названием: «На окраинах России» в «Одесском Вестнике», а также в изданиях: «Екатеринославский Листок» за 1882-85 гг., в неофициальной части «Екатеринославских Ведомостей», за 1886-1896, в «Северном Кавказе» 1896-05 гг., в «Степи», «Приднепровье» – 1898, «Днепровской Молве» – 1898 г., «Приднепровском Крае» – 1896-1913 гг., «Вестнике Юга» – 1902-1904, «Вестнике Екатеринославского Земства» – 1904 г., «Южной Заре» – 1912-1915 гг., «Южном

Хозяйстве» – 1914-1917 г., «Пчеле» – 1915-1918 г., в «Александровском Вестнике» – 1911 г. «Александровских Откликах» – 1914 г. и др. В статьях чаще всего популяризовались вопросы естествознания, как это видно из «списка» приводимых ниже работ, или описывались поездки автора, или, наконец, затрагивались вопросы тех обществ, в которых работал автор.

С первого года приезда в Екатеринослав стал принимать участие во многих просветительных Обществах города, не выходя из состава членов большинства их до настоящего времени.

С 1880 года, состоя членом Общества Попечительства о женском образовании, был в числе инициаторов по организации при этом Обществе Комиссии Народных Чтений, развившейся в 90-х годах в большое самостоятельное учреждение, с 800–900 человек, с разного рода секциями по устройству, напр. общедоступных лекций, народных спектаклей и пр. Выступая с докладами и популяризируя на лекциях естествознание, печатал статьи которые издавались в пользу Комиссии. Сюда относятся работы, приводимые ниже в «Списке» под № 11, 28, 29, 39, 59.

С 1885 г. участвовал в возникновении и организации в Екатеринославе Общества Попечения о детях, где работал главным образом по отделу физического развития, при устройстве детских летних колоний для учащихся, летних площадок, организуя школу домоводства и ремес[е]л при приюте и руководя всем обществом с 1915 г. в качестве Председателя Правления. Сюда относятся печатные работы под № 40, 47, 51, 56 и друг.

С 1888 г. при учреждении в Екатеринославе Отдела Российского Общества Садоводства вошел в состав Правления, а также в Школьный Комитет этого Общества и Общества Облесения Степей Екатеринославской губ., выступал с докладами и сообщениями, участвовал в качестве лектора по метеорологии и ботанике на курсах учителей, предпринимал командировки по осмотру школьных питомников по селам многих уездов, в результате всего этого появились печатные работы под № 17, 19, 24, 27, 36, 90.

С открытием в 1901 году в Екатеринославе Научного Общества состоял учредителем его и членом правления и участвовал в организации Обществом Областного Музея Имени А.И.[помилка, треба: Н] Поля, пожертвовав при основании музея свои естественно-исторические коллекции: Крыма и Кавказа. Выступал с докладами

и сообщениями в заседаниях Общества. Сюда относятся печатные работы: «Списка» № 57 и 58.

Находясь в Александровске с 1905 года по 1911 год, принимал участие: 1/ в звании Председателя Общества Содействия Физическому развитию детей, в руководительстве детской площадкой в 1906, 07, 08 и 09 годах; 2/ в организации семейно-педагогического Кружка, а также докладами и сообщениями в нем, как это видно из печатных работ «Списка» под № 82, 83, 86; 3/ Заведывал Народным Домом Уездного Комитета Трезвости, заботясь о постановке образовательных кинематографических картин для учащихся; 4/ состоял председателем Правления Городской Общественной Библиотеки и, наконец, 5/ состоял в течение трех лет бесплатным редактором местного «Адреса-Календаря», издание которого производилось в пользу школы глухонемых. Напечатанные в этом издании работы вышли потом отдельными выпусками. См. «Список» под № 76, 77, 78, 82, 83 и др.

Состоя членом Екатеринославской Ученой архивной комиссии со дня открытия ее в 1902 году, делал доклады на заседаниях ее из напечатанного [на полі рукою дописано «не» і поставлений знак питання, тобто «ненапечатанного». – Г.Ш.] своего большого труда под названием: «Екатеринослав с 80-х годов прошлого столетия. Воспоминание Старожила». Один из докладов относился к Г. А. Залюбовскому, другой – А. А. Рындковской / «Список» № 88/.

Как член Екатеринославского Общества Пчеловодства тоже со дня возникновения его в Екатеринославе в 1900 г., участвовал в чтении лекций, которые были устроены Обществом для Народных Учителей в Екатеринославе в 1913 году, а также организовал в 1916 году чтения лекций на заводах Екатеринославской губернии, читая их совместно с гг. Новосельским и Подгорским. Сюда относятся работы, напечатанные в издании Общества «Пчела» См. «Список» № 84, 99.

С открытием Вегетарианского Общества в 1914 году состоял председателем его до 1918 г. Сюда относятся работы «Списка» под № 87, 93, 96.

С 1913 года, состоя гласным городской думы, принимал участие в думских комиссиях по Народному Образованию и в финансовой. Избран был думою в состав членов Попечительных Советов двух реальных училищ, Мариинской женской гимназии, высшего начального училища имени Рындовской и председателем бюро Городской

Общественной библиотеки. В первые месяцы возникновения всемирной войны организовал несколько дешевых столовых для семейств воинов, сначала на суммы, собранные по подписному листу, а потом при помощи субсидий от города. К ноябрю 1914 г. одиннадцать таких столовых переданы были в ведение Городского Попечительства о семьях запасных и воинских чинов; см. «Список» № 92, 94, 98.

С 1914 года принимал участие в организации сначала в звании товарища председателя, а с 1916 г. председателя Общества народных детских садов, главная деятельность которого в годы войны сосредоточена была на призрении детей семей запасных в 8-ми детских садах, что подробно видно из печатных отчетов этого общества. /См. «Список» работ № 98 и 100/. Возникшие в этом Обществе с марта 1916 года сначала шестимесячные курсы, а потом двухгодичные Женские Педагогические Курсы для подготовки руководительниц детских садов и других учреждений по дошкольному образованию преобразуются в течение 1918–1919 учебного года в Высший Педагогический Институт, в котором автор находится в числе заведывающих лиц и состоит лектором по вопросам изучения местной природы по экскурсиям.

3. УЧАСТИЕ В УЧЕБНЫХ ОБЩЕСТВАХ ПРИ УНИВЕРСИТЕТАХ, В УЧЕБНЫХ СЪЕЗДАХ, КОМАНДИРОВКАХ ПО ИЗУЧЕНИЮ ФЛОРЫ КАВКАЗА, В ВЫСТАВКАХ, А ТАКЖЕ В ИЗГОТОВЛЕНИИ РАСТЕНИЙ ДЛЯ ИЗДАНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО «ГЕРБАРИЯ» – РУССКОЙ ФЛОРЫ И ДРУГИХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Первые научные работы относятся к систематике растений, чем автор начал заниматься еще со второго курса в Университете, а затем на 4-м курсе работал над своими Подольским и Крымским сборами растений под руководством знатока Херсонской флоры Э. К. Линдемана. Работа под названием: «Список цветковых растений г. Болграда» была напечатана в 10-м томе записок «Новороссийского Общества Естествоиспытателей». Членом этого Общества автор состоит с 1888 года. В том же 10-м томе «Записок» помещена была и вторая работа: «Очерк флоры г. Екатеринослава».

С 1888 года автор состоял членом Харьковского Общества Испытателей Природы, в «Трудах» которого помещены следующие сочинения «Списка»: № 9, 35, 38, 79. От этого общества автор получал неоднократно командировки с денежными пособиями для лет-

них поездок на Кавказ с целью изучения флоры его, напр. в 1889, 1890, 1891 и друг. годах.

С 1892 года вступил в число членов «Кавказского Отделения Импер. Русского Географ. Общества; помещал свои работы по флоре Кавказа в «Записках» этого Общества, что видно из списка под № 22, 23, 45; а также и от этого общества получал командировки для поездок по Кавказу в 1891 и 1892 гг.

С 1894 года был избран в действительные члены Императорского Московского Общества Испытателей Природы, в «Записках которого поместил статью, названную в «Списке» под № 41.

С 1883 года по 1910 г. принимал участие в следующих Съездах Русских Естествоиспытателей и врачей, получая на значительное большинство их командировки от Педагогического Совета Екатеринославского I-го реального училища; на съезде 7-м в Одессе в 1883 году; 8-м в Петербурге в 1890 г.; 9-м в Москве в 1904 г.; 11-м в Петербурге в 1901 г. и 12-м в Москве в 1910 г. На трех съездах выступал с докладами из области ботаники, которые потом были напечатаны или в «Трудах» съезда, или в других специальных органах. А после съезда делал рефераты и обзор в местных органах печати с целью популяризации о деятельности съезда, что видно из статей «Списка» по № 12, 61, 83.

В 1897 году участвовал в Москве в заседаниях 2-го Русского Технического Съезда, прочитав доклад «О постановке преподавания географии и естественной истории в реальных училищах», напечатанный потом в «Трудах» этого съезда.

Являясь сторонником применения в преподавании естествознания в средней школе экскурсий, автор на всех вышеупомянутых съездах в совещаниях преподавателей выступал с сообщениями. Сообщение, сделанное на 9-м съезде на тему: «Несколько слов о производстве экскурсий с учащимися», было напечатано в журнале «Естествознание и География» № 5 за 1896 год. Доклад, произнесенный на II-м съезде в соединенном заседании гг. членов съезда с преподавателями естествознания в зале Соляного Городка, на тему: «Полугодовой опыт выполнения программы проф. Кайгородова», вызвавший продолжительные, горячие дебаты среди многочисленного собрания, остался не напечатанным. Но основные положения его выражены в статье: «Значение общеобразовательных ученических экскурсий», которые помещены в № 4 «Естеств. и География»

за 1901 г. Сюда же относятся работы, составленные и изданные автором после съезда и названные в «Списке» № 62 и 66.

В 1896 г. автор участвовал на Всероссийской Художественно-Промышленной выставке в Нижнем Новгороде, экспонируя свой «Полный Гербарий цветковых растений Екатеринославской губернии», за что экспертная комиссия под председательством профессора Докучаева присудила экспоненту в награду очередной орден по службе / Св. Анны 2 степени/. А когда в 1900 г. состоялась Всемирная выставка в Париже, то по предложению Министерства Народного Просвещения «Полный Гербарий» с приложениями печатных трудов по флоре Екатеринославской губ. экспонировался на Парижской выставке, Бюро которой наградило автора дипломом на право получения большой серебрянной медали.

За участие на Екатеринославской Областной выставке в 1910 году экспонатами разных коллекций от Александровского Коммерческого училища и своими собственными из области естественно-исторических предметов местной природы получил большую золотую медаль за свои труды по просвещению в губернии и большую серебрянную медаль за экспонирование «Гербария растительных сообществ в Екатеринославской губернии».

Участие в изготовлении растений для «Гербария Русской флоры в издании Академии Наук» выразилось со стороны автора в том, что многие десятки гербарных экземпляров растений с первого года учреждения этого издательства до 1910 года доставлялось в Академию Наук и вошло в состав «Гербария» из флоры Екатеринославской губернии, а также флоры Кисловодска и друг. мест Северного Кавказа.

Предоставление сбора растений Екатеринославской губернии в распоряжение профессора И.Ф. Шмальнаузена дало большой материал для труда этого профессора «Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа», I-е и 2-е издание.

Кавказский сбор за 24 года автор передал в распоряжение главным образом Петербургского Ботанического Сада Императора Петра I-го, частью в Тифлисский музей и Тифлисский Ботанический сад, что послужило материалом издания: «*Flora Caucasica critica*» профессора Кузнецова и др. авторов этого большого многолетнего труда, вышедшего уже в количестве 42-х выпусков.

4. СПИСОК ПЕЧАТНЫХ ТРУДОВ, ДОКЛАДОВ, РЕФЕРАТОВ И НЕКОТОРЫХ ГАЗЕТНЫХ СТАТЕЙ И ЗАМЕТОК В ХРОНОЛОГИЧЕСКОМ ПОРЯДКЕ.

1. На окраинах России. «Одесский Вестник» 1879 г. Фельетонная статья в одном номере газеты.
2. Особенности природы Женщины: «Одесск. Вест.» 1880 г. Фельетон в двух номерах газеты.
3. Публичная лекция по химии и естественной истории, читанная совместно с преподавателем реального училища Ф. М. Поповым. Екатеринослав 1882 г. Цена 30 коп. Сбор с лекции поступил на образование фонда по открытию Народных чтений в Екатеринославе. Стр. 1–32.
4. Список цветковых растений г. Болграда. «Записки Новороссийского Общества Естествоиспытателей». Т. 10-й, вып. 1-й за 1885 г. стран. 1–44.
5. Очерк флоры г. Екатеринослава, с раскрашенным планом Екатеринослава и его окрестностей «Зап. Нов. О-ва естест.» т. 10, вып. I за 1885 г.: стран. 1–114.
6. Таблицы для определения семейств цветковых растений Европейской России по Кауфману, Люрсену и Ледеберу: Выпуск I-й. Екатеринослав. 1885 г. Цена 25 коп. стр. 1–26.
7. О результатах наблюдений, производимых на метеорологической станции при Екатеринославском реальном училище. Отчет, составленный Заведывающим станцией преподавателем И. Я. Акинфиевым. – «Отчет о состоянии училища за 1886–1888 уч. г.» Стр. 1–11.
8. О наблюдении метеорологической станции при Екат. реальном училище в связи со сведениями, относящимися к вопросу о развитии растительности Екатеринослава /весною/. «Отчет Екат. реального училища за 1887–1888 уч. г.», стран. 1–9.
9. Наблюдения над развитием растительности окрестностей Екатеринослава. «Труды Общества Испытателей Природы при Харьковском Университете». Т. XXII, за 1889 г. цен. 40 коп. стран. 1–44. [дописано: і окр. СПб., 1888, с. 32.]
10. Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования; с рисунками, раскрашенными планами и чертежами. Издание Екатеринославской Городской Думы в пользу Городской Общественной Библиотеки 1889 г. Цена 2 руб. Стр. 1–238.
[дописано: *Рецензия: Киевская Старина. 1889. IV, 220–225. Од. Вести, 1889, № 3. Р. Мысль, 1889, № 3. Р. Ведом., 1889, № 104.*]
11. О причинах заразительных болезней; с раскрашенными рисунками. Издание в пользу Екатеринославской комиссии Народных чтений.

- Екатеринослав, 1889 г. Цена 10 коп. стр. 1–16. [дописано: Од. Вести, 1889, № 138].
12. Восьмой съезд естествоиспытателей и врачей в С.Петербурге. Газетная статья в «Екат. Губ. Ведомостях» в январе 1890 г.
 13. Фенологические наблюдения над растениями окрестностей Ек-ва «Труды 8-го съезда естествоиспытателей и врачей в С.Петербурге 1890 года» стр. 1–29.
 14. О фенологических наблюдениях в Екатеринославской губ. в 1890 г. «Труды метеорологической сети Юго-Западной России». Одесса в 1890 г. Стран. 1–20.
 15. Открытие весны в Екатеринославе в 1890 г., заметка в «Екатер. Губерн. Ведом.» № 23 за 1890 г.
 16. С новым годом. Заметка в «Екат. Губ. Вед.» № 1 за 1891 г.
 17. О метеорологических наблюдениях в связи с занятиями по садоводству. Сообщение на курсах учителей народных школ по Садоводству. «Екат. Губ. Вед.» № 3 за 1891 г.
 18. Поездка на Кавказ / в Дигорию и Балкарию / в 1891 г. «Екат. Губ. Вед.» в № № 65-91 за 1891 г., около 75 страниц.
 19. По поводу сада А. С. Барафа и анализ лечебного винограда сада д-ра А. С. Барафа. Два реферата в заседании Общества Садоводства, 8 сентября и 8 октября 1892 г. «Екат. Губ. Вед.» № № 75 и 96 за 1892 г., стр. 1–9.
 20. Ответ на возражение г. Аггеенко «Журнал Мин. Народного Просвещения» за 1892 г., стр. 1-9.
 21. Поездка учеников старших классов и преподавателей Екатеринославского реального училища на Брянцевские соле-каменные копи в июне 1892 г. «Цирк. по Од. Уч. Окр.» за 1892 г. стр. 1–10.
 22. Новые и редко встречающиеся виды Кавказской флоры, собранные в 1882–1892 гг. «Записки Кавк. Отд. Имп. Русск. Геогр. Об.» том 16 за 1893 год, стран. 1-24.
 23. Северный Кавказ. I. Ботаническое исследование Ставропольской губернии 1889 г. Верховье Калауса и Ставропольское поднятие «Зап. Кавк. Отд. Имп. Русск. Геогр. Общ.» вып. I, т. 12, 1893. стр. 1–14. [дописано: вып. II. Тр. Тифл. Бот. Сада, 1898].
 24. Что для нас важнее: травосеяние или древоразделение [мабуть, помилка, треба: древоразведение]. Сообщение в заседании членов Ек-го Отдела И.Р.О. садоводства 8-го февраля 1893 г. Оттиски из «Екат. Губ. Вед.» в 1893 г., ст. 1–9.
 25. Путешествие по Югу России и Северному Кавказу. Цена 50 к. Стоимость книги полностью поступает в кассу Екат. Комиссии Народных чтений для усиления фонда на постройку аудитории. Екатеринослав.

- 1893 г., стран. 1–146. [дописано: *Рец. «Киевская Старина», 1894, II, с. 356.*]
26. Девять дней в центре Кавказа. Екат. ц. 25 к. 1893 г., стр. 1–30. [дописано: *Сев. Вести, 1894, № 1, с. 148.*]
27. Об учительских курсах. Реферат, читанный в заседании Екат. Отдела И.Р.О. садоводства. 8 июля 1893 г. стр. 1–7.
28. Письмо в редакцию. /Приглашение жертвовать на постройку аудитории Народных чтений/ «Екат. Губ. Вед.» № 29, 1893 г., стр. 1–2.
29. Обзор десятилетия деятельности Екат. Комиссии Народных чтений. 1883 – 13 февраля 1893 гг. «Екатерин. Губернск. Вedom.» 1893 г., стран. 1–13.
30. Майские мотивы в природе. Стихотворение в прозе. «Екатерин. Губернск. Вedom.» № 49 за 1893 г.
31. Обзор древесной растительности Екатеринославской губ. Екат. уезд. Рефераты в Обществе садоводства. 8 июня и 5 октября 1883 г. Оттиски из «Екат. Губ. Вед.» вып. 1–8. 1883 г. стр. 1–42.
32. О растительных и преимущественно лесных зонах в Центральном Кавказе. С чержедом [помилка, треба: чертежом] долины р. Череха [помилка, треба: Терека]. Доклад, читанный на Ботанической секции 9-го съезда Русск. Ест. и врачей в Москве, 1894 г. «Журнал Русское Лесное Дело» № 14 и 15 за 1894 г. стран. 1–18.
33. Отчет метеорологической станции при Екатеринославском реальном училище за 8 лет /1887–1894 г./ и выводы из таблиц отчета. Екатеринослав. 1894 г., стр. 1–23.
34. Климат Екатеринослава. Значение его особенностей для детей школьного возраста. Краткое изложение доклада в Об-ве охранения народного здоровья, 7 ноября 1894 г. «Екатер. Губ. Вед.» № 246 за 1894 г., стран. 1–3.
35. Краткий предварительный отчет о ботаническом исследовании Верхнеднепровского уезда в 1894 г. «Труды Общества Испытат. Природы при Импер. Харьковском Универ.» т. 28, 1896 г., стр. 1–14.
36. Обзор древесной растительности Екатеринославской губ. Вып. 4-й. Верхнеднепровский уезд, вып. 5-й. Леса Новомосковского уезда, вып. 6-й. Парки и сады Новомосковского уезда. Рефераты в Обществе Садоводства в 1894 и 1895 гг. Екат. 1895 г. стр. 1–34.
37. Прощальная беседа учителя с учениками выпускного класса / Городской гимназии / «Екат. Губ. Вед.» № 110, 1894 г., ст. 1–6.
38. Флора Центрального Кавказа: Часть 1-я «Труды О-ва Испыт. Природы при Импер. Харьк. Универс.» том 27 за 1894 г. цена 1–50 к., стран. 1–212.

39. Лекции по истории земной коры, читанные в пользу Екатеринославской комиссии народных чтений, в ноябре и декабре 1894 г. Оттиски «Екат. Губ. Вед.» за декабрь 1894 г., стр. 1-26.
40. Первая летняя детская колония в Екатеринославе в 1895 г. Год 1-й. То же год 2-й в 1896 г. Отчеты Общества попечения о детях.
41. Ботаническое исследование Новомосковского уезда Екатеринославской губернии. Издание Импер. Московского Общества Испытат. Природы. Из «Материалов к познанию фауны и флоры Российской Империи». Отд. ботан. вып. 3-й 1896 г., стр. 1-28.
42. Определитель семейств цветковых растений. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Екатеринослав. 1896 г., стр. 1-68.
43. Альпийские растения Центрального Кавказа «Записки Кавк. Отд. И.Р.Г.О.» кн. 19. 1896 г., стр. 1-36.
44. Несколько слов о производстве экскурсий с учащимися «Естествозн. и Географ.» 1896 г. № 3, стр. 1-10.
45. Поездка по Эльбрусу в 1896 г. «Естеств. и Геогр.» 1897 г. № 4, стр. 1-14.
46. Весенняя поездка на Кавказ в 1897 г. «Естеств. и Геогр.» 1897 г. № 4, стр. 1-5.
47. Летний Детский приют в Паньковке. Екат. Общества Попечения о детях в 1897 г. Год 3-й с планом окрестностей приюта и 2-мя чертежами. Екатеринослав 1897 г., стр. 1-12.
48. О постановке преподавания географии в реальных училищах «Труды второго Русского Технического Съезда в Москве» 1897 г. стр. 1-15.
49. Северный Кавказ. 2-е Ботаническое исследование Кубанско-Терского водораздела и Эльбруса. «Труды Тифлисского Ботанического Сада». Тифлис 1898 г. Стр. 1-86.
50. Станный научный спор. «Екат. Губ. Вед.» №№ 15-7 – 1898 г., стр. 1-5.
51. Летняя детская колония в Екатеринославе в 1898 г. 4-й год. «Русская школа» за 1899 г. Стр. 1-8.
52. Ученические Экскурсии в Екатеринославе. «Русская школа», №№ 7 и 8 за 1900 г., стр. 1-8.
53. В С.Петербург и на Яматру. «Приднепровский Край» №№ 22, 23, 27 и 30 за 1899 г., около 15 стр.
54. Успехи естествознания в России за 25 лет. Актовая речь в день 25-летия Екатеринославского реального училища, 26 апреля 1900 г. «Приднепровский Край» 1900 г. 26 сент., стр. 1-10.
55. Сведения о климате Екатеринослава по данным метеорологической станции при реальном училище за 14 лет, с 1887 по 1900 г. Екатеринослав 1901 г., стр. 1-24.

56. Екатеринославская детская колония в Паньковке в 1900 г. Год 5-й. «Приднепровский Край» № 1133, стр. 1-9.
57. К вопросу о новой средней школе. «Труды Екатеринославского Научного Общества» за 1901 год.
58. Значение общеобразовательных ученических экскурсий. «Естетсвознание и География» № 4 за 1901 г. стр. 1-7.
59. Роль Совета распорядителей в Комиссии Народных Чтений «Приднепровский Край» №№ 1176 и 1177 за 1901 г., стр. 1-10.
60. Северная и Южная окраины России / из путевых заметок / «Приднепровский край» №№ 1264, 1265 и 1267 за 1901 г., стр. 1-12.
61. Впечатление II-го Съезда Русских Естествоиспытателей и врачей в С.Петербурге в декабре 1901 г. «Приднепровский Край» №№ 9 и 11 за 1902 г.
62. Природа Екатеринослава и Юга России. Биологические сведения. Пособие для экскурсий с учениками, в 2-х частях. Сад Потемкина весною. С планом и рисунками. Цена 75 коп. Екатеринослав. 1902 г., 71 стр. ж. 1-57, ч. 2-я, стр. 1-40.
63. Определение семейств цветковых растений Европейской России. Систематика растений России. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Екатеринослав 1902 г. стр. 1-66.
64. По Черноморскому побережью. «Вестник Юга» №№ 167 и 174 за 1902 г., стр. 1-12.
65. О преподавании географии и его постановке. Отчет по Екатеринославскому Коммерческому Училищу за 1902 г., стр. 1-13.
66. Леса, деревья и кустарники Южно-Русских степей. Биологические сведения. Пособие для экскурсий с учениками. Со многими рисунками. Екатеринослав, 1903 г., стр. 1-60.
67. Материалы по метеорологии Екатер. Губерн. «Памятная книжка Екатерин. Губ.» за 1903 г., стр. 1-10.
68. Горный Инженер Незлобинский и его деятельность на Кавказских Минеральных Водах. Екатерин. 1904 г. Ц. 25 к., стр. 1-32.
69. Минералогия в лицах. Сказочное изложение. Второе исправленное издание. Екатеринослав, 1903 г. Цена 15 коп., стр. 1-26.
70. По Черноморскому Побережью и Кавказу. «Северный Кавказ» № 106 за 1903 г., около 9 страниц.
71. Климат Екатеринослава. «Памятная книжка Екатерин. губ.» за 1905 г., стр. 1-16.
72. Цветочный календарь для Екатеринослава. «Памятная книжка Екат. губ.» за 1905 г., стр. 1-5.
73. Общедоступные беседы по геологии и биологии с 27 рисунками в тексте. Цена 50 коп. Екатеринослав 1905 г., стр. 1-85.

74. О флоре Екатеринославской губ., с 50 рисунками. Оттиски «Сборник Екатеринославского Научного Общества» за 1905 г., цена 50 коп., стр. 1-60.
75. Памяти Федора Никитича Алексеенко, с портретом. Воспоминание учителя его. «Труды Ботанического Сада» Имп. Юрьевского университета. 1906 г., стран. 1-8.
76. Сведения о климате Александровского уезда. «Адрес-Календарь г. Александровска» за 1907 г., стран. 1-10.
77. Природа Александровских степей раннею весною. Со многими рисунками. «Адрес-Календарь» г. Александровска за 1917 г., страницы 1-21.
78. Иосиф Федорович Алдырев, с портретом. По воспоминаниям товарища. «Сборник статей Екатеринославского Научн. Общества», год 7, за 1907 г., стр. 1-18.
79. Дикая растительность Славяносербского уезда. «Труды Испыт. Природы при Императорск. Харьк. Университете» за 1908 г., стр. 1-15.
80. Ботанический очерк Новомосковского уезда. «Материалы по оценке земли Екат. губ.» Изд. Губернск. Земства 1908 г. стр. 1-11.
81. В Новомосковском уезде / Из дневника поездки по уезду в 1895 г./ Александровск, 1910 г., стр. 1-18.
82. Развитие сознания у детей в зависимости от происхождения человека. «Адрес-Календарь г. Александровска» за 1910 г., стран. 1-28.
83. Впечатление 12-го съезда русских естеств. и врачей в Москве 1910 г. «Адрес-Календарь. Александровск» за 1911 год., стран. 1-10.
84. Дикорастущие медоносы Юга России вообще и в частности Екатеринославской губернии. Медоносные растения осенью, весною и летом. Со многими рисунками. «Пчела» за 1911-1913 г. стр. 1-54.
85. Краткое описание поездок по Кавказу / к Кавказскому гербарию / «Вестн. Тифлис. Ботанического сада». Выпуск 32. 1913 г., стран. 1-26.
86. По поводу доклада П.В. Каменского: «О разрушении Александровского хутора глухонемых. Сборник: История одного погрома». Екатеринослав, 1914 г., стран. 1-16.
87. Вегетарианство с биологической точки зрения. Речь при открытии Екатеринославского вегетарианского Общества. Екатеринослав. 1914 г., стр. 1-20.
88. Александра Акимовна Рындовская. С 2-мя фотограф. «Летопись Екатерин. ученой архивной комиссии за 1914 г.», стр. 1-16.
89. Как устраивать экскурсии с учениками. «Школьные экскурсии и школьн. Музеи» за 1915 г., стран. 1-22.
90. Екатеринославский Отдел Импер. Российского Общества Садоводства. Исторический очерк его 25-ти летия. Со многими портретами деятелей Общества. Екатеринослав, 1915 г., стр. 1-51.

91. Совесть человека. Происхождение, развитие и значение ее для людей. Биологическое исследование. Второе, пересмотренное издание. Цена 20 коп. Екатеринослав, 1916 г., стран. 1–25.
92. Столовые для семей ушедших на войну. «Оборона» 1915 г., стран. 1–3.
93. Деятельность городского попечительства по столовым для детей запасных. «Южная Зоря» № 2534 за 1914 г., стр. 1–2.
94. И. И. Мечников / из воспоминаний / «Приднепровский Край» № 5910 за 1916 г., около 5 страниц.
95. Почему вредно есть мясо. Чем и как нужно питаться. Цена 25 коп. Екатеринослав 1917 г., стран. 1–24.
96. Из области современной педагогики, психологии и гигиены. По поводу лекций А. П. Нечаева и др. в декабре 1916 г. Екатеринослав, 1917 г., стр. 1–32.
97. Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны – 1914–1915 гг. Екатеринослав, 1916 г., стр. 1–18. Из отчета Общества Народных Детских Садов за 1916 год.
98. Материалы цветка, полезные для взятки пчелы. «Пчела» № 1–8 за 1917 г., стран. 1–8.
99. Об общественном воспитании детей дошкольного возраста. Екатеринослав, 1917 г., стран. 1–16 / Из «отчета» Екатеринославского Общества Народных Детских Садов за 1916 г./.
100. Хроника природы. Под таким названием, или под названием «Природа и погода», или «Хроника погоды», или «Метеорологическая заметка», или «Открытие весны» и подобные помещались в местных газетах в течении многих лет наблюдения автора над пробуждением весны с обозначением начала вскрытия Днепра, начала расцветания растений, появления насекомых, перелета птиц и т.п. Такие заметки помещены: в 1890 г. в № 23 «Екатериносл. Губ. Вед.» /см. № 15/, 1898 г. в «Приднепровье» №№ 1, 2, 3, 4 и 5, в «Днепровской Молве» №№ 6, 7, 8, 9 и 10; в «Приднепровском крае» №№ 90, 97, 105, 113, 120, 128, 133, 140, 145, 153, 160, 166.
В 1899 г. в «Приднепровской Молве» №№ 1, 4, 9, 13, 19, 27.
В 1902 г. в «Вестнике Юга» от 2 февраля №№ 25, 35, 42, 58, 68, 76 и 92.
В 1903 г. в «Вестнике Юга» №№ 361, 371, 382, 391, 399, 420, 429, 441 и 446.
В 1904 г. в «Вестнике Екатериносл. Земства» за январь №№ 11, 14, 15, 16, 17, 19.
В 1905 г. в «Приднепровском Крае» от 2 марта, в «Вестнике Губернского Земства» №№ 10, 11, 12, 13, 14.

В 1912 г. в «Южной Заре» от 25 февраля, 19 марта, 1, 1 апреля и 3 мая.

В 1913 г. в «Южной Заре» от 25 февраля и 19 апреля.

В 1915 г. в «Южной Заре» от 17 марта и 3 апреля.

В 1916 г. в «Екатери́н. Земск. Газете» № 20 и в 1917 г. в «Приднепровском Крае» от 21 марта. Всего около 100 страниц.

Отзыв об этих наблюдениях автора сделан был профессором Б. Срезневским в «Метеорологическом Вестнике, издаваемом Русским Географ. Обществом», в № 4 за 1898 год.

Всего печатного материала автора свыше 2750 страниц обыкновенного формата.

Ссылки на работы автора и отзывы о них находятся в сочинениях многих авторов, которые относятся к флоре Юга России и Кавказа. Так напр., в сочинении И. Ф. Шмальгаузена «Флора юго-западной России» 1886 г. и его же – «Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа», 1895 г. И. Паческого – «Основные черты развития флоры Юго-Западной России», А. А. Гроссгейма – «Заметка о новых видах Екат. флоры», 1916 г., В. И. Липского – «Флора Кавказа», 1899 г. стр. 8, 9, 10; В. В. Маркевича – «В верховьях Ардона и Риона», 1906 г., а также у авторов «Материалов для флоры Кавказа» и др.

Относительно общественной деятельности автора отзывы находятся в статьях «Приднепровского Края» в №№ от 1 ноября 1907 г., от 27 июня 1915 г., в «Славяносербском Хлеборобе» за 1918 г. №№ 202 и 203, в сочинении Д. Д. Сигаревича – «Тридцатилетие деятельности Директора Александровского Гор. Коммерческого Училища», а также в статьях разных авторов Екатеринославских газет по поводу 30-летнего юбилея, бывшего в феврале 1910 года, напр. в «Приднепровском Крае» № 3891, «Южной Заре» №№ 1116, 1117, в журнале «Естествознание и География» за 1910 г. № 3.

[дописано рукою дружины І. Я. Акі́нфієва: І. Я. Акинфиев оставался до смерти доцентом быв. Екатеринославского Университета на Медицинском факультете и читал лекции в Педагогич. Институте, состоя при этом его вице-председателем. Умер 2 августа 1919 г. Д. Акинфиева.

Последняя его работа «30-ния наблюдения и выводы их по Метеорологической станции» – не напечатана.]

[дописано, мабуть, М. М. Могилянським: Венгеров. Русские книги, I, 107; Источники словаря Р. писателей, I, 23].

Надійшло до редколегії 12.05.2011

УДК 069.8 «1857 – 1917»

І. М. Романюта

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ БИКОВ: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ

Реконструйовані суспільно-політичні та історичні погляди Миколи Васильовича Бикова – відомого катеринославського суспільно-політичного діяча, журналіста, критика, літературознавця, видавця, редактора та дописувача катеринославських газет «Степь», «Днепровская молва», «Добра порада».

Ключові слова: видавнича діяльність, суспільно-політичні погляди, історичні погляди.

Реконструированы социально-политические и исторические взгляды Николая Васильевича Быкова – известного екатеринославского общественно-политического деятеля, журналиста, критика, литературоведа, издателя, редактора и корреспондента екатеринославских газет «Степь», «Днепровская молва» и «Добра порада»

Ключевые слова: издательская деятельность, общественно-политические взгляды, исторические взгляды.

The article gives analysis of social, political and historical views of N. V. Bikov – famous public figure of Ekaterinoslav in the end of the XIXth on the beginning of the XXth century.

Key words: publishing, political sights, historical sights.

Історіографія, присвячена постаті Миколи Васильовича Бикова, – це вагомий внесок у реконструкцію життєвого шляху та суспільної діяльності цього відомого катеринославського діяча. Основну увагу зосереджено на видавничій діяльності та участі М. В. Бикова в українському суспільно-політичному русі. Присвячені цій постаті публікації являють собою в основному біографічні статті у літературознавчих енциклопедіях та публіцистичні твори [10]. На наш погляд, існуючу історіографію варто доповнити характеристикою суспільно-політичних та історичних поглядів Миколи Васильовича Бикова.

Джерелом до реконструкції суспільно-політичних та історичних поглядів М. В. Бикова є його статті 1880-х – 1917 рр., що з'являлися у газетах і журналах «Степь», «Днепровская молва», «Дніпрові хвилі», «Добра порада», «Вестник Екатеринославского земства», «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», а також листи Миколи Васильовича Бикова до Д. І. Яворницького.

Народився Микола Васильович у 1857 р. у сім'ї капітана 2-го рангу, який після серйозного поранення, отриманого у Кримській війні, оселився у власному маєтку в с. Мануйлівці (нині у складі Дніпропетровська). У Миколи Васильовича був старший брат – Петро Васильович Биков (1844–1930 рр.), з яким у нього, напевно, було багато спільних рис – обидва стали літераторами. Петро Васильович Биков після закінчення Катеринославської гімназії (1860 р.) навчався в Харківському університеті, а потім у Москві. У 1878 р. він остаточно переїхав із Катеринослава до Санкт-Петербурга. Згодом Петро Васильович Биков став відомим бібліографом, поетом, прозаїком та істориком літератури. Його спогади – «Силуэты далекого прошлого» (М.; Л., 1930) – широко використовуються при дослідженні історії російської літератури та суспільно-політичного руху 1860–1870-х рр., хоча значна частина даних його мемуарів (через відсутність документальних підтверджень) викликає сумніви вчених у їх правдивості [15, с. 381–383].

Інакше склалася доля Миколи Васильовича. Він навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, звідки за зв'язок із народниками був у 1877 р. відрахований і висланий до Катеринослава [12, с. 162]. Саме тут і розгорнулася його суспільно-політична та громадська діяльність. Таким чином, обидва брати одночасно були представниками культури: перший – столичної, а другий – провінційної (катеринославської).

На жаль, у нас замало відомостей про юнацькі та студентські роки М. В. Бикова, які дали б можливість характеризувати його літературні, наукові та громадські інтереси. Можна лише припустити, що суттєвий вплив на його становлення як суспільно-політичного діяча і майбутнього письменника мали незакінчена вища освіта на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, участь у студентські роки у народницьких гуртках і, звичайно, подальша самоосвіта й робота журналістом, редактором та видавцем місцевих газет. Але цей момент необхідно більш детально дослідити.

На сьогодні не складена навіть приблизна бібліографія статей і робіт М. В. Бикова. У рамках невеликої статті важко проаналізувати знайдені нами в катеринославській періодичній пресі (кінця XIX – початку XX ст.) статті, що були ним написані. Тож ми будемо спиратися лише на деякі з них при характеристиці суспільно-політичних та історичних поглядів Миколи Васильовича Бикова. Одні з перших статей М. В. Бикова, що висвітлювали суспільно-політичні проблеми, з'явилися у газеті «Степь». У своїх розвідках та дослідженнях М. В. Биков намагався розглянути суспільно-політичні, літературознавчі та історичні проблеми з філософського погляду. Проте часто такий погляд давав авторові можливість для обґрунтування власних суспільно-політичних переконань. Так, при роздумах над «єврейським питанням» у Російській імперії він звертався до праць німецьких філософів Е. Гартмана і Є. Дюрінга. У єдності антисемітських поглядів, висловлених у працях цих авторів, М. В. Биков убачав той факт, що «...в настоящее время каждый честный публицист должен напоминать обществу о том ненормальном и противуобщественном положении, которое приняли давно уже евреи. Таким образом, юдофобство является также позволительным, как и иезуитофобство в странах, где раскинул свои сети иезуитский орден» [1, с. 145–148].

М. В. Биков погоджувався із расовим підходом Гартмана до аналізу «єврейського питання» і його висновками про те, що «современный еврейский тип» є «телесно и духовно захудалым и выродившимся вследствие исторических условий», а в сучасних умовах, писав автор, «...отвращение евреев к физическому труду оставило хилость постоянным свойством евреев. Отсюда уже, от хилости к вырождению – один шаг» [1, с. 146]. На кінцевий висновок Гартмана про те, що вирішення «єврейського питання» можливе лише через витіснення євреїв із Німеччини, М. В. Биков задається питанням: «Что же нам делать с нашими 4 миллионами евреев?» [1, 148]. В іншій статті М. В. Биков дає свою пораду для вирішення «єврейського питання»: «Желательна *ассимиляция* (курсив авт.) евреев с русскими» [2, с. 52].

Як видно із наведених цитат, М. В. Биков у цих статтях виступав прихильником расової теорії та расового підходу до різних націй, носієм антисемітських поглядів. Сам він згадував, що «Степь» (газета, в якій з'явилася цитована вище стаття) обладала літературними достоїнствами, в ней были статті по етнографии, интересные кор-

респонденции, но в публике не пошла и даже бойкотировалась за критическое отношение к еврейству» [3, с. 11].

У своїх суспільно-політичних та історичних поглядах М. В. Биков виступає як народник, при цьому він ідеалізує архаїчні форми життя селянства. У статті «Важность воспитания массы» він писав про взаємовідносини між селянством та інтелігенцією таке: «Темная невежественная масса, к которой привыкли свысока относиться культурники, обладает такими прекрасными формами общественной жизни, которых у культурного слоя нет, хотя эти формы хорошо было бы иметь каждому сословию» [4, с. 394]. У першу чергу автор статті мав на увазі селянську громаду, що рятує своїх членів від бідності, селянську артіль, яка підвищує їх економічний добробут, і селянське звичаєве право, яке підтримує між ними рівноправність. Але селяни, на думку Бикова, через малоосвіченість не розуміють важливість і рятівну суть для них «деревенских устоев». Звідси Биков робить висновок про необхідність загальної освіти, яка зробить селян грамотними.

При цьому він виступав за першочерговість навчання селян грамоти, а не технічних знань, спрямованих на капіталістичний спосіб виробництва. Взагалі до капіталізму, що набрав обертів у пореформеній Російській імперії, М. В. Биков ставився критично. Він вважав капіталістичний спосіб виробництва основною причиною збідніння населення, і в першу чергу селянства: «Нищета – социальное бедствие не только запада. Обнищание совершается довольно быстро и в нашем отечестве и совершается оно в силу тех же самых капиталистических порядков, которые укореняются и в России» [5, с. 182].

М. В. Биков вважав, що духу суперництва, який панує в торгівлі при капіталізмі і призводить до бідності, необхідно протиставити людську солідарність, яка «...может развиваться в товариществе и артели» [6, с. 195]. Саме у розвитку артільного руху він бачив шлях для сприятливого економічного розвитку селянства. Інтелігенція, «сознательная общественная группа», повинна була привернути увагу суспільства до розвитку артільного руху [6, с. 196]. Як суспільний діяч і як історик, М. В. Биков надавав великого значення інтелігенції, яка своєю діяльністю, перш за все літературною та публіцистичною, сприяє скорішому розвитку суспільства.

Пророль літератури у розвитку суспільства красномовно свідчать літературознавчі роботи М. Бикова. У статті, присвяченій пам'яті А. П. Чехова, він висловив свій погляд на роль літератури у розвитку

російського суспільства з часів Катерини II до другої половини XIX ст. Із цієї роботи [7] видно, що великий вплив на розвиток суспільно-політичних та історичних поглядів М. В. Бикова мали роботи Альфреда Фульє (1838–1912) та їх головне положення про «ідеї-сили», які виступають рушійними силами у розвитку людства. Але у Миколи Васильовича ідеї Альфреда Фульє, який «особливе значення у суспільному прогресі надавав вищим формам розумової діяльності» [13, с. 417], зазнали певної трансформації.

Першими у російській історії чітко сформулювали для свого народу ідеї-сили класики російської літератури, і це були, за думкою М. В. Бикова, такі ідеї, як «1) *суд над действительностью* и 2) *замысел будущего*, который неизбежно поселялся в уме читателя по внушению писателя, в силу критического отношения писателя к окружающему» [7, с. 10].

На думку М. В. Бикова, вже твори Щербатова, Радищева та Новікова мали вплив на російську історію «и именно на исторический подбор фактов» [7, с. 10]. На цій літературі був вихований Олександр I, і саме літературні впливи стали основою «дней alexandrovых прекрасного начала». У 1820–1830-х рр. розгорнулася діяльність Пушкіна, Лермонтова та Гоголя. Твори «Мертві душі» та «Ревізор» М. В. Биков вважав «провозвестьем великих реформ: порядки, плодившие гоголевские типы, всем показались неуместными и нелепыми, такими, при которых жить нельзя» [7, с. 10].

Усі діячі реформ 1860–1870-х рр., яких згадає Биков, – імператор Олександр II, Яків Іванович Ростовцев, Степан Іванович Ланской, Микола Олександрович Мілютін, Дмитро Олександрович Мілютін, Яків Олексійович Соловйов, Юрій Федорович Самарін та ін. – були виховані на літературі 30-х – 40-х рр., саме гоголівського періоду. І, на думку Бикова, «даже если бы не совершилось крымского поражения, русская история сложилась бы так, как она сложилась при действии литературы на русское сознание» [8, с. 79].

Перу М. В. Бикова належить також ціла серія статей (більше одинадцяти) зі всесвітньої історії під назвою «Кем делается история?». У ній він висловлює свої думки стосовно характеру всесвітнього історичного процесу, основних факторів історії та ін. За філософськими поглядами М. В. Бикова необхідно віднести до ідеалістів. Він вважав, зокрема, що «человеческое сознание прошлого и настоящего – огромно. История в своей основе сознательна – в суде над настоящим и замыслах будущего» [9]. Обсяг цієї статті не дозволяє дати

розгорнуту характеристику історичних поглядів Миколи Васильовича Бикова, і ми сподіваємося це зробити вже в наступній роботі.

Одна з найголовніших тем, яка проходить через усі статті М. В. Бикова, – це народ, його минуле, сьогодення і майбутнє. Тому його можна назвати народником як за суспільно-політичними поглядами, так і істориком-народником, оскільки він вважав народ головною силою історії. Таким же народником він був і за життєвими принципами. У листі до Д. І. Яворницького Микола Биков зізнавався, що він «народолюбец не только по идейной закваске 70-х гг., но и по душевному тяготению к деревне» [11, с. 42]. Тут же можна згадати, що Микола Васильович був одружений з Меланією Трохимівною – дочкою колишнього кріпака свого батька, у шлюбі з якою виховав шістьох дітей [14, с. 22].

На наш погляд, небагато знайдеться серед катеринославських діячів кінця XIX – початку XX ст. людей, перу яких належала б така велика літературна й публіцистична спадщина, пройнята думкою про народ та його добробут. Треба підкреслити, що основні свої творчі сили М. В. Биков вклав у літературну й публіцистичну діяльність, у якій він вбачав одне з головних джерел розвитку народної самосвідомості і суспільного прогресу.

Бібліографічні посилання

1. **Быков Н. В.** Гартман о еврейском вопросе / Н. Быков // Степь. – 1885. – № 10.
2. **Быков Н. В.** Кто виноват? / Н. Быков // Степь. – 1885. – № 4.
3. **Быков Н. В.** Воспоминания о А. И. Егорове / Н. Быков // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, Вып. 10. – С. II. – Екатеринослав, 1915.
4. **Быков Н. В.** Важность воспитания массы / Н. Быков // Степь. – 1885. – № 25.
5. **Быков Н. В.** Нищета / Н. Быков // Степь. – 1885. – № 12.
6. **Быков Н. В.** Нищета (окончание) / Н. Быков // Степь. – 1885. – № 13.
7. **Быков Н. В.** Чехов в ряду русских классиков. Доклад Н. В. Быкова, прочитанный в Екатеринославском Научном Обществе 16 октября 1904 г. / Н. В. Быков. – Екатеринослав, 1904.
8. **Быков Н. В.** Гоголь – провозвестник великих реформ / Н. Быков // Екатеринославское научное общество. – № 6-й. – Екатеринослав, – 1903.
9. **Быков Н. В.** Кем делается история? Девятый этюд. Суд над действительностью / Н. Быков // Южная заря. – 1910. – 19 сент. (№ 1296).

10. **Василенко Н. Є.** Биков М. В. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Н. Є. Василенко. – Д., 1999. – Вип. 2. – С. 412–413.
11. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи діячів культури до Д. І. Яворницького. – Д., 1999. – Вип. 2.
12. **Тутик А. А.** Биков Микола Васильович / А. А. Тутик // Укр. літерат. енцикл. – Т. 1. (А–Г). К., 1988.
13. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. – Т. 5. – М., – 1970.
14. **Чабан Н.** Портрет в интерьере судьбы / Н. Чабан // Апельсин: журнал для всей семьи. – 2002. – № 4.
15. **Эльзон М. Д.** Быков Николай Васильевич / М. Д. Эльзон // Русские писатели (1800–1917): биограф. словарь. – Т. 1. – М., 1989.

Надійшла до редколегії 20.05.2011

УДК 94 (477.63) (092) «1913/1916»

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. А. КОЛОБОВ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА початку ХХ ст.

Висвітлено життя та державну діяльність губернатора Катеринославської губернії початку ХХ ст. В. А. Колобова, його внесок у розвиток регіону.

Ключові слова: губернатор, Катеринославська губернія, В. А. Колобов.

Освещены жизнь и государственная деятельность губернатора Екатеринославской губернии В. А. Колобова, его вклад в развитие региона.

Ключевые слова: губернатор, Екатеринославская губерния, В. А. Колобов.

The life and state activity of Ekaterinoslavskaya province governor: V. A. Kolobov, your contribution to the region development is investigated.

Key words: governor, Ekaterinoslav province, V. A. Kolobov.

Важливою складовою у вивченні подій минулого, пізнанні своєрідності розвитку людського суспільства на українських землях є історична персоналістика. Зокрема, докладне вивчення постатей високопосадовців царської Росії, їх діяльності в українських губерніях у добу пізнього самодержавства допомагає з'ясувати особливості того політичного курсу та соціально-економічної політики, які проводилися імперською владою в Україні на початку ХХ ст. Досить помітною фігурою серед цих урядовців був і катеринославський губернатор В. А. Колобов, який перебував на цій посаді в роки Першої світової війни. Проте його життя та діяльність в історичній літературі вивчені ще недостатньо*. Отже, є всі підстави ретельніше придивитися до цієї непересічної постаті.

Володимир Арсенович Колобов народився у Петербурзі 1868 р. Після завершення навчання нетривалий час служив у гвардії. Згодом, віддавши перевагу кар'єрі у цивільному відомстві, виконував обов'язки неодмінного члена Херсонського губернського присутствія. Надалі, протягом десяти років, він перебував на посаді земського начальника в Ананьївському повіті Херсонської губернії. А у 1902 р. В. Колобова було призначено завідувачем продовольчого відділу Одеського повіту. Згадаємо також, що дружиною його на той час стала Катерина Володимирівна, позашлюбна донька імператора Олександра II та однієї з балерин Петербурзьких театрів – за спогадами сучасників, «дуже гарна, висока, струнка пані... «романовського типу» [6, с. 93].

У подальшому Володимир Арсенович продовжував підійматися службовими сходами. Можливо, тут відіграли роль і зв'язки у вищому світі його дружини. Адже, як згадувала відомий український історик першої половини ХХ ст. Н. Полонська-Василенко, остання у придане своєму чоловікові «принесла зв'язки при дворі та значні кошти» [6, с. 84]. Так чи інакше, 17 грудня 1907 р. В. А. Колобов став віце-губернатором Курської губернії, отримавши разом із тим і чин надвірного радника. А вже у вересні 1909 р. його було призначено Рязанським віце-губернатором. На цій посаді він перебував майже чотири роки, ставши також у цей час колезьким радником.

* У зв'язку з цим можна згадати лише нашу розвідку про В. А. Колобова, надруковану в 2010 р. у виданні «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси».

Урешті-решт 22 квітня 1913 р. у віці 45 років Колобов був призначений виконуючим обов'язки начальника Катеринославської губернії. А 1 січня 1914 р. указом імператора його остаточно затвердили на посаді губернатора. Тоді ж Володимир Арсенович дістав і чин статського радника.

Із перших кроків перебування у Катеринославі виявилися такі якості нового губернатора, як діловитість та сумлінність, прагнення максимально чесно виконувати службовий обов'язок. Так, одним із пріоритетних напрямків у своїй діяльності Колобов вважав зміцнення існуючого ладу, підтримання порядку й законності в губернії та Катеринославі. Перш за усе губернатор звернув увагу на посилення дисципліни та відповідальності службовців як власної канцелярії, так і інших державних інституцій краю. При цьому вдавався він і до досить жорстких заходів. Так, на початку 1914 р. наказом В. А. Колобова одного з чиновників катеринославського губернського правління «за недбале ставлення до своїх посадових обов'язків» було заарештовано на п'ять днів, іншого ж «за недостойні чиновника вчинки та погану поведінку» – на 7 днів [9, 6 февр.]. У серпні 1914 р. «за недоречну розмову зі старшим по службі та відсутність дисципліни» губернатор піддав арешту на три доби околоточного наглядача Катеринославської міської поліції, а в жовтні така ж доля спіткала помічника поліцейського пристава, який «недбало ставився до своїх обов'язків» [9, 26 авг.; 11 окт.].

Ураховуючи також те, що за своїми службовими обов'язками губернатор відповідав за дотримання в регіоні державної безпеки, В. А. Колобов вживав заходи й щодо недопущення діяльності протиурядових організацій, заворушень серед робітників підприємств губернії. Так, у червні 1913 р. він видав постанову «Про охорону порядку та спокою на торговельних суднах Азовського моря», якою заборонялася участь судноробітників у недозволених товариствах та спілках, самовільне залишення ними служби, поширення заборонених друкованих творів, проголошення антиурядових промов та підготовка страйків [10, арк. 6].

Багато проблем державній владі, зокрема губернатору, у той час завдавало зростання злочинності. Щоб посилити ефективність боротьби із правопорушниками, В. А. Колобов на початку січня 1914 р. скликав нараду, на якій ініціював проведення в губернії реорганізації діяльності кримінальної поліції [9, 17 янв.].

Також губернатор активно заперечував азартні ігри, які поширилися в клубах Катеринослава. Переважним чином це були карти, більярд та особливо лото. Гра здебільшого йшла на гроші. Причому участь у ній брали як чоловіки, так і жінки, програючи при цьому великі суми. Останнє призводило до втрати майна та розорення багатьох осіб, провокувало розпад сімей. Адже дружини та доньки місцевих купців і чиновників, за свідченням тогочасної преси, потім намагалися виправити свій фінансовий стан у численних домах побачень [9, 19 янв.]. Таке становище навіть спричинило 1913 р. звернення купців Катеринослава до губернатора із вимогою заборонити гру в лото на гроші у місцевих клубах. Реагуючи на це звернення, Колобов ініціював проведення спеціальної наради, яка встановила обмеження при грі в лото на гроші: дозволялося грати лише безпосереднім членам клубів, а час, який відводився на гру, було суттєво скорочено.

Зазначимо, що губернатор і надалі тримав це питання під пильним контролем. За його вказівкою 24 травня 1914 р. поліція провела в Англійському клубі, а також клубах Комерційного та Громадського зібрання міста раптову перевірку щодо дотримання останніми правил гри в лото. При цьому були виявлені певні порушення і складені протоколи, представлені згодом на розгляд начальника губернії [9, 25 мая].

Постійно опікувався В. А. Колобов і питаннями належного проведення на території губернії усіх фінансових зборів, вчасної сплати до державної скарбниці платежів. Коли ж навесні 1914 р. тут з'явилися проблеми (станом на 1 квітня по Катеринославу не було сплачено податків більше як на 50 тис. крб), губернатор 27 травня наказав поліцмейстеру міста вжити усіх заходів, «як би суворі та рішучі вони не були», до негайного стягнення недоїмок державного податку [9, 28 мая]. Зрештою зусиллями місцевої поліції та губернських чиновників справа належного збору податків у Катеринославі була розв'язана.

Володимир Арсенович також постійно переймався питаннями благоустрою міст губернії, санітарним станом регіону. Так, чимало уваги він приділяв забезпеченню мешканців губернського центру чистою водою, розуміючи, що це було виключно важливим засобом у попередженні небезпечних інфекцій, зменшенні рівня захворюваності населення. Навесні 1914 р. за розпорядженням начальника гу-

бернії спеціальна комісія виїжджала для огляду стічних вод, які тоді у великій кількості випускалися з Брянського металургійного заводу, забруднюючи Дніпро [11, 13 мая]. При цьому можна згадати й дії В. Колобова, спрямовані на прискорення початку будівництва у Катеринославі каналізації. Зрештою її урочисте закладення відбулося у присутності губернатора на Успенській площі міста у березні 1914 р [4, с. 247].

Вважав за необхідне В. А. Колобов приділяти увагу й культурному розвитку підвідомчого йому краю. Так, 27 квітня 1914 р. губернатор відкрив урочистості, присвячені заснуванню міського художнього музею. Звертаючись із цього приводу до присутніх, Колобов, як повідомляла тогочасна преса, «привітав міське управління з початком естетичного виховання громадян» [11, 29 апр.]. А 12 червня того ж року губернатор взяв участь у відкритті перед будинком Гірничого інституту Катеринослава пам'ятника Катерині II, про що телеграмою негайно повідомив імператора. У відповіді на ім'я Колобова Микола II побажав місту та губернії «повного успіху та подальшого розвитку» [11, 14 июня]. Згадаємо також, що В. А. Колобова тоді було обрано й попечителем Катеринославської Вченої архівної комісії.

Зауважимо, що в 1914 р. Катеринослав став одним з небагатьох міст України і всієї Російської імперії, де змогло відбутися святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. І в цьому, беззаперечно, була заслуга місцевого губернатора. Адже ще наприкінці 1913 р. Колобов дозволив створити у місті спеціальний ювілейний Шевченківській комітет, який і готував усі урочисті заходи, присвячені пам'яті Кобзаря [2, с. 119]. На початку 1914 р. губернатор також переслав до Петербурга подання міської Думи щодо запровадження у навчальних закладах Катеринослава стипендії імені Шевченка. Разом із тим В. А. Колобов, звичайно, не був прихильником українського національного руху. Про це свідчить і закриття губернською владою в січні 1916 р. катеринославської «Просвіти».

Складним випробуванням для губернатора стала Перша світова війна. Так сталося, що коли 19 липня 1914 р. (за старим стилем) Німеччина оголосила війну, В. А. Колобов перебував у відпустці, яку разом зі своєю родиною проводив у Франції. Із початком бойових дій він вжив усіх можливих заходів, щоб якнайшвидше повернутися

у підвідомчу йому губернію. Втім у воєнних умовах це було вкрай непросто. Лише 30 липня губернаторові вдалося виїхати з Парижа до Марселя, звідки пароплавом він направився у Салоніки. Потім його шлях пролягав через Грецію, Сербію, Болгарію та Румунію. І тільки 14 серпня 1914 р. Володимир Арсенович повернувся до Катеринослава.

Тут він одразу опинився у вирі подій, викликаних військовим часом. Так, уже 2 вересня 1914 р. рішенням Петрограда В. А. Колобов був призначений головою Катеринославського відділення Комітету з надання допомоги родинам осіб, які були призвані на війну [9, 2 сент.]. Намагаючись як найретельніше виконати поставлені перед ним завдання, губернатор 18 вересня видав циркуляр, в якому закликав усіх небайдужих мешканців Катеринославщини, особливо підприємців, прийти на допомогу «у справі полегшення страждань наших військ» та робити пожертвування на їх користь «грішми або матеріалами» [9, 18 сент.].

У часи війни під керівництвом губернатора на Катеринославщині також проводилися мобілізаційні заходи, облаштовувалися лікарні. Зокрема, сам В. А. Колобов та його дружина 16 жовтня на свої кошти організували в будинку Маріїнського дитячого притулку міста лазарет для поранених на війні на 200 ліжок [9, 18 окт.]. Незабаром Катерина Володимирівна Колобова стала піклувальницею цього лікувального закладу. Зазначимо також, що В. А. Колобов опікувався не тільки фізичним, а й моральним станом поранених солдат. Зокрема, за його наказом була створена особлива комісія (очолив її віце-губернатор М. О. Татищев), яка повинна була налагодити постачання книг та брошур раненим воїнам, що знаходилися в лазаретах та лікарнях губернії [9, 5 окт.].

Водночас із боку губернатора здійснювалися й дії обмежувального характеру щодо осіб німецької національності, стосовно яких у Російській імперії в роки війни були прийняті так звані ліквідаційні закони. Так, ще 10 вересня 1914 р. Володимир Колобов видав постанову, якою суворо заборонялося в усіх публічних місцях розмовляти німецькою мовою [9, 10 сент.]. А 25 жовтня того ж року розпорядженням губернатора на Катеринославщині заборонялися будь-які збори (навіть у приватних приміщеннях) осіб, які були німецькими або австро-угорськими підданими [9, 25 окт.]. Недотримання цієї постанови загрожувало порушникам

тюремним ув'язненням на строк до трьох місяців або штрафом у 3 тис. крб.

Чимало клопоту губернатору в січні 1915 р. завдав візит імператора, який тоді уперше прибув до Катеринослава. Зазначимо, що ще за декілька днів до приїзду «височайшої особи», місто відвідав товариш міністра внутрішніх справ В. Джунковський, який дав високу оцінку підготовці царського візиту з боку губернатора. «Коли я приїхав, у нього (Колобова. – *О. Ш.*) усе вже було готово для доповіді, вказівки мої... були виконані ним із суворою пунктуальністю», – згадував у своїх мемуарах В. Джунковський [1, с. 492]. Зрештою у суботу 31 січня 1915 р. В. А. Колобов зустрічав царя на вокзалі. Потім він супроводжував Миколу II під час відвідування ним Преображенського собору, лазарету для поранених у Потьомкінському палаці, історичного музею ім. Поля.

Після поразки та відступу російських військ із Галичини та Волині суттєвою проблемою для губернської влади Катеринославщини стало прибуття на територію краю 150 тис. біженців. У зв'язку з цим у серпні 1915 р. Колобовим була скликана особлива нарада, яка розглядала питання надання біженцям негайної допомоги, облаштування їх на новому місці [3, с.28, 31]. Результатом наради стало створення за участю представників владних структур Катеринослава об'єднаного Комітету у справах біженців, який надалі й опікувався їх проблемами та нуждами. Крім того, 10 жовтня 1915 р. В. А. Колобов розіслав спеціальний циркуляр, в якому пропонував усім чинам губернської адміністрації та земським начальникам вжити невідкладних заходів для того, щоб «біженці у селах та деревнях не залишилися без притулку та харчів» [8, 10 сент.].

Зростання соціальної напруги в країні під час війни, заворушення серед робітників вимусили В. А. Колобова все більше уваги приділяти і розв'язанню класових конфліктів на території губернії. Так, коли у квітні 1916 р. розпочався масовий виступ шахтарів Донбасу з вимогою підвищення заробітної плати на 50 %, губернатор вирішив особисто прибути до Горлівки. Намагаючись умовити страйкарів припинити виступ, він обіцяв їм збільшення платні на 30 %. Однак згоди сторони так і не дійшли. Це вимусило губернатора 26 квітня 1916 р. віддати наказ придушити страйк, а його керівників піддати арешту [7, с. 51].

Зазначимо, що центральна влада імперії була в цілому задоволена діяльністю Володимира Арсеновича на Катеринославщині. Про це свідчить і факт отримання ним у цей час чина дійсного статського радника. Натомість проблем у відносинах із представниками тогочасного «вищого світу», титулованого дворянства у нього все ж вистачало. Зокрема, як згадували сучасники, Колобову було важко ладити з губернським предводителем дворянства князем М. П. Урусовим, який, маючи великий вплив у вищих сферах, вважав Катеринославську губернію «своєю вотчиною» і відповідно ставився до губернатора як до свого підлеглого, дивився на нього «дещо зверхньо» [1, с. 492].

На посаді керівника губернії В. А. Колобов протримався до літа 1916 р. 15 серпня він був звільнений та призначений губернатором в Акмолінську область. Однак там він пробув лише півроку. Вже 4 березня 1917 р., після перемоги в країні буржуазно-демократичної революції, нові можновладці усунули В. А. Колобова від виконання обов'язків губернатора. До того ж незабаром його було заарештовано. Згодом визволившись з-під арешту, В. А. Колобов переїхав до Одеси, де і мешкав у роки громадянської війни. Із появою у цей час в Україні нових державних утворень місцева влада згадала й про Володимира Арсеновича. У 1918 р. його було призначено керівником канцелярії генерала Г. О. Рауха, який виконував в Одесі обов'язки представника Українського уряду гетьмана П. Скоропадського [12]. У 1919 р., у часи перебування в Одесі Добровольчої армії генерала А. Денікіна, В. А. Колобова обрали міським головою. Незважаючи на події громадянської війни, Володимир Арсенович на цій посаді до останнього дня продовжував займатися міськими справами. Так, 20 січня 1920 р., коли до міста вже наближалися частини Червоної армії, він робив доповідь у міській думі, яка стосувалася стану справ в одеському театрі [12].

Загроза приходу до влади більшовиків змусила В. Колобова емігрувати до Югославії (на той час Королівство СХС). Представниками російської білоеміграції в цій країні його було обрано членом Окружної ради монархічних організацій. Помер Володимир Арсенович у віці 60 років, 11 вересня 1928 р. у місті Панчево під Белградом, де і був похований [5].

Що стосується характеру В. А. Колобова, його особистих рис, то практично всі сучасники звертали увагу на те, що він був особою діловою та поміркованою за своїми політичними поглядами. Генерал В. Джунковський у своїх спогадах зазначав, що В. А. Колобов «був людиною виключно справи, він був полон сумлінності й відданості роботі» [1, с. 492].

Зрештою можна констатувати, що Володимир Арсенович Колобов зробив помітний внесок у розвиток Катеринославщини та її губернського центру, сприяв політичній стабілізації в регіоні у передвоєнний час та в роки Першої світової війни. Завдяки його зусиллям досить активно розвивалося комунальне господарство Катеринослава, вживалися заходи для піднесення культурного рівня мешканців краю, їх естетичного виховання, належна увага приділялася вирішенню класових конфліктів на території губернії.

Бібліографічні посилання

1. **Джунковский В. Ф.** Воспоминания / В. Ф. Джунковский : в 2 т. – М., 1997. – Т. 2.
2. Дніпропетровськ: віхи історії / за ред. С. А. Квітки. – Д., 2001.
3. Журнал Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания. 15 сент. 1915 г. – Екатеринослав, 1915.
4. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Бolečуха. – Д., 2006.
5. Незабутые могилы. Российское зарубежье : некрологи. 1917–1999 : в 6 т. / сост. В. Н. Чуваков. – М., 2001. – Т. 3.
6. **Полонська-Василенко Н.** Моя наукова праця (війна, 1913–1916) / Н. Полонська-Василенко // У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) : хрестом. / уклад. М. П. Чабан. – Д., 2001. – С. 84–93.
7. По пути Ильича. 5 лет союза горнорабочих СССР. – М., 1925.
8. Приднепровский Край. – Катеринослав, 1915.
9. Русская Правда. – Катеринослав, 1914.
10. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 332, оп. 1, спр. 5.
11. Южная Заря. – Катеринослав, 1914. – Квіт.-черв.
12. www.misto.odessa.ua [Інформаційний сайт Одеси].

Надійшла до редколегії 25.02.2011

УДК 94 : 2 (477.63) «1920»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІЗ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ
СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА ОНУФРІЯ (ГАГАЛЮКА)
НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У 1920-ті рр.**

Досліджено життя та діяльність єпископа Онуфрія на Катерино-славщині, його вплив на становище й розвиток православної церкви та релігійного життя в регіоні.

Ключові слова: єпископ Онуфрій, православна церква, духовенство, атеїстична політика, більшовики, церковний розкол, обновленський рух.

Исследованы жизнь и деятельность епископа Онуфрия в Екатеринославской губернии, его влияние на положение и развитие православной церкви и религиозной жизни в регионе.

Ключевые слова: епископ Онуфрий, православная церковь, духовенство, атеистическая политика, большевики, церковный раскол, обновленческое движение.

The life and activity of the bishop Onufriy in Yekaterinoslav Province, his influence on position and development of the Orthodox Church and religious life in region are explored.

Key words: bishop Onufriy, the Orthodox Church, clergy, atheistic policy, bolshevists, church dissidence, the renewal movement.

Історія Дніпропетровщини знає чимало відомих постатей, які зробили вагомий внесок у розвиток регіону, уславили наш край своїми витворами мистецтва, монументальними спорудами, підприємницькою діяльністю, залишивши по собі добру пам'ять. Тож природно, що саме такі особи представляють дослідницький інтерес, є об'єктами наукового вивчення. Насамперед це зумовлено прагматичним сприйняттям ролі людини у суспільстві, коли матеріалізовані досягнення є головними індикаторами життєдіяльності. На жаль, такий підхід певною мірою нівелює величезну, не менш значущу для суспільства, роботу інших «інженерів» і «будівників» людської сутності та душі – вчителів, викладачів, представників духовенства. Ре-

зультати їх роботи не сприймаються «на дотик» – натомість нерідко вони більш відчутні, адже відбиваються на життєдіяльності самих людей, на суспільних взаєминах. Найвидатніші серед них цілком заслужовують, щоб їх знали та пам'ятали не лише сучасники, але й наступні покоління.

Останнім часом практично відсутні наукові роботи, присвячені окремим діячам церкви та їх ролі в історичному процесі Катеринославщини. У попередньому випуску збірника було вміщено нашу статтю про життя Катеринославського єпископа Агапіта (висвітлено період 1917–1924 рр.)*. Нова наша публікація знайомить читачів зі священномучеником Онуфрієм, який жив і працював у складний для православної церкви час випробувань антирелігійною політикою більшовиків. Із невеликої кількості праць [1, 5, 6], де міститься фрагментарна інформація про період перебування Онуфрія на служінні у Катеринославській губернії, відомо небагато. Отже, мета цієї статті – висвітлити життя й діяльність єпископа Онуфрія на Катеринославщині, його вплив на становище та розвиток православної церкви та релігійного життя в регіоні.

Високопреосвященний Онуфрій (Антоній Гагалюк) народився 1889 р. у Люблінській губернії в багатодітній бідній селянській родині. Коли Антонію виповнилося 5 років, сім'я залишилася без батька, і на плечі матері ліг весь тягар забезпечення та виховання дітей. Саме богобоязна матір невпинно піклувалася про духовне виховання молодшого сина Антонія. На її прохання хлопця прийняли до сирітського притулку в Любліні, де він одночасно відвідував церковноприходську школу. Після завершення початкової освіти на кошти притулку Антонія як здібного учня направили у м. Холм для навчання в Духовному училищі, яке він закінчив із відзнакою. Далі – Холмська Духовна Семінарія, де Антоній остаточно вирішив присвятити своє життя пастирському служінню [6, с. 14]. Після закінчення семінарії він поступив до Петербурзької Духовної Академії, ставши її стипендіатом. П'ятого жовтня 1913 р. єпископ Ямбурзький Анастасій здійснив постриг студента Антонія Гагалюка у чернецтво з ім'ям Онуфрій, а незабаром ченця Онуфрія було висвячено в ієро-

*Бойко О. В. Постаць архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924 рр.) / О. В. Бойко, Є. О. Сніда // Придніпров'я: історико-краєзн. дослід. – Д., 2010. – Вип. 10.

диякона. Ставши пресвітером у 1913 р., він уперше був призначений настоятелем храму в селі Михайлівське. У 1915 р. Онуфрій закінчив Духовну Академію зі ступенем кандидата богослов'я і був направлений викладачем місіонерської Семінарії при Григорія-Бізюковому чоловічому монастирі на Херсонщині.

У розпалі кривавих подій громадянської війни нерідко зазнавало страждань та утисків і духовенство. Так, одного разу на Бізюків монастир напали махновці. Багато ченців загинуло, а побитого ієромонаха Онуфрія відправили до Берислава, де на прохання віруючих його призначили настоятелем собору. Проте недовго довелося нести послух у Бериславі, адже після введення у сан ігумена й архімандрита єпископом Єлисаветградським Прокопієм його перевели до Кривого Рогу настоятелем Миколаївської церкви. Це був перший візит Онуфрія на Катеринославщину [6, с. 26].

Як відомо, внаслідок Жовтневої революції 1917 р. у Росії до влади прийшли більшовики, які відразу розпочали непримириму боротьбу з релігією та церквою – своїми ідеологічними супротивниками. Серед різних методів дискредитації церкви і зменшення її впливу на суспільство було розпалювання міжконфесійної ненависті. Промовистим свідченням використання радянською владою конфліктів між православними церковними течіями під час здійснення своєї атеїстичної політики є обновленський рух. Заради справедливості варто зазначити, що частина обновленців й насправді мала намір примирити, з'єднати політику та релігію, революцію та церкву в дусі революційної світобудови; інші представники цієї православної течії бажали лише релігійного оновлення православ'я, відходу від традиційних обрядів і зовнішньої релігійності. Водночас окремі провідні діячі обновленства переслідували власні цілі, спрямовані на захоплення управління всією православною церквою, при цьому звинувачуючи вищу ієрархію у контрреволюційній діяльності, нездатності зрозуміти значення минулих змін. Така позиція обновленців частково збігалася з антицерковним курсом радянської влади, спрямованим на церковний розкол [2, с. 44, 45].

У травні 1922 р. у Москві відбулися збори православних ієрархів, на яких були присутні тільки 16 із 100 руських єпископів. На Соборі було створене Вище Церковне Управління (ВЦУ) обновленської церкви і позбавлено патріаршества Тихона. Невдовзі обновленська церква («Жива церква») поширила свою діяльність і в Україні, де за-

галою нараховувала 20 власних єпархій. Як і скрізь в Україні, зміна церковної влади, яку підтримали або навіть зініціювали комуністи, не могла не відбитися на церковному житті Катеринославщини.

Обновленці докладали чимало зусиль, щоб переманити на свій бік освіченого, талановитого, авторитетного молодого архіпастиря Онуфрія (Гагалюка). Так, у грудні 1922 р., перебуваючи у Кривому Розі, Онуфрій через брата Андрія отримав пропозицію обновленського митрополита Євдокима (Мещерського) «схилитися до нашого руху». Натомість митрополит обіцяв висвятити Онуфрія у сан єпископа і направити за його волею до будь-якої єпархії. У випадку відмови Євдоким погрожував в'язницею та засланням. Саме останню «перспективу» й обрав Онуфрій, відмовившись від привабливої пропозиції співпраці з обновленцями [6, с. 46, 47]. Щоправда, вже тоді він знав про свій призов на єпископське служіння Собором православних єпископів, який відбувся у серпні 1922 р. у Києві за головування митрополита Київського та Галицького, Екзарха України Михаїла. У 1923 р. (23 січня) в Києво-Печерській Лаврі відбулася хіротонія архимандрита Онуфрія у єпископа Єлисаветградського, вікарія Херсонської єпархії. Обряд здійснили митрополит Київський і Галицький Михаїл та вікарій Київської єпархії єпископ Уманський Дмитрій (Вербицький).

Наступного дня, 24 січня 1923 р., в Успенському соборі Єлисаветграда за великої кількості віруючих і духовенства Преосвященний Онуфрій здійснив своє перше архієрейське богослужіння. Але не судилося йому ближче познайомитися з паствою та духовенством ввіреної йому єпархії, адже за 6 днів із початку призначення почали справдуватися погрози обновленського митрополита Євдокима: Онуфрія було заарештовано. Розпочалися митарства владики по в'язницях Єлисаветграда, Одеси, Катеринослава, звідки він знову потрапив до Кривого Рогу. В одному з листів Онуфрій писав: «Мене водили з позором під конвоєм багато разів по вулицям, возили в арештантських вагонах за ґратами. Я сидів у в'язниці серед крадіїв, убивць та ґвалтівників. Мені не було зроблено й найменшої полегкості через високий мій сан» [6, с. 29].

У криворізькій в'язниці Онуфрій перебував недовго – був звільнений і залишився тут жити. З цього моменту (червень 1923 р.) він став суттєво впливати на церковне життя Криворіжжя, очоливши щойно утворену Криворізьку єпархію та завоювавши симпатії насе-

лення. Владика повадився як справжній подвижник – усі приношення та гроші роздавав, залишаючи собі лише невелику частину для харчування. Багато часу проводив серед бідних, у церквах під час проповіді виголошував палкі промови проти обновленців, які, мовляв, знущалися над православною церквою, під час поїздок селами закликав мирян до покаяння [3, арк. 107]. Пізніше Онуфрій пригадував прихильність пастви, зазначаючи: «За радісними їх обличчями, а іноді й сльозами розчулення я вважаю, що дійсно вношу в їхнє життя духовну втіху» [6, с. 55]. Про його популярність свідчать і численні візити православного духовенства з усієї України. Не випадково напередодні суду над єпископом Іоанікієм останній, прагнучи укріпити свої позиції, почав готувати собі заступника, обравши саме єпископа Онуфрія, який, незважаючи на те, що мешкав у Кривому Розі, у Катеринославі також користувався величезним впливом [3, арк. 105].

Саме така пастирська опіка та діяльність створили Онуфрію славу ледь не святого, а тому його діяльність проти обновленців була доволі ефективною. За 2–3 місяці після його приїзду до Кривого Рогу обновленська церква втратила провідні позиції у Криворізькому та Олександрійському округах [3, арк. 107]. Водночас існування інших впливових ієрархів (Іоанікія, Сергія) на Катеринославіні перетворили занепад обновленського руху на загальну тенденцію. Так, у серпні 1923 р. обновленська «Жива церква» майже остаточно була ліквідована у Катеринославіському і частково – в Павлоградському окрузі [2, с. 48].

Такий стан речей вочевидь не міг задовольнити власті. Будучи ініціаторами церковного розколу, більшовики всіляко намагалися допомагати обновленцям у боротьбі за церковну владу. Найбільш авторитетних і небезпечних, з огляду на вплив на маси, ієрархів тихонівської течії власті тримали у полі зору. По відношенню до Онуфрія державно-партійні структури здійснювали різні заходи для з'ясування його особи, а у подальшому мали намір припинити його богослужіння у церквах. Тим більше, що були відомі непоодинокі факти здійснення перед ним покаяння священиками-обновленцями. Тож не в останню чергу завдяки впливу та роботі єпископа Онуфрія обновленство втрачало в губернії свої позиції [5, с. 55].

У серпні 1923 р. було влаштовано арешт владики. За його словами, якось з обшуком до нього прийшли співробітники ОДПУ і троє понятих – священик, церковний староста й активіст обновленців. Під час обшуку останній підкинув до столу пакет, в якому було кілька ек-

земплярів надрукованого тексту з нібито закликком Онуфрія до селян не здавати державі хліб. І хоча інші поняті побачили це, повідомивши співробітникам ОДПУ, все ж у протоколі обшуку було зазначено про знайдені листівки. Незважаючи на відмову владики і двох понятих підписати протокол, усіх трьох відправили до в'язниці, де кілька днів примушували підписати документ. Під тиском і погрозами розправи священик і староста зрештою поступилися, але при цьому написали скаргу до Наркомату юстиції про незаконний арешт Онуфрія [6, с. 29].

Коли з'явилися чутки про його від'їзд, люди кинулися на станцію Довгинцеве. Уся станція була оточена міліцією, на перон нікого не пускали. Тоді люди стали на залізничний насип уздовж колії, якою мав їхати поїзд. Свідки згадували, що це були драматичні хвилини прощання [4]. Більше Преосвященний Онуфрій на Криворіжжя не повернувся. Спочатку його переправили до Катеринославського ДПУ, а звідти до Харкова.

Після арешту Онуфрія із Кривого Рогу та навколишніх сіл було направлено до Харкова кілька делегацій із клопотанням про звільнення – до ВУЦВК, Раднаркому, особисто Г. Петровського. Під клопотанням миряни зібрали до 30 тис. підписів, а також значні кошти для спорядження делегацій [5, с. 16]. Друзі та близькі також робили усе можливе для визволення святителя. Сестра Онуфрія у Москві особисто передала скаргу наркому юстиції М. Криленку щодо незаконного арешту брата. Проте усі спроби звільнити єпископа були безрезультатними [6, с. 30].

Незабаром Онуфрія було звільнено з-під арешту, але він вимушений був жити у Харкові, «прикутий» підпискою про невіїзд. Звідти за благословенням Патріарха Тихона Онуфрій на правах єпархіального єпископа управляв Єлисаветградською, Одесько-Херсонською єпархіями і двома округами – Олександрійським та Криворізьким. Оскільки виїжджати до єпархій йому було заборонено, владики керував і направляв роботу духовенства своїх єпархій, розсилаючи укази й директиви довіреним особам, даючи настанови у бесідах відвідувачам, тощо [6, с. 31].

Переписка Онуфрія свідчить, що він намагався виконати свій пасирський обов'язок у будь-який спосіб. В одному з листів він пише: «Моя єпископська діяльність за 1923 – 1924 рр. зводилася майже виключно до здійснення богослужінь і проповідування слова Божого. Вдома я приймав відвідувачів, відповідав на їхні різні питання, дру-

зям відповідав листами. За півтора роки свого архіпастирського заслання богослужб я здійснив не менше п'ятисот, адже служив кожную неділю і кожне свято і на буднях часто. Проповідей я промовив не менше чотирьохсот, якщо не більше, листів написав – понад півтори тисячі» [6, с. 53, 54]. Варто відзначити, що Преосвященний Онуфрій за цей період написав біля чотирьохсот змістовних богословських статей, а також архіпастирських послань і проповідей. Загалом праці владики за період його заслання у Харкові становили 1 062 сторінки.

Окрім Онуфрія восени 1923 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності були ув'язнені й інші впливові єпископи Катеринославщини – Сергій Зверев та Іоанікій. Унаслідок цього обновленство почало повільно посилюватися. Більше того, замість заарештованих до Катеринослава наприкінці 1923 р. прибуло четверо єпископів-обновленців: катеринославський єпархіальний єпископ Афанасій, олександрійський вікарний єпископ Іоанн Славгородський, запорізький вікарний єпископ Сергій і павлоградський єпархіальний єпископ Микола Гиляревський. Це надало можливості обновленцям діяти енергійніше, тому наприкінці 1923 р. «Жива церква» пішла у наступ; особливо значні зрушення відбулися у Запорізькому, Бердянському та Олександрійському округах [2, с. 49].

Відтак по всій губернії за перші три місяці 1924 р. набрало сили обновленство, і лише у Криворізькому окрузі прихильники Патріарха Тихона зміцнили свої позиції. Вони нерідко застосовували різноманітні методи для збереження впливу на віруючих. На Криворіжжі, приміром, бродячі ченці розпускали антиобновленські чутки, роздавали віруючим фотографії Онуфрія, який тут користувався величезним авторитетом, повсюдно підкреслюючи, що владика страждав саме через обновленців, налаштовуючи проти них мирян [5, с. 53, 54]. Водночас він був своєрідним символом боротьби за «чистоту» віри, адже у своїх посланнях пастирям і мирянам спростовував чутки, які розпускало обновленське духовенство, нібито визнав ВЦУ. Онуфрій повчав: «Усякого роду розколи – це тонка сітка ворога роду людського. Вони хочуть влитися у православну огорожу Церкви, щоби, як вовки в овечій шкірі, спокушати тих, хто залишився вірним Церкві Божій. Слід відкинути всі розмови про те, ніби обновленці шукають будь-якого примирення з православними» [6, с. 35, 47].

Ситуація для представників обновленської церкви суттєво погіршилася після амністії Патріарха Тихона. У губернії з'явилися чутки

про те, що вислані єпископи Іоанікій, Онуфрій та Сергій (Зверев) мають також повернутися на свої місця, натомість обновленські ієрархи будуть вигнані. Проте чутки не виправдалися, бо жоден із катеринославських архієреїв не зміг повернутися до своєї пастви [3, арк. 111].

Усі ці заходи, безперечно, впливали на стан розвитку церкви і, як наслідок, у 1925 р. усі храми Криворізького округу і майже усі в Олександрійському повернулися з обновленського розколу [6, с. 50]. На початок 1926 р. найвпливовішими на Криворіжжі були тихонівські парафії РПЦ (192), що об'єднували у релігійних громадах 157 205 парафіян. Проте керівного органу в окрузі парафії не мали, як і по Україні в цілому, бо власті не дозволяли його створити. Фактичне ж управління здійснював єпископ Онуфрій, усе ще знаходячись у Харкові [5, с. 36].

Щойно стало відомо про відмову властей у поверненні ієрархів, як у Харкові за участю Онуфрія, Іоанікія, Сергія Зверева та Харківського єпископа Бориса був рукопокладений у єпископи і призначений на тимчасове управління Катеринославською єпархією священник Стефан Андріашенко [3, арк. 111]. Для налагодження безпосереднього керівництва Єлисаветградською єпархією, за побажанням єпископа Онуфрія, права на її управління було передано протоієрею Григорію Селецькому, який користувався тут величезним впливом [7, с. 115].

Дванадцятого жовтня 1926 р. Преосвященний Онуфрій був знову заарештований. За подальші 12 років єпископського служіння він 10 разів піддавався арештам і засланням. Його утримували у 12 містах України та Росії: Єлисаветграді, Одесі, Кривому Розі, Катеринославі, Харкові, Тобольську, Сургуті, Старому Осколі, Воронежі, Курську (у 1933–1935 рр. – на Курській кафедрі з уведенням у сан архієпископа), Орлі, Благовещенську. Благовещенськ і виявився останнім місцем його перебування. 1 лютого 1938 р. у таборі проти архієпископа Онуфрія та інших представників православного духовенства було розпочато нову справу про контрреволюційну діяльність. 17 березня Трійка НКВС винесла вирок, а 1 червня 1938 р. Онуфрія було розстріляно [6, с. 98].

Таким чином, нетривале перебування єпископа Онуфрія на Катеринославщині керівником Криворізької єпархії залишило помітний слід у духовному житті краю. Будучи взірцем пастирського служіння, дотримуючись праведного, аскетичного образу життя (що було

не надто поширеним явищем навіть серед духовенства), він здобув не лише авторитет, але й любов криворізької пастви, славу по всій губернії, а згодом і Україні, істотно вплинув на стан церковного розвитку, особливо на Криворіжжі. Адже в умовах антирелігійної політики більшовиків, зокрема ініційованого ними розколу у православній церкві, саме такі колоритні постаті могли вдало протистояти войовничим безбожникам і церковним оновленням. Не випадково небезпека укріплення РПЦ і прихильників Патріарха Тихона на Катеринославщині змусила власті ініціювати судові процеси та арешти найавторитетніших православних архієреїв, у тому числі й Преосвященного Онуфрія. Проте, навіть перебуваючи на невізному положенні у Харкові, владика не залишав своїх мирян і духовенство на самоті, проявляючи пастирську турботу й успішно керуючи на відстані відразу кількома єпархіями та округами. Тим самим він становив небезпеку для більшовиків уже самим своїм існуванням, а тому доля Онуфрія була досить передбачуваною – незабаром він став однією з численних жертв репресивної політики сталінського тоталітарного режиму.

Бібліографічні посилання

1. **Балягузова О. Ю.** Архієпископ Херсоно-Одеський Онуфрій (Гагалюк) та розкол РПЦ 20-х рр. XX ст. / О. Ю. Балягузова // Наук. дослідж. в контексті іст. пробл. : у 2 т. – Т. 2 : Етнокультурні відносини, політика, право та економіка. – Миколаїв; Одеса, 2003. – С. 4–9.
2. **Бойко О. В.** Становлення та розвиток оновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років XX століття / О. В. Бойко // Грані. – 2003. – № 6. – С. 44–52.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1, оп.1, спр.1602.
4. Історична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007.
5. Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): зб. док. і матеріалів. – Кривий Ріг, 2005.
6. **Софроний (Макрицький)**, ієродіакон. Священномученик архієпископ Курский и Обоянский Онуфрий (Гагалюк). 1889–1938 / Софроний. – М., 2004.
7. **Шкаровский М. В.** Иосифляне: течение в Русской Православной Церкви / М. В. Шкаровский. – СПб., 1999.

Надійшла до редколегії 25.05.2011

УДК 930.1 (477) (092)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВІН ДВІЧІ БУВ РЕКТОРОМ НАШОГО УНІВЕРСИТЕТУ:
ЖИТТЯ І ДОЛЯ М. Г. КУЇСА**

Введено у науковий обіг нові архівні матеріали, що стосуються життя й діяльності першого ректора відновленого у 1933 р. Дніпропетровського державного університету. Вперше проведено цілісне дослідження біографії М. Г. Куїса, з'ясовані невідомі сторінки його життя й діяльності.

Ключові слова: біографістика, М. Г. Куїс, життєвий шлях, діяльність, ректор, Дніпропетровський університет.

Введены в научный оборот новые архивные материалы, относящиеся к жизни и деятельности первого ректора восстановленного в 1933 г. Днепропетровского государственного университета. Впервые проведено целостное исследование биографии Н. Г. Куиса, выяснены неизвестные страницы его жизни и деятельности.

Ключевые слова: биографистика, Н. Г. Куис, жизненный путь, деятельность, ректор, Днепропетровский университет.

Put into scientific circulation the new archival materials relating to the life and work, of the first rector of the restored in 1933, the Dnepropetrovsk State University. The first time the complete study of the biography M.G. Kuis, clarified unknown pages of his life and work.

Key words: Biography Studies, M.G. Kuis, career, activity, rector, University of Dnepropetrovsk.

Серед імен ректорів, які були репресовані у 1930-х рр., ми завжди згадуємо Миколу Григоровича Куїса. Причому до останнього часу вважалося, що він з'явився у Дніпропетровську за часів поновлення університету і обіймав посаду першого ректора відродженого Дніпропетровського державного університету. Його ім'я часто згадується і в книзі нарисів «Відроджена пам'ять» [1], і в матеріалах, присвячених репресивним діям радянської влади проти інтелігенції у Дніпропетровську [2], в інших історичних дослідженнях [3, 8]. Але

так вийшло, що ніхто не звертався до вивчення усього життєвого шляху цієї особистості та більш детального розгляду її діяльності в університеті.

У дослідженні, що пропонується, проведено пошук і аналіз документів, які стосувалися життя й діяльності М. Г. Куїса від його народження і до трагічної загибелі у 1937 р. Дослідження виявило низку цікавих матеріалів, які дають можливість відтворити життєвий шлях М. Г. Куїса у достатній повноті і зняти ряд питань, які торкаються М. Г. Куїса та діяльності на початку 1930-х рр. Дніпропетровського університету.

Родом М. Г. Куїс із Полісся. Народився він у селі Гошеві Косовської волості Слонімського повіту Гродненської губернії, у сім'ї бідного селянина-поліщука. Батько його мав півтори десятини землі, з яких лише одна була придатна для землеобробки. Інші півдесятини можна було використовувати лише для пасовиська або сіножаті. Взимку батько латав чоботи, та ще можна було працювати на залізниці, що проходила поряд із селом. З шести років Микола вже працював підпаском та пастухом – випасав спочатку своїх та сусідських свиней, потім корів. З дванадцяти років ходив з батьком на заробітки та допомагав у школі вчителю.

Саме під впливом вчителя місцевої школи батько зважується віддати старшого сина до вчительської семінарії, аби той зміг вибитися «в люди». Як писав потім у своєму життєписі М. Г. Куїс, «... тяжкі то були часи для нас. У перший же рік довелося продати останню й єдину корову й шукати засобів для навчання брата на заробітках». Брат відіграв важливу роль у житті Миколи Куїса. Він закінчив у 1905 р. учительську семінарію і поїхав викладати у Сідлецьку губернію. Забрав з собою і Миколу. У п'ятнадцять років Микола Куїс залишає Полісся. Вже через рік брат переїздить працювати на Волинь у Більський повіт, а Микола стає семінаристом і вчиться у Більській учительській семінарії [4].

Як писав сам М. Г. Куїс, «... навчатись академічно мені було дуже легко, але матеріально я надзвичайно біднував. Майже два роки я не мав ніякого зимового одягу і міг взимку та на приватні уроки ходити в одязі товаришів. Брат давав допомогу, але вона була дуже мала – 2–3 крб в місяць, а з батьками я зв'язку на цій почві не підтримував» [4, арк. 10]. Семінарію Микола Куїс закінчив на відмінно і почав працювати за призначенням у Гродненській губернії, але, як

він сам писав, мріяв про Сибір, про Іркутську губернію. У 1909–1910 рр. М. Г. Куїс учителював в Орлянській двокласній школі Більського повіту. Потім переходить працювати вчителем до Дорожинківської однокласної початкової школи цього ж повіту (Гродненська губернія) і працює там з 1910 по 1913 р. Стає завідувачем цієї школи. Тут виявилися й організаційні здібності М. Г. Куїса, бо як він згадував, «... за перші роки сам відчинив школу й організував й збудував помешкання» [4, арк. 10 зв.].

Миколу Куїса тягло до продовження навчання у вищому навчальному закладі. Щоб здійснити свою мрію, він власним коштом двічі (у 1911 та 1912 рр.) їздив до Петербурга на вчительські курси при університеті. Але у 1912 р. вчительські курси розігнали, і Микола Куїс подався шукати інші. Йому пощастило потрапити на вчительські природничі курси для вчителів реальних шкіл тодішнього Петербурзького навчального округу. Півтора місяці під керівництвом таких видатних педагогів-природників, відомих в усій імперії, як І. І. Полянський та Б. Є. Райков, М. Г. Куїс працював з хімії, зоології, ботаніки та фізики. У 1911 р. він зміг навіть побувати з екскурсією у Фінляндії та пройти пішки близько 150 верст із Вільманстранда до Гельсінгфорса [4, арк. 10 зв.].

За згадками самого М. Г. Куїса, він мріяв на той час потрапити на навчання до психоневрологічного інституту, та не мав грошей, щоб заплатити за навчання. У Петербурзькому вчительському інституті, куди він звернувся, йому пообіцяли стипендію як людині з іншого навчального округу. Проте не вийшло, і наступного року М. Г. Куїс вирішив їхати до Московського вчительського інституту. Втім доля розпорядилася інакше. По дорозі до Москви Микола Куїс зупинився у Смоленську та й залишився там, бо здав іспити й отримав стипендію для навчання у Смоленському вчительському інституті. Так минав час до 1916 р., а цього року його забирають до армії. Майже одразу, у зв'язку з хворобою серця, демобілізують. Він продовжує навчатися в інституті, підробляє приватними уроками й допомагає батькам та сім'ї брата, якого забрали на війну. Влітку він теж не відпочиває, а працює земським статистиком (і рядовим, й інструктором).

Після закінчення інституту (1916 р.) розпочався новий етап життя М. Г. Куїса. Його направили до Мятлівської вищої початкової школи Калузької губернії, де він викладав російську мову та математику. Перебування у Калузькій губернії було дуже важливим з огляду

на становлення політичних уподобань М. Г. Куїса, вже через місяць його захопив вир Лютневої революції, до цього він фактично ніякою політикою не цікавився. Сам він писав про це так: «Треба сказати, що до самого сімнадцятого року я не мав нагоди зустрівати яких би то не було партійних групіровок, знаючи про них лише з книжок. Революційної праці не знав і планово не вів, але завжди вів себе як «демократ», ненавидів поліцію, не був знайомий ні з одним поміщиком, земським начальником і ненавидів попів, чим і вони мені платили, але не дуже успішно, бо шкільне начальство, інспектор, був вже з нових людей...» [4, арк. 10 зв., 11].

М. Г. Куїс кидається у революційну працю, але не належить до жодної з партій. Можливо цей фактор вкупі з його самовідданістю і чесністю були тими чинниками, які забезпечили йому участь у різного роду місцевих з'їздах. Його висувують спочатку головою земельного, а потім продовольчого комітету й управи в Мединському повіті. Саме під час цієї роботи й формується політичний світогляд М. Г. Куїса. Надалі, у 1924 р., він писав: «Тут я веду уперту роботу по здійсненню хлібної монополії, в праці зустрічаю страшенний опір і допомогу мені з боку робітників Говардовської паперової фабрики та невеличких бідняцьких кол, а два *представники фронту, переконані більшовики* (курсив авт. – В. С.), у постійних стосунках зі мною допомагають мені розібратися, і без того інстинктивно почуваю чому де правда, в сучасності» [4, арк. 11]. Через півроку М. Г. Куїс кидає школу, стає членом делегації, що їде до Петрограда за посівним матеріалом, та заочно обирається членом губернського продовольчого комітету. Два тижні він проводить у Мінську на фронтовій нараді з приводу постачання харчів для армії.

Пропрацювавши місяць у Калузі у складі губернського продовольчого комітету, М. Г. Куїс за власним бажанням повертається до вчителювання у Мятлівській школі. Але тут його заарештовують (19 жовтня 1917 р. – за старим стилем) і звинувачують у тому, що під час головування у продовольчому комітеті неправильно розподілявся хліб, що М. Г. Куїс інформував інші губернії про те, що у Калузькій губернії хліб є, і тому з інших губерній хліб не надходив, і т. ін. Фактично, як ми розуміємо, йшла жорстока битва за хліб, і М. Г. Куїс, який підтримував так звану хлібну монополію та діяльність продзагону, повинен був звітувати про діяльність продовольчої управи. Скінчилося все це тим, що Микола Куїс якомога швидше

залишає Калузьку губернію і повертається на Волинь, де починає працювати вчителем математики та фізики у Новоград-Волинській вищій початковій школі [4, арк. 12].

І це вже наступний етап його життя й діяльності. Тут М. Г. Куїс пропрацював до 1919 р. За неясних обставин був заарештований і засуджений до розстрілу петлюрівцями, але йому вдалося втекти. Він потрапив у полон до поляків, його вивезли до Польщі. Десять місяців перебування у полоні (1919–1920 рр.), потім втеча і деякий час переховування в лісах. З приходом «червоних частин» М. Г. Куїс із місяць працював інструктором з освіти, а потім добровільно пішов вчителем-інструктором у групу однієї з кавалерійських дивізій Першої Кінної армії. У 4-й кавалерійській дивізії як вчитель-інструктор шкільної справи пропрацював до самої демобілізації вчителів у 1921 р.

Саме в 1920 р., як писав М. Г. Куїс, «... ще під час праці у Рівному я твердо вирішив, що вести партійну працю й бути позапартійним дуже важко, і, саме краще, вступити до партії. Оформити свій вступ в партію мені удалося лише у листопаді місяці 1920 року. В партію мене прийнято з одномісячним стажем, хоч збори Подіву ухвалили прийняти зразу членом партії, бо праця моя всім свідчила, що я цілком підготовлений до партії» [4]. Тобто вже наприкінці 1920 р. ми бачимо М. Г. Куїса як цілком сформовану за політичними поглядами людину, яка повністю стає на бік більшовиків і не має жодних сумнівів в їхній політичній платформі. Цей момент дуже важливий з точки зору того, що М. Г. Куїс і в майбутньому жодного разу не виявив себе незгодним з політичною лінією партії. Але й це не допомогло йому уникнути у подальшому репресій.

Після демобілізації почався ще один етап діяльності М. Г. Куїса. Це період, коли він поступово переходить від партійної роботи та суміщення її з викладацькою до суто викладацької, організаторської роботи у сфері вищої освіти в Україні. Після демобілізації його направляють до Костянтинограду на Полтавщині, де він обіймає посаду завідувача політпросвітою, агітпропом, голови спілки робітників освіти (РОБОС) та викладає соціально-економічний мінімум на педагогічних курсах. У 1923 р. за наказом ЦК КП(б)У М. Г. Куїс перейшов на роботу до Народного комісаріату освіти. Його направляють до Кременчуцького Окрпарткому і призначають завідувачем відділу агітації і пропаганди Кременчуцької округи [4, арк. 3]. Він

продовжував сполучати цю діяльність із викладанням соціально-економічного мінімуму на педкурсах у Кременчуці. З 1 січня 1924 р. за постановою Кременчуцького окрпарткому М.Г. Куїс обіймав посаду політкома Кременчуцьких педагогічних курсів та продовжував там викладати. У Кременчуці керував виданням газети «Наш путь» і періодично редагував її.

Новий етап діяльності М. Г. Куїса у сфері вищої освіти був пов'язаний з Ніжином. За постановою Президії Головнопрофосвіти Наркомосу від 23 червня його призначено ректором Ніжинського інституту народної освіти. Там же він викладав соціально-економічні дисципліни. За даними 1925 р., М. Г. Куїс на той час одружений, мав дружину Ганну Миколаївну, трирічного сина Костянтина. Разом з ним проживали й племінники Володимир та Микола Куїси: десяти й тринадцяти років [4, арк. 2].

Пропрацював М. Г. Куїс ректором Ніжинського ІНО до 1930 р. Саме в цей час, як відомо, розпочалася перебудова вищої освіти в Україні. Торкнулася вона, звичайно, й Дніпропетровського інституту народної освіти (ДІНО), який був правонаступником Катеринославського університету.

Подальшу долю ДІНО було визначено низкою постанов Раднаркому УСРР. Так, на засіданні 12 червня 1930 р. Раднаркому УСРР, яке пройшло під головуванням В. Я. Чубаря, було розглянуто питання про організацію вищих навчальних і вищих технічних навчальних закладів і прийнято таке рішення: «На розвиток постанов Союзного Уряду та постанови РНК УСРР від 3 квітня ц. р. «Про забезпечення підготовки кадрів фахівців для народного господарства» згідно з п'ятирічним планом Рада Народних Комісарів УСРР ухвалює провести реорганізацію існуючих багатопрофільних вищих навчальних і вищих технічних навчальних закладів, спеціальних інститутів, розгалужуючи, як правило, ці вищі навчальні і вищі технічні навчальні заклади, а в разі потреби, з'єднуючи відповідні факультети різних вищих навчальних закладів в єдині інститути відповідних галузей (до 1 липня 1930 р.)... Ураховуючи велику потребу народного господарства в кадрах дослідників, а також потребу збільшеної мережі середніх учбових закладів в педагогічних кадрах, доручено Наркомосвіти утворити спеціальні хіміко-фізико-математичні інститути на базі хімічних і фізико-математичних факультетів Харківського, Київського, Одеського і Дніпропетровського Інститутів Народної Освіти» [7, арк. 181 зв., 182].

Відповідною була й загальносоюзна постанова ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «О реорганизации высших учебных заведений, техникумов и рабочих факультетов», згідно з якою факультети багатопрофільних вищих навчальних закладів перетворювалися у самостійні навчальні заклади (вузькопрофільні) і передавалися у підпорядкування відповідних наркоматів. Оскільки в РРФСР ще залишалися університети, в такі інститути стали перетворювати окремі університетські факультети після їх розформування. В Україні університетів уже не існувало, але були прямі спадкоємці колишніх університетів – інститути народної освіти. Тому вже після згаданої постанови РНК РРФСР, спираючись на своє рішення від 12 червня 1930 р., Раднарком УСРР на засіданні 11 серпня 1930 р. серед інших питань розглянув і питання «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти». У протоколі цього засідання було зафіксовано таке рішення Раднаркому УСРР:

«...Виходячи з засад встановленої системи педагогічної освіти затвердити на 1930-31 рік, використавши наявну базу, таку мережу учбових педагогічних закладів:

Інститути

16. Дніпропетровський Фізико-хіміко-математичний Інститут, з відділами: фізики, хімії, математики.

17. Дніпропетровський Педагогічний інститут Профосвіти з факультетами соціальних наук, біологічним і виробничого навчання.

18. Дніпропетровський Інститут Соціального виховання з факультетами: шкільним і дошкільним...» [7, арк. 152 зв.].

Інститутів виникло багато. А от кадрів на посади директорів не вистачало. Почалися кадрові переміщення. Директори змінювалися досить часто, так що і досі немає повної ясності, хто ж обіймав посади директорів з 1930 по 1933 р. у новостворених трьох інститутах у Дніпропетровську, про які йшла мова вище. Але з нашого дослідження випливає дуже цікавий результат. Виявляється, що саме М. Г. Куїс спочатку був призначений директором Дніпропетровського фізико-хіміко-математичного інституту на початку його діяльності. За архівними документами, влітку 1930 р. йшло жваве листування між ЦК КП (б) У, Наркомосом України та округовими парторганізаціями Дніпропетровська і Чернігова.

27 липня 1930 р. Чернігівський округовий партійний комітет (ОПК) у листі до Народного комісаріату освіти погодився на відкликання М. Г. Куїса у розпорядження Наркомату освіти [4, арк. 20]. 31 липня того ж року Дніпропетровський округовий партком надіслав відповідного листа про погодження кандидатури М. Г. Куїса на посаду директора фізико-хіміко-математичного інституту у Дніпропетровську (ДФХМІ) і розпорядження у найкоротший термін поставити цю кандидатуру на голосування в секретаріаті Дніпропетровської ОПК [4, арк. 21]. 3 серпня того ж року Завідувач Облікрозподілу Наркомосвіти повідомив у Дніпропетровськ, що М. Г. Куїс призначений директором ДФХМІ [4, арк. 22] і звільнив його з посади директора Ніжинського ІНО з наказом з 15 серпня з'явитися у розпорядження Наркомосвіти [4, арк. 22].

Фактично з серпня 1930 р. почався дніпропетровський етап життя й діяльності М. Г. Куїса, в якому можна виокремити й основні періоди. М. Г. Куїс прибув до Дніпропетровська й почав активно організовувати діяльність ДФХМІ. Саме його, а не університету. Тобто він вперше з'явився у Дніпропетровську в серпні 1930 р., а не у 1933 р., як вважалося раніше. Вдалося розшукати архівні документи, які свідчать про принципову позицію М. Г. Куїса у питанні щодо стану й розвитку ДФХМІ. Один з них – доповідна записка нового директора ДФХМІ до Наркомосвіти від 22 грудня 1930 р. На наш погляд, він зіграв важливу роль у долі Миколи Григоровича. Характерним є те, що М. Г. Куїс спрямував цей лист одразу у чотири відділи Наркомосвіти. У листі він, зокрема, писав: «Становище Дніпропетровського Фізхемматінституту на сьогодні дуже важке. В перспективі воно має ще погіршати і може привести до великої низки проривів, якщо не буде вжито своєчасно заходів, щоб цьому запобігти й удосконалити те, що є тепер» [9, арк. 113].

Роз'яснивши далі сутність справи, М. Г. Куїс ставить питання про ті заходи, які необхідно вжити, щоб «справа стояла більш-менш гаразд й мати змогу надалі розгортати роботу». Він пропонує п'ять конкретних заходів, які, на його думку, суттєво поліпшать діяльність Дніпропетровського ХМІ. Закінчуючи доповідну записку, він вказує: «Найскоріше виконання цих мінімальних умов дасть змогу принаймні Дніпропетровському Фізхеммат Інституту проводити роботу, бо аналіза умов роботи Фізхеммат інститутів інших міст показує, що вони перебувають в значно кращих умовах. Якщо цього зараз

не провести, то гадаю за доцільніше поставити питання про ліквідацію Дніпропетровського Фізхеммат Інституту, який з'являється найменш обладнаним і який, що є саме головне, не має об'єктивних умов для свого зросту і розвитку» [Там само]. Лист у Наркомосі було відправлено «до справи» 13 січня 1931 р.

Така принциповість М. Г. Куїса вартувала йому посади директора. З одного боку, закрити інститут не входило у плани розвитку мереж вищої освіти в Україні, з іншого – фінансування не очікувалося. Зважаючи на це, «гордіїв вузол» розрубали просто: М. Г. Куїса зняли з посади директора ДФХМІ та перевели у Харків.

11 березня 1931 р. з групи розподілу кадрів Наркомосвіти до ДФХМІ надійшов лист, у якому повідомлялося, що М. Г. Куїс «... звільняється з посади Директора Інституту з 10-го березня 1931 року, за переходом на роботу до Харкова. Ком. Ун-ту ім. Артема» [4, арк. 23]. Листом від того ж числа повідомлялося, що М. Г. Куїс «... призначається на посаду Помдиректора Ін-ту по навчальній частині з 10-го березня 1931 року» [4, арк. 24].

Але коли у 1933 р. було прийнято постанову про відродження університетів, то стало зрозумілим, що на посаду ректора повинна прийти людина, яка чітко уявляє складнощі цієї справи, має свій власний погляд на розвиток університету і зможе довести справу до позитивного результату. Тут, на наш погляд, і згадали про М. Г. Куїса.

Точну дату наказу про нове призначення М. Г. Куїса на посаду ректора Дніпропетровського державного університету поки що не встановлено, але відомо, що на засіданні бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У 17 травня 1933 р. було прийнято рішення «... согласиться с решением ЦК КП(б)У об утверждении директором Днепропетровского университета – тов. КУИСА» [1, арк. 244; 6, с. 72]. Призначений у 1933 р. ректором Дніпропетровського державного університету, М. Г. Куїс писав у статті «До питання організації Дніпропетровського державного університету»: «На сьогодні Дніпропетровський університет посідає приміщення і лабораторії 2 вузів – ФХМ і педпрофосу та трьох науково-дослідних одиниць – гідробіологічної станції, ботанічного саду і геологічного інституту. Думати, що в цих приміщеннях можна розмістити 7 факультетів, це не уявляти, що таке університет. В цих будинках можна розмістити тільки факультети фізики, математики, хімії і біології. Цілком вірним було рішення обкому про те, що наявних приміщень для цих факультетів

на перший час вистачить. Але з того часу обставини змінилися. Дніпропетровський університет буде мати ще геологічний, історичний, економічний та на консервації літературно-мовний відділи...» [5].

Таким чином, протягом одного 1933 р. університет у Дніпропетровську «виріс» із запропонованих Наркомосом на початку року чотирьох факультетів і потребував значно більших фінансових та матеріальних ресурсів.

М. Г. Куїс за рік встиг багато чого зробити у справі відновлення діяльності університету. Але політична ситуація в країні була дуже загрозливою, і під репресивні дії влади можна було потрапити за будь-яких обставин і за провини, які були штучними, а покарання за них не було адекватним провині. Будь-яка дія в першу чергу розглядалася з точки зору політичної спрямованості.

Багатопартійність в СРСР на той час була вже знищена, тому обвинувачували в збереженні «троцькістських» або «націоналістичних» уподобань, «шкідництві», «втраті пильності», «дворушництві» тощо. Після 1936 р. з'являється додаткове формулювання: «контрреволюційно-терористична діяльність» тощо. Звинувачення викладачів у націоналізмі, які розпочалися ще у 1920-х рр., продовжувалися і після поновлення діяльності університету. Так, після публікації 12 липня 1934 р. в газеті «Правда» статті, в якій засуджувалися «українські націоналісти» професор держуніверситету Карпенко та доцент Давиденко, відповідна кампанія була проведена й у Дніпропетровську. У місцевій пресі з'явилася низка публікацій із засудженням націонал-опортуністів Карпенка і Давиденка. Як результат Давиденко, Карпенко та Куїс, Ягнетинська, Комаровський, Рева, Чигиринський, як такі, що підтримували націонал-ухильників, були виключені з партії.

Каталізатором подальших репресій за цією справою стало вбивство 1 грудня 1934 р. С. М. Кірова. 14 грудня 1934 р. у газеті «Правда» з'являється стаття «Гнилой либерализм Днепропетровского горкома». За матеріалами цієї статті Дніпропетровський обком партії зняв з роботи ректора держуніверситету М. Б. Комаровського і проректора Брохіна. Наслідком цієї кампанії стало те, що у 1934 р. університет втратив двох ректорів: М. Б. Комаровського, який був затверджений після М. Г. Куїса на посаду ректора 21 липня 1934 р., а вже 29 грудня 1934 р. був виключений з партії, та вже раніше знятого з посади ректора М. Г. Куїса, першого ректора (1933–1934рр.) відновленого

університету, який надалі працював з липня 1934 р. проректором Дніпропетровського держуніверситету. Спочатку їх лише виключили з партії та з посад, і вони продовжували працювати: М. Б. Комаровський – директором тресту «Зеленбуд» у Дніпропетровську, а М. Г. Куїс – спочатку директором Одеського Укрплодоовочу, а потім інструктором-методистом тресту «Головхліб» (Дніпропетровськ), А. М. Брохін – інструктором відділу кадрів заводу ім. К. Лібкнехта [6]. М. Г. Куїса було заарештовано 30 квітня 1937 р. Розправа була швидкою. Він був звинувачений у приналежності до троцькістсько-контрреволюційної організації й у вересні 1937 р. розстріляний.

Весь життєвий шлях М. Г. Куїса свідчить, що це була людина, яка свідомо прийшла до більшовицької ідеології, яка вірила в неї і яка постраждала від конкретних проявів цієї ідеології. Але для нас важливим є те, що за результатами проведеного нами дослідження ми маємо натеper цілісне уявлення про весь життєвий і дієвий шлях одного з ректорів Дніпропетровського державного (нині національного імені Олеся Гончара) університету. Точно з'ясована його дата народження, а також той факт, що М. Г. Куїс двічі був ректором. І той період, який раніше випадав з історії Дніпропетровського національного університету, натеper став більш дослідженим й документально доведеним.

Бібліографічні посилання

1. Витяг з протоколу № 45 засідання бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 17/V-1933 р. // Архів Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області. – Спр. П-8099, арк. 244.
2. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д., 1999.
3. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-е вид., перероб. і доп. – Д., 2008.
4. Куїс Микола Григорович // Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВ України). – Ф. 166, оп. 12, спр. 3996.
5. Куїс М. Г. До питання організації Дніпропетровського державного університету / М. Г. Куїс // За більшовицькі педагогічні кадри. – 1933. – № 11 (22).
6. Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у дДніпропетровському університеті / ред. кол.: В. В. Іваненко та ін. / упоряд. В. В. Ченцов, А. І. Голуб. – Д., 1995.
7. Протоколи засідань Раднаркому і матеріали до них // ЦДАВОВ України. – Ф. 337, оп. 1, спр. 8536, арк. 181 зв., 182.

8. Радянський Ніжин у міжвоєнну добу (1921 – 1941) // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.nizhyn.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=18&Itemid=4
9. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 1339, арк. 113

Надійшла до редколегії 05.04.2011 р.

УДК 008(477.63) Б32

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

**ЛАУРЕАТИ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ
ВІД ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(до 50-річчя заснування Національної премії
імені Тараса Шевченка)**

Реконструйовано список лауреатів Шевченківської премії від Дніпропетровської області за період з 1961 по 2011 р.

Ключові слова: лауреати, Національна премія імені Тараса Шевченка, Дніпропетровська область.

Реконструирован список лауреатов Шевченковской премии от Днепропетровской области за период с 1961 по 2011 г.

Ключевые слова: лауреаты, Национальная премия имени Тараса Шевченко, Днепропетровская область.

The list of Shevchenko Prize Laureates of the Dniepropetrovsk region during the period from 1961 till 2011 had been reconstructed.

Key words: laureates, the National Prize named Taras Shevchenko, Dniepropetrovsk region.

З нагоди 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка у 1961 р. в усьому СРСР, а в Україні особливо, були проведені широкомасштабні урочисті пам'ятні заходи на пошану Великого Кобзаря. Однією з кульмінаційних подій року стало встановлення 20 травня щорічних Республіканських премій імені Т. Г. Шевченка за високохудожні твори літератури, журналістики, образотворчого мистецтва, архітектури

(до 1988 р.), музики, театру, кіно, які були визнані та високо оцінені громадськістю. За час існування цієї високої нагороди в Україні у Положення про премії вносилися зміни й доповнення [3, с. 7–9]. На сьогодні Національна премія імені Тараса Шевченка – найвища творча відзнака у незалежній Україні, яка має п'ять номінацій: художня література; документальна і науково-критична література; музика; образотворче мистецтво; сценічне та екранне мистецтво. Дев'ятого березня щорічно Україна узнає імена нових лауреатів премії. Загалом їх налічується 614 персоналій і колективів, здебільшого це письменники – поети, прозаїки, драматурги, літературознавці, публіцисти; діячі образотворчого, театрального, музичного і кіномистецтва, архітектори; окремі представники історичної науки, музейної справи, поліграфії; один агроном і один державний і партійний діяч М. С. Хрущов [3, с. 8]. Майже завжди навколо претендентів і лауреатів Шевченківської премії було чимало пересудів, невдоволення, політичної та ідеологічної кон'юнктури. Але в цілому переважна більшість лауреатів були й залишаються золотою елітою нашого суспільства, окрасою культурного й мистецького життя країни, а їх творіння – найціннішою національною історико-культурною спадщиною українського народу.

Слід зазначити, що історія Шевченківської премії в загальнодержавному масштабі знайшла відтворення в основному в енциклопедично-довідкових виданнях, зокрема у двох книгах М. Г. Лабінського [3, 4], статтях Г. П. Донця [1, с. 188] та Ю. Коваліва [5, с. 583, 584]. Проте регіональний аспект цієї теми, сформульований у назві нашої статті, висвітлюється уперше. Безперечно, біографії, життєвий і творчий шлях багатьох лауреатів премії – діячів літератури, образотворчого, театрального і музичного мистецтва, архітектури й дизайну, музейної сфери, які народилися, жили й працювали на Дніпропетровщині (див. додаток 1), з різним ступенем повноти висвітлені у наукових та науково-популярних статтях, навіть монографіях, галузевих довідниках тощо. Про окремих лауреатів, незважаючи на те, що це наші сучасники, існують лише скупі біографічні дані у зазначених енциклопедичних довідниках.

Для того щоб реконструювати культурні події в Дніпропетровській області, пов'язані із нагородженням місцевих діячів Шевченківською премією, окреслити їх життєвий і творчий шлях, крім літератури, були використані матеріали (архівні, фотографічні, образотворчі, речові), що зберігаються у фондах Дніпропетровського

національного історичного музею (ДНІМ). Тим більше, що і власне музей (творча група творців діорами та музейної експозиції) у 1979 р. став тим самим визначним об'єктом, за створення якого була присуджена Державна премія імені Т. Г. Шевченка (таку назву вона мала на той час). До речі, за 50 років існування премії створення лише трьох музеїв в Україні було відзначено цією премією (крім Дніпропетровського, Миколаївський музей суднобудування і флоту та Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна) [3].

У музеї зберігається значний масив різноманітних джерел, що включає комплекси документів, творів, нагород, особистих речей лауреатів премії, зокрема А. В. Арєф'єва, О. Т. Гончара, П. А. Загребельного, В. О. Зуєва, А. Ф. Ватченко, В. С. Прокуди, В. О. Стрельцова, Н. А. Суржиної, а також у музейному зібранні є окремі предмети, пов'язані із творчістю художників з Росії – М. Я. Бута і М. В. Овечкіна, В. І. Короткова і В. Л. Ривіна, народної майстрині з Петриківки М. К. Тимченко, письменника з Кривого Рогу Г. Д. Гусейнова, актора з Дніпропетровська М. В. Мельника [2].

З літератури і джерел виявлено 46 персоналій (додаток 1) – уродженців і діячів культури та архітектури (представників місцевих закладів і запрошених для творчої праці з інших регіонів), які особисто або у складі творчих колективів були нагороджені Шевченківською премією. «Найврожайнішим» на нагороди виявився 1978 рік (додаток 2), коли премію отримали 10 осіб від Дніпропетровської області, 4 з яких – уродженці краю, 7 працювали у Дніпропетровському театрі опери та балету над постановкою опери К. Ф. Данькевича (автор у тому числі) «Богдан Хмельницький», що стало особливою подією у культурному житті регіону й України на передодні святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією. У цілому було 3 нагородження творчих колективів (по 7 осіб) від Дніпропетровської області, крім уже згаданих (музей і оперний театр), у 1983 р. премією відзначені архітектори, інженери-будівельники, сільськогосподарські та партійні працівники за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської області (батьківщини В. В. Щербиського).

Слід зазначити, що в історії Шевченківської премії це був єдиний подібний випадок, коли відзначено творчий колектив забудовників і керівників району, невеликого заштатного міста, де дійсно протягом кінця 1970 – початку 1980 р. відбувалося масштабне будівниц-

тво п'ятиповерхових зручних житлових будинків, сучасного, добре оформленого і обладнаного палацу піонерів із залом на 230 місць та інших об'єктів, які змінили обличчя Верхньодніпровська, сприяли його благоустрою.

Серед уродженців області й тих, хто навчався, багато років жив і працював на Дніпропетровщині, представники різних творчих професій, зокрема: 8 художників і скульпторів (художник театру А. В. Ареф'єв, живописці М. П. Глущенко, В. Г. Пузирков, Г. Г. Чернявський, скульптор В. І. Зноба, художник-монументаліст Г. І. Синиця, народні майстрині М. Т. Литовченко та М. К. Тимченко); 4 письменники (О. Т. Гончар, П. А. Загребельний, Г. Д. Гусейнов, Л. В. Голота); 7 архітекторів та інженерів-будівельників (А. П. Антонов, В. О. Зуєв, М. Г. Луценко, О. С. Моліверов, А. П. Підвезко, Г. В. Ратушний, В. Л. Юдін); 6 музикантів, з них 2 композитори (А. Я. Штогаренко, І. В. Щербаков), скрипаль (А. І. Баженов), бандуристка (М. Ф. Голенко), 2 диригенти (П. С. Варивода, В. В. Кіосе); 5 оперних співаків (А. А. Дальшин, О. М. Загребельний, Є. Д. Прудкін, Н. А. Суржина, М. О. Український); 5 акторів театру і кіно (О. Д. Гай, В. М. Дальський, Н. П. Доценко, М. В. Мельник, А. Ф. Пазенко); 2 літературознавці (Ю. О. Івакін, В. В. Фащенко); 2 історики – директор музею (Г. Ф. Ватченко) і музейний працівник (В. С. Прокудо); 2 організатори сільськогосподарського виробництва (М. П. Бутейко і В. О. Стрельцов – перший секретар Верхньодніпровського райкому партії). Реконструйовані списки лауреатів дозволять продовжити дослідження біографічного та культурологічного напрямків для відтворення цікавої сторінки в історії нашого краю.

Бібліографічні посилання

1. **Донець Г. П.** Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка / Г. П. Донець // Шевченківський словник: у 2 т. – Т. 1. / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. – К., 1976.
2. Фонди ДНІМ по групах зберігання.
3. Шевченківські лауреати. 1962–2001: енцикл. довід. / авт.-упоряд. М. Лабінський. – К., 2001.
4. Шевченківські лауреати. 1962–2007: енцикл. довід. / авт.-упоряд. М. Лабінський. – 2-е вид. – К., 2007.
5. Шевченківська премія, або Національна премія України імені Тараса Шевченка // Літературознавча енциклопедія / автор-укладач Ю. Ковалів: у 2 т. – Т. 2. – К., 2007.

Додаток 1

Список лауреатів Шевченківської премії від Дніпропетровської області (алфавітний):

1. *Антонов Анатолій Петрович* (20.05.1940., с. Кігострово Кігостровського р-ну Архангельської обл., РФ – 31.05.1990, Верхньодніпровськ Дніпропетровської обл.), інженер-будівельник. Премія 1983 р. у складі групи за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
2. *Ареф'єв Анатолій Васильович* (24.09.1918, Ставрополь, тепер Тольятті Самарської обл. – 27.01.1989, Дніпропетровськ), художник театру, народний художник СРСР. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» у Дніпропетровському театрі опери та балету.
3. *Баженов Анатолій Іванович* (2.12.1945, Дніпропетровськ), скрипаль, народний артист УРСР. Премія 1977 р. у складі групи за концертні програми 1974 – 1976 рр. заслуженого ансамблю УРСР струнного квартету ім. М. В. Лисенка.
4. *Бут Микола Якович* (21.04.1928, с. Погожа Криниця, тепер Роменського району Сумської обл. – 17.11.1989, Москва, Росія), живописець і графік, народний художник РРФСР. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
5. *Бутейко Михайло Петрович* (6.09.1917, м. Верхньодніпровськ Дніпропетровської обл. – 19.05.1998, там же), організатор сільськогосподарського виробництва. Премія 1983 р. у складі групи за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
6. *Варивода Петро Семенович* (12.07.1928, станиця Старошербиновська, тепер Краснодарський край, Росія), диригент. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» у Дніпропетровському театрі опери та балету.
7. *Ватченко Горпина Феодосіївна* (5.07.1923, Дніпропетровськ – 8.11.2004, там же), історик, директор Дніпропетровського історичного музею з 1963 до 1983 р., заслужений працівник культури УРСР. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
8. *Гай Олександр Дмитрович* (26.07(8.08) 1914, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ – 14.11.2000, Львів), актор, народний артист СРСР. Премія 1971 р. у складі групи за кінофільм «Родина Коцюбинських» на Київській студії ім. О. П. Довженка.
9. *Глуценко Микола Петрович* (4(17).09.1901, м. Новомосковськ, тепер Дніпропетровської обл. – 31.10.1977, Київ), живописець, народний художник СРСР. Премія 1972 р., за серію живописних творів «По ленінських місцях за кордоном», «Пейзажі України» (1969–1971 рр.).

10. *Голенко Майя Федорівна* (19.05.1940, с. Котовка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. – 24.12.1993, Київ), бандуристка, співачка, народна артистка УРСР. Премія 1975 р. за концертні програми 1973 – 1974 рр.
11. *Голота Любов Василівна* (31.12.1949, м. Кривий Ріг), українська письменниця, журналіст. 1972 року закінчила філологічний факультет Дніпропетровського державного університету. Премія 2008 р. за роман «Епізодична пам'ять».
12. *Гончар Олесь Терентійович* (3.04.1918, с. Суха, тепер Кобеляцького району Полтавської обл. – 14.07.1995, Київ). Дитинство й юнацькі роки провів у Дніпропетровську, закінчив Дніпропетровський університет. Письменник, громадський діяч. Герой Соціалістичної Праці та Герой України. Премія 1962 р. за роман «Людина і зброя».
13. *Гусейнов Григорій Джамалович* (23.08.1950, м. Помічна Кіровоградської обл.), письменник, журналіст, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу». Премія 2006 р. за художньо-документальний життєпис у десяти книгах «Господні зерна» (2000–2005).
14. *Дальський Володимир Михайлович* (справж. – Нестеренко; 22.04 (5.05) 1912, м. Нікополь, тепер Дніпропетровської обл. – 17.05.1998, Київ), актор, народний артист СРСР. Премія 1971 р. у складі групи за виставу «Пам'ять серця» у Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка.
15. *Дальшин Анатолій Андрійович* (27.01.1934, м. Вовчанськ Харківської обл. – 19.01.1984, Дніпропетровськ), співак (баритон), народний артист РРФСР. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» у Дніпропетровському театрі опери та балету.
16. *Данькевич Костянтин Федорович* (11(24).12.1905, Одеса – 24.02.1984, Київ), композитор, піаніст, педагог, народний артист СРСР. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» (автор) у Дніпропетровському театрі опери та балету.
17. *Доценко Надія Петрівна* (27.12.1913 (9.01.1914), с. Широке, тепер смт. Дніпропетровської обл. – 11.03.1994, Львів). Премія 1978 р. у складі групи за виставу «Тил» у Львівському укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької.
18. *Загребельний Олександр Миколайович* (24.02.1937, Дніпропетровськ – 19.11.1993, Київ), співак (бас), народний артист УРСР. Премія 1976 р. у складі групи за оперу «Катерина Ізмайлова» у Київському театрі опери та балету імені Т.Г. Шевченка.
19. *Загребельний Павло Архипович* (25.08.1924, с. Солошине, тепер Кобеляцького району Полтавської обл. – лютий 2009, Київ), письменник.

- Закінчив Дніпропетровський університет. Премія 1974 р. за романи «Первоміст», «Смерть у Києві».
20. *Зноба Валентин Іванович* (10.01.1929, с. Софіївка, тепер смт. Дніпропетровської обл. – 7.08.2006, Київ), скульптор, народний художник УРСР. Премія 1996 р. за створення скульптурних композицій на тему Великої Вітчизняної війни (монументи Слави у містах Херсоні, Хмельницькому, на Букринському плацдармі), пам'ятник у місті Броварах Київської області.
 21. *Зуєв Володимир Олександрович* (14.02.1918, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ – 7.06.1986, там же), архітектор. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
 22. *Івакін Юрій Олексійович* (24.12.1916 (6.01.1917), м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ – 7.03.1983, Київ), літературознавець, письменник, доктор філологічних наук. Премія 1980 р. у складі групи за «Шевченківський словник» у 2 томах.
 23. *Кіосе Василь Васильович* (7.10.1925, с. Калчева, тепер Болгарського р-ну Одеської обл. – 11.03.1993, Дніпропетровськ; похований в Одесі), хоровий диригент. Засл. арт. УРСР. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» у Дніпропетровському театрі опери та балету.
 24. *Коротков Володимир Іванович* (9.11.1934, м. Ленінград, тепер Санкт-Петербург), архітектор, художник-дизайнер, оформив 40 музеїв у Санкт-Петербурзі та інших містах. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
 25. *Литовченко Марія Тимофіївна* (22.06.1927, с. Гупалівка Магдалинівського району Дніпропетровської обл.), художниця декоративно-монументального мистецтва (художнє ткацтво). Премія 1998 р. разом із чоловіком Литовченком Іваном Семеновичем за виконані gobелени-триптихи «Витоки слов'янської писемності» для інтер'єрів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського у Києві.
 26. *Луценко Микола Григорович* (17.08.1945, с. Данилівка Ленінградського району Целиноградської обл., Казахстан), архітектор, працював головним архітектором проектів інституту «Дніпроцивільбудпроект» у Дніпропетровську. Премія 1983 р. у складі групи за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
 27. *Мельник Михайло Васильович* (18.05.1957, Сумська обл.), актор, режисер театру одного актора «Крик» у Дніпропетровську. Премія 2007 р. за спектакль «Гріх» за мотивами творів М.Коцюбинського.

28. *Молієєров Олександр Сергійович* (11.04.1947, Дніпропетровськ), інженер-архітектор. Премія 1983 р. у складі групи, за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
29. *Овечкін Микола Васильович* (4.05.1929, м. Новошахтинськ Ростовської-на-Дону обл., Росія – 1993, Москва), художник, нар. худ. РРФСР. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького.
30. *Пазенко Анатолій Федорович* (1.09.1934, м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.), актор, народний артист УРСР. Премія 1983 р. у складі групи за створення образу сучасника у виставах «Межа спокою», «Кафедра», «Тема з варіаціями» у Київському російському драматичному театрі ім. Лесі Українки.
31. *Підвезко Анатолій Петрович* (19.12.1937, Дніпропетровськ?), архітектор, дизайнер. Премія 1983 р. у складі групи за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
32. *Прокудо Віталій Степанович* (19.11.1920, с. Азаровка Стародубського району Брянської обл., Росія – 19.11.1995, Дніпропетровськ), історик, музейний працівник, учасник Великої Вітчизняної війни. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (науковий консультант діорами «Битва за Дніпро»).
33. *Прудкін Євген Дмитрович* (13.07.1947, с. Катеринівка Нікопольського району Дніпропетровської обл.), співак (тенор), народний артист УРСР. Премія 1985 р. за концертні програми 1982 – 1984 рр.
34. *Пузирков Віктор Григорович* (4.10.1918, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ – 30.10.1999, Київ), живописець, народний художник УРСР. Премія 1976 р. за картини «Солдати», «У землянці».
35. *Ратушний Георгій Вадимович* (21.08.1937, Одеса), інженер-будівельник, працював на керівних посадах архітектурно-будівельних підприємств та організацій Дніпропетровська, дійсний член Академії будівництва України. Премія 1983 р. у складі групи за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
36. *Ривін Володимир Лазаревич* (7.12.1935, Ленінград, тепер Санкт-Петербург), архітектор, художник-дизайнер. Премія 1979 р. у складі групи за комплекс Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
37. *Синиця Григорій Іванович* (4/17/01.1908, Одеса – 11.10.1996, Кривий Ріг), живописець, заслужений художник України, останні роки життя провів у Кривому Розі. Премія 1992 р. за відродження української колористичної школи монументального живопису і твори останніх років: «Шляхи минулого», «Андріївська церква», «Київська Русь», «Славутич»,

- «Волхви» (1989), «Блакитний Дніпро», «Кирилівська церква XII століття», «Сонячні роси Саксагані» та ін. (1990).
38. Стрельцов Василь Омелянович (27.12.1921, с. Мар'ївка, тепер Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. – 12.12.1993, м. Верхньодніпровськ Дніпропетровської обл.), вчений, агроном-економіст, організатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці. Премія 1983 р. у складі групи за забудову і благоустрій центру м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.
 39. Суржина Нонна Андріївна (17.10.1937, Дніпропетровськ), оперна співачка (меццо-сопрано). Нар. арт. СРСР. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» у Дніпропетровському театрі опери і балету.
 40. Тимченко Марфа Ксенофонтівна (25.03.1922, с. Петриківка, тепер смт. Дніпропетровської обл. – 26.03.2009, там же), майстер народного декоративного розпису, народний художник УРСР. Премія 2000 р. за серії декоративного розпису (1994 – 1999 рр.).
 41. Український Микола Олексійович (1.01.1935, с. Весела Лопань, тепер Белгородська обл., Росія), оперний співак (тенор), засл. артист УРСР. Премія 1978 р. у складі групи за оперу «Богдан Хмельницький» у Дніпропетровському театрі опери та балету.
 42. Фащенко Василь Васильович (5.01.1929, с. Катещине Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.), критик, літературознавець, доктор філологічних наук, професор. Премія 1985 р. за літературні праці «У глибинах людського буття», «Характери і ситуації» (1981, 1982).
 43. Чернявський Георгій Георгійович (20.04.1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ – 31.03.1981, Київ), живописець, народний художник УРСР. Премія 1978 р. за серію живописних творів «По ленінських місцях», «Ульянови на Україні» і цикл індустріальних пейзажів.
 44. Штогаренко Андрій Якович (2 (15).10.1902, с.Нові Кайдаки. Катеринославської губ., тепер у складі Дніпропетровська – 15.11.1992, Київ), композитор, педагог, народний артист СРСР. Премія 1974 р. за симфонію № 3 (Київську).
 45. Щербаков Ігор Володимирович (19.11.1955, Дніпропетровськ), композитор, заслужений діяч мистецтв України. Премія 1999 р. разом з М. І. Мерзликіним (режисером-постановником) за виставу «Пастка для відьом» у Київському державному музичному театрі для дітей та юнацтва.
 46. Юдін Віталій Леонтійович (5.11.1946, м. Кривий Ріг), архітектор. Премія 1978 р. у складі групи за Кримський обласний укр. муз.-драм. театр у м. Сімферополі.

Додаток 2

Список нагороджених за роками 1962-2011:

- 1962 р. – Гончар О. Т.
- 1971 р. – Гай О.Д.; Дальський В. М.
- 1972 р. – Глущенко М.П.
- 1974 р. – Загребельний П. А.; Штогаренко А. Я.
- 1975 р. – Голенко М. Ф.
- 1976 р. – Загребельний О. М.; Пузирков В. Г.
- 1977 р. – Баженов А. Г.
- 1978 р. – Ареф'єв А. В., Варивода П. С., Данькевич К. Ф., Дальшин А. А., Кіюсе В. В., Суржина Н. А., Український М. О., Доценко Н. П., Чернявський Г. Г., Юдін В. Л.
- 1979 р. – Бут М. Я., Ватченко Г. Ф., Зуєв В. О., Коротков В. І., Овечкін М. В., Прокудо В. С., Ривін В. Л.
- 1980 р. – Івакін Ю. О.
- 1983 р. – Антонов А. П., Бутейко М. П., Луценко М. Г., Моліверов О. С., Підвезко А. П., Ратушний Г. В., Стрельцов В. О.; Пазенко А. Ф.
- 1985 р. – Прудкін Є. Д.; Фашенко В. В.
- 1992 р. – Синиця Г. І.
- 1996 р. – Зноба В. І.
- 1998 р. – Литовченко М. Т.
- 1999 р. – Щербakov І. В.
- 2000 р. – Тимченко М. К.
- 2006 р. – Гусейнов Г. Д.
- 2007 р. – Мельник М. В.
- 2008 р. – Голота Л. В.

Надійшла до редколегії 20.03.2011

IV. ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА

УДК 351.851(477.63):94(477.63).05

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
НАДУ при Президентіві України*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Проаналізовано організацію навчального процесу в Катеринославській гімназії у першій половині ХІХ ст., охарактеризовано навчальні плани 1804, 1819 та 1828 рр.

Ключові слова: гімназія, навчальний процес, оцінювання учнів.

Проанализирована организация учебного процесса в Екатеринославской гимназии в первой половине XIX в., дана характеристика учебных планов 1804, 1819 и 1828 гг.

Ключевые слова: гимназия, учебный процесс, оценивание учащихся.

The system of educational process in Katerynoslav gymnasium in the first half of the 19th century is analyzed, the description of educational plans in 1804, 1819 and 1828 is considered in the article.

Key words: gymnasium, educational process, pupils' evaluation.

Створення у ході освітньої реформи 1803–1804 рр. навчальних закладів нового типу – гімназій знаменувало собою серйозні зміни у системі освіти. Діяльності гімназій у першій половині ХІХ ст., у тому числі розвиткові Катеринославської гімназії, присвячено широке коло публікацій, серед яких варто відзначити передусім праці дореволюційних істориків гімназії – Я. Д. Грахова та С. І. Веребрюсова [3], Г. В. Донцова [5], Ф. В. Локтя [9]. Проте питання організації навчального процесу в гімназії у зазначений період досі не отримали достатнього висвітлення у науковій літературі.

Як відомо, «Статутом навчальних закладів, підвідомчих універ-

ситетам» від 5 листопада 1804 р. (далі – Статут) перед 4-класними гімназіями ставилася подвійна мета: 1) підготовка до університетських наук юнацтва, яке за схильністю до них або за званням своїм, що вимагає подальших пізнань, має на меті удосконалювати себе в університетах; 2) викладання наук, хоча й початкових, але повних щодо предметів навчання, тим, хто не маючи наміру продовжувати навчання в університетах, бажає набути знання, необхідні для добре вихованої людини. Тобто мова йшла про підготовку молоді до продовження навчання в університетах і надання закінченої повної середньої освіти тим, хто збирався після гімназії займатися практичною діяльністю [14, с. 64].

Виходячи з цієї подвійної мети, навчальний план гімназій, розроблений членом Головного правління училищ, академіком М. І. Фусом, мав енциклопедичний характер. Він включав латинську, німецьку, французьку мови, географію, історію, статистику загальну й російську, початковий курс філософських (метафізика, логіка, мораль) та витончених (словесність, риторика, естетика) наук, політичні науки (політекономія, право природне і право народне), математику (алгебра, геометрія, тригонометрія), фізику, природничу історію (мінералогія, ботаніка, зоологія), теорію комерції, технологію й малювання. Тобто Статут втілював у життя загальноосвітню школу реального типу, як її розуміли на Заході і в Росії наприкінці XVIII ст. У навчальному плані гімназій були відсутні Закон Божий і російська мова, вивчення яких вважалося закінченим у повітовому училищі, проте входив великий обсяг соціологічних знань [4, с. 197; 7, с. 175]. Навчальний план гімназії виглядав так [13, с. 15]:

Предмети	Класи				
	I	II	III	IV	Усього
Математика	6	6	6	–	18
Історія, географія і статистика	6	6	4	2	18
Філософія, витончені науки і політекономія	4	4	4	8	20
Латинська мова	6	6	4	–	16
Французька мова	4	4	4	4	16
Німецька мова	4	4	4	4	16
Малювання	–	2	2	–	4
Разом	32	32	32	32	124

Разом з тим «Статут» 1804 р. надавав гімназіям право з дозволу училищного начальства вводити й інші навчальні предмети. Особливістю Катеринославської гімназії було викладання у 1806–1830 рр. фортифікації, тактики, артилерії та військових екзерцицій [13, с. 16].

Навчальний рік починався в гімназії 1 серпня й завершувався 1 липня, тому літні канікули тривали тільки один місяць. Екзаменувалися учні лише після закінчення повного курсу навчання. Навчальний тиждень становив 30 годин, щоденні заняття поділялися на дві частини: з 8-ї до 12-ї години (у середу і суботу з 8-ї до 11-ї) і після обіду з 14-ї до 16-ї години по понеділках, вівторках, четвергах і п'ятницях [9, с. 52; 13, с. 14,15].

«Статутом» заборонялися будь-які тілесні покарання, словесні образи, які б принижували гідність учнів. Цікавою є градація покарань, запропонована Харківським університетом для використання у навчальних закладах навчального округу, до складу якого входила і Катеринославська гімназія: 1) догана вчителя; 2) стояння біля порога; 3) позбавлення місця у порядку старшинства за успіхами (говорячи сучасною мовою, зниження рейтингу); 4) догана директора; 5) сидіння на задній лаві до вислуги; 6) повідомлення батькам про невправність учня; 7) повторне повідомлення батькам; 8) оголошення прізвища невстигаючого учня по всіх класах; 9) переведення у нижчий клас; 10) повідомлення батькам про виключення у випадку невправлення; 11) виключення [1, с. 96].

У подальшому навчальні плани гімназій зазнали суттєвих змін, зумовлених боротьбою двох домінуючих концепцій у педагогіці XVIII–XIX ст.: формальної та реальної освіти. Якщо в навчальному плані 1804 р. знайшли відображення погляди представників реального напрямку, то у другому десятиріччі XIX ст. перемогу отримали прихильники формального. 27 березня 1819 р. Головне правління училищ Міністерства народної освіти затвердило новий навчальний план гімназій і повітових училищ, підготовлений Ученим комітетом Міністерства і введений у дію циркуляром 5 червня 1819 р. У цьому документі містився розпис навчальних предметів для гімназій: читання зі Святого письма; грецька, латинська, німецька, французька мови; повний курс географії та історії, включаючи до останньої міфологію та древності; статистика загальна й російська; логіка й риторика; курс чистої математики та з прикладної – статика і початки механіки; курс дослідної фізики та природничої історії; малювання.

Усі предмети були обов'язковими, за винятком грецької мови, яка мала викладатися факультативно. З гімназійного курсу виключалися початкові курси філософії та витончених наук, основи політекономії, комерційних наук і технології. 13 серпня 1819 р. до плану було введено Закон Божий [4, с. 199; 11, с. 206; 12, с. 150,151]. У підсумку навчальний план гімназій 1819 р. виглядав так [9, с. 42]:

Предмети	Класи				
	I	II	III	IV	Усього
Богослов'я	2	2	2	2	8
Словесність, твори, переклади, риторика і логіка	2	2	2	4	10
Математика	6	6	6	2	20
Фізика і механіка	–	–	–	8	8
Історія та римські древності	4	2	4	2	12
Географія і статистика	2	4	2	2	10
Природнича історія	2	2	4	2	10
Німецька мова	4	4	4	4	16
Французька мова	4	4	4	4	16
Латинська мова	6	6	4	2	18
Грецька мова	2	2	2	2	8
Малювання	2	2	2	2	8
Разом	36	36	36	36	144

Для кращого поєднання теорії та практики, надання учням розуміння багатьох предметів, які вони вивчали, вчителі повинні були з кращими учнями під час канікул здійснювати влітку екскурсії за місто, а взимку – на міські фабрики, мануфактури й інші установи. Від учителів вимагалось постійно піклуватися про поглиблення своїх знань у науках, вести записи щодо успіхів наук у губернії, збирати місцеві історичні, метеорологічні, топографічні та статистичні відомості.

Згідно зі «Статутом» 1804 р. викладання мало супроводжуватися наочністю. Тому перед гімназіями ставилося завдання – створення бібліотек та кабінетів, обладнаних необхідними навчальними посібниками. Катеринославська гімназія приділяла цьому велику увагу. У перші роки її існування підручниками переважно були посібники, видані ще Комісією із заснування училищ. Отримавши у спадок від

головного народного училища досить гарну навчальну базу, гімназія разом із тим закупувала нові підручники та наочність: протягом лише перших двох років їх було придбано майже на 6 тис. крб., у тому числі 8738 примірників книг, 20 фігур для природничої історії, 50 ландкарт. Частина з них купувалася для повітових училищ. Значно поповнилася фундаментальна бібліотека у 1812 р., коли з Лейпціга було виписано 305 томів творів грецькою, латинською, французькою та німецькою мовами на суму 2500 крб. Якщо у 1805 р. фундаментальна бібліотека гімназії нараховувала 850 томів, то у 1812 р. – 1629, у 1820 р. – 2109, у 1836 р. – 2728, а у 1846 р. – 3498 [5, с. 25, 38].

Суттєві зміни в організації навчального процесу були пов'язані із прийняттям «Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних» від 8 грудня 1828 р. Перетворення Катеринославської гімназії за «Статутом» 1828 р. відбулося лише 1836 р. Здійснювати його випало на долю другому директорові гімназії – статському раднику Я. Я. Ковалевському, який у лютому 1831 р. замінив на цій посаді Д. Т. Мізка. «Статут» закріплював принцип становості освіти, а отже, гімназії призначалися переважно для дітей дворян та чиновників. Перед гімназіями ставилося подвійне завдання: готувати молодь для продовження освіти в університеті, забезпечивши «необхідними для цього попередніми знаннями», а також випускати молодь у життя зі знаннями, «приличними» їх станові. Тож у гімназіях за «Статутом» 1828 р. установлювався семирічний термін навчання, тобто фактично поєднувалися розділені раніше курси гімназії й повітового училища із доданням ще одного року. Термін навчання за пропозицією С. С. Уварова збільшувався з тим, щоб протримати в гімназії молодь довше, поки «перекиплять пристрасті», і випускати в життя «не по шістнадцятому, а, принаймні, по вісімнадцятому року» [7, с. 182; 8, с. 221; 9, с. 77; 17, с. 200].

Вступаючи до гімназії, діти мали добре читати, писати й твердо знати чотири дії арифметики. Навчальний план гімназії передбачав вивчення Закону Божого, священої та церковної історії, російської граматики, словесності й логіки, математики, фізики, латинської, німецької та французької мов, географії та статистики, історії, чистописання, креслення й малювання. На початку 1832 р. Комітет по облаштуванню навчальних закладів схвалив розроблені Комітетом для розгляду навчальних посібників детальні плани гімназій. Попе-

читель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич (1837–1844) особливої уваги приділяв забезпеченню одноманітності викладання в усіх гімназіях округу. З цією метою вчителі гімназії були зобов'язані наприкінці кожного місяця подавати відомості про успіхи у навчанні учнів, складати й подавати на розгляд ради гімназії детальні програми своїх предметів і практичних занять, які потім разом із зауваженнями ради направлялися попечителю. Цю практику було припинено наприкінці 40-х – початку 50-х рр., після того як округ розробив нові програми, у яких детально визначалися обсяги предметів, які викладалися, із розподілом їх частин та всіх практичних занять за класами [2, с. 142; 9, с. 81–83; 12, с. 153].

Навчальний курс гімназій за «Статутом» 1828 р., за виключенням із нього у 1844 р. статистики «для відсторонення навчальних закладів середнього розряду від усякого зіткнення з науками політичними», у 1846 – нарисної та аналітичної геометрії задля усунення «зайвого» абстрагування і в 1847 – логіки, яка «зближує з філософією» і до того ж «недоступна ні віку, ні ступеню розвитку гімназистів», залишався до 1849 р., коли змінився сам погляд на мету й призначення цього типу навчального закладу [10, с. 14; 11, с. 212].

Що стосується організації навчального процесу, то тривалість уроку зменшувалася з двох годин до 1,5 години. Заняття в гімназії розпочиналися о 9-й ранку і продовжувалися до 12-ї години, з 12-ї до 15-ї години був обід і відпочинок, а з 15-ї до 18-ї години – два останніх уроки. Тижневе навантаження учнів збільшувалося і замість 30 годин становило у старших класах гімназії 33 години, у молодших – 36. Літні канікули, або вакації, тривали один місяць. Після закінчення літньої вакації згідно зі Статутом 1828 р. учні усіх класів мали підлягати випробуванню. Його проводив учитель предмета у присутності директора чи інспектора гімназії та одного зі старших учителів. Випускні екзамени здавалися при повному складі педагогічної ради гімназії й охоплювали усі предмети гімназичного курсу.

Правилами Міністерства від 29 січня 1837 р. запроваджувалася п'ятибальна система оцінювання успіхів та поведінки учнів. Її рішуче підтримував директор гімназії Я. Я. Ковалевський. Із оцінок, отриманих на випробуванні, та щомісячних оцінок викладача визначався рівень знань учня. До наступного класу переводилися тільки ті учні, в яких середня оцінка за усіма предметами дорівнювала

2,5–3 балам і з жодного предмету не було «одиниці». Учень, що отримував з одного з предметів «двійку» чи «одиницю», залишався на другий рік у тому ж класі. Ті учні, які пропустили 100 уроків протягом року без поважних причин, узагалі не допускалися до випробувань. За Статутом за «леность і нерадение» належало виключати з гімназії після четвертого залишення на другий рік. Втім деякі батьки не дуже турбувалися про успіхи своїх дітей і просто чекали, коли їм виповниться 16 років, щоб забрати з гімназії й улаштувати на цивільну чи військову службу. В цілому, скажімо, за звітними даними Харківського навчального округу успішність у 1833 р. у підпорядкованих навчальних закладах не перевищувала 83 % [2, с. 183, 188; 9, с. 85–87; 11, с. 407; 15, с. 305; 16, с. 42].

Кращі учні нагороджувалися похвальними листами й книгами. Для отримання нагороди першого ступеня (книги та похвального листа) вимагалось мати «відмінно» з усіх предметів, причому допускалося тільки одне «добре» з неголовного предмета. Ті, хто мав дві «четвірки» з неголовних предметів, отримували нагороду другого ступеня (похвальний лист). Кількість учнів гімназії, які отримували нагороди, у 30-х рр., коливалася від 12 до 16: у 1836 р. їх отримало 12 учнів (9 %), у 1840 р. – 15 (9 %), проте у 1842 р. нагороди отримали лише 8 (3,7 %) учнів. Найбільше нагород припадає на 1848 р. – 46 (17,1 %). Для отримання атестата про закінчення гімназії учень повинен був мати за успіхи та поведінку не менше трьох балів, і при цьому з жодного з предметів не отримати «одиницю». До того ж оцінка не менше трьох балів мала бути з таких головних предметів: Закону Божого, російської словесності, латинської мови, арифметики й геометрії. Найкращі з випускників на підставі § 235 «Статуту» 1828 р., окрім похвальних листів і книг, нагороджувалися золотими й срібними медалями, малюнок яких, розроблений Академією мистецтв, був затверджений у 1835 р. царем. На кожну гімназію припадали одна золота і дві срібні медалі. Рішення про нагородження затверджувалося попечителем навчального округу. За 11 років (1839–1849) гімназію із золотою медаллю закінчило 7 учнів, срібною – 12 [2, с. 191; 9, с. 86, 87].

У гімназії використовувалися різні засоби стимулювання учнів для кращого навчання й поведінки. Зокрема, університетським «Статутом» 1835 р. установлювалися чіткі правила вступу до університетів. Усі бажаючі мали витримати попередні випробування за «Пра-

вилами випробувань для бажаючих вступити до університетів», затвердженими 1837 р. Міністерством народної освіти. Перевагою при зарахуванні користувалися ті, хто закінчив повний гімназичний курс. За рішенням ректора університету кращі випускники гімназій могли зараховуватися у студенти без попередніх випробувань. Одночасно в 40-х рр. XIX ст. було прийняте рішення про недопущення до вищих навчальних закладів тих, хто закінчив гімназію із незадовільними оцінками [2, с. 192; 6, с. 193; 8, с. 220].

Проте, як зазначав випускник гімназії 1852 р. Г. А. Залюбовський, «засоби переконання тоді зовсім не відрізнялися поблажливістю». З одного боку, кращі учні отримували нагороди, за рішенням педагогічної ради їх прізвиська заносилися на білу дошку, з іншого ж, тих, хто отримав дві-три «двійки», заносили на чорну дошку, за одну «єдиницю», і навіть за «двійки», залишали без обіду, за пропуски уроків без поважної причини залишали у святкові дні в зачиненому класі на стільки ж годин, скільки було пропущено уроків; на тих, хто бешкетував і до того ж не встигав, одягали сірі куртки тощо. «Статутом» 1828 р. упроваджувалися також тілесні покарання для учнів 1–3 класів – вони мали здійснюватися «не інакше, як у присутності інспектора і в окремому місці». Саме різки стали в гімназії головним педагогічним засобом виправлення на багато років уперед. Особливо практикувалися вони за часів директорства Я. Д. Грахова (1846–1862). Різками, за словами Г. А. Залюбовського, шмагали за дві і більше «єдиниць», а іноді й навіть за одну, «виходячи із суб'єктивного настрою начальства». Зазвичай до суботи збиралися відомості про кількість «єдиничників» за тиждень, і в суботу вони запрошувалися наглядачем гімназії до канцелярії, а потім в карцері чи приміщенні 7-го класу гімназійні сторожі у присутності інспектора гімназії «частували їх березовою кашею». Тому для гімназиста нижчих класів досягти 4-го класу було заповітною мрією. У старших класах за проступки, які тягли за собою тілесні покарання, учнів відраховували з гімназії [5, с. 31; 9, с. 79, 85; 16, с. 129].

Випускникам, які успішно закінчили гімназію, «Статутом» 1828 р. надавалися серйозні переваги щодо службової кар'єри, оскільки при вступі на державну службу вони відразу призначалися на посади канцелярських службовців вищого розряду. Крім того, таким особам скорочувалися терміни надання чину XIV класу, установлені законом від 14 жовтня 1827 р. про порядок вступу на

державну службу: родові дворяни отримували його вже через рік, особисті – через три, інші – через п'ять років служби. Випускники гімназій, які показали відмінні успіхи й були нагороджені золотими та срібними медалями, у випадку, якщо вони мали право вступу на цивільну службу за походженням, одразу отримували чин XIV класу. Діти ж купців, міщан, особистих почесних громадян, нагороджені медалями, отримували звання особистих почесних громадян [18, с. 122, 123].

У цілому за час після перетворення за «Статутом» 1828 р. Катеринославську гімназію закінчили 124 учні, тобто у середньому за 13 років (1837–1849) щороку – 8,63 учня, у той час як за попередній період (1805–1835) – 335 учнів, або відповідно 11,17. Отже, далеко не всі учні гімназії отримували атестат. Якщо урахувати, що у 1836 р. до 3-го класу було зараховано 43, до 4-го – 24 і до 5-го – 22 учні, то курс навчання з них закінчило у 1839 р. семеро (32 %), у 1840 р. – четверо (16,2 %), у 1841 р. – семеро (16,3 %). Тому не дивно, що Г. В. Донцов, аналізуючи випуски 30–60-х рр., визнавав 35 % отриманих атестатів дуже хорошим результатом [5, с. 17, 29, 30].

Бібліографічні посилання

1. **Алешинцев И.** История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. Алешинцев. – СПб., 1912.
2. **Василевский В.** Полтавская 1 Мужская гимназия / В. Василевский // Тр. Полтав. учен. архивн. комис. – Полтава, 1909. – Вып. 5. – С. 135–199.
3. **Грахов Я. Д.** Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856.
4. **Даденков М. Ф.** Історія педагогіки / М. Ф. Даденков. – К.; Х., 1947.
5. **Донцов Г. В.** Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–82 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
6. **Змеев В. А.** Высшее образование в России во второй четверти XIX века / В. А. Змеев // Соц.-полит. журн. – 1998. – № 2. – С. 187–198.
7. **Константинов Н. А.** История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М., 1982.
8. **Круглов Ю. Г.** Граф С. С. Уваров – министр-реформатор и созидатель / Ю. Г. Круглов, Е. В. Олесеюк // Соц.-гуманитар. знания. – 2006. – № 2. – С. 211–222.

9. **Локоть Ф.** Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
10. **Лопухівська А. В.** З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посіб. для вчителя / А. В. Лопухівська. – К., 1994.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева – М., 1973.
12. **Полякова Н. В.** Образование России в первой половине XIX века / Н. В. Полякова // Соц.-полит. журн. – 1999. – № 2. – С. 147–163.
13. **Прокопенко Л. Л.** Освіта Катеринославщини в першій чверті XIX ст. / Л. Л. Прокопенко. // Грані. – 2004. – № 4, ч. I. – С. 11–19.
14. **Рождественский С. В.** Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
15. **Сірополко Степан.** Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.
16. **Чабан М.** Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Д., 2005.
17. **Шевченко М. М.** Правительство императора Николая I и политика С. С. Уварова / М. М. Шевченко. // П. А. Зайончковский (1904–1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. – М., 1998. – С.197–204.
18. **Шепелев Л. Е.** Титулы, мундиры, ордена в Российской империи / Л. Е. Шепелев. – Л., 1991.

Надійшла до редколегії 12.05.2011

УДК 94(477.63) «18/1915»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КЕРІВНИЦТВО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ І РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ КАТЕРИНОСЛАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено внесок керівництва навчальних закладів у розвиток бібліотечної справи Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. Приділено увагу процесам бібліотечної діяльності, зокрема комплектуванню фондів та керівництву читанням, що викликали підвищений інтерес училищних педагогічних рад.

Ключові слова: керівництво навчальних закладів, бібліотеки, фонди, керівництво читанням, Катеринослав.

Освещен вклад руководства учебных заведений в развитие библиотечного дела Екатеринослава во второй половине XIX – начале XX в. Уделено внимание процессам библиотечной деятельности, в частности комплектованию фондов и руководству чтением, которые вызывали повышенный интерес педагогических советов училищ.

Ключевые слова: руководство учебных заведений, библиотеки, фонды, руководство чтением, Екатеринослав.

The article shows the contribution of educational institutions' leaders to Yekaterinoslav librarianship in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The article describes some aspects of library activity such as book acquisition and student reading guidance which were of great interest on Pedagogical councils.

Key word: leaders of educational institutions, libraries, stocks, reading guidance, Yekaterinoslav.

У другій половині XIX – на початку XX ст. реформи в галузі народної освіти стали неминучими. Розвиток промисловості Півдня України вимагав підготовки освічених кадрів, зокрема фахівців технічних галузей. Згідно з «Уставом гімназий и прогимназий», затвердженим Олександром II 19 листопада 1864 р., відбулося заснування гімназий. За «Статутом» гімназії поділялися на класичні й реальні. Параграф 51 «Статуту» передбачав наявність у кожній гімназії бібліотеки, яка б складалася з книжок для вчителів та учнів (основної та фундаментальної).

У другій половині XIX ст. у Катеринославі почали відкриватися навчальні заклади, в яких створювалися бібліотеки. Як структурні підрозділи вони відігравали суттєву роль у розвитку освіти краю. Різні за обсягом бібліотечні фонди, їх змістовне наповнення, кількість користувачів давали уявлення про рівень освіти та статус навчального закладу.

Нашу увагу привернула діяльність Педагогічної ради Катеринославської класичної гімназії під керівництвом директора М. І. Білого (1864–1867). Заходи, які здійснювалися у навчальному закладі, мали позитивні результати для вирішення бібліотечних проблем. У 1865 р. на засіданні керівного складу освітнього закладу питання про гімназичну бібліотеку було першочерговим. Рада мала підготу-

вати правила збереження та видачі бібліотечних книг, скласти три каталоги (хронологічний, систематичний, алфавітний). Розуміючи скрутний фінансовий стан бібліотеки, директор гімназії запропонував надати можливість стороннім читачам користуватися нею на платній основі. За цих умов було створено комісію у складі інспектора та двох викладачів, яким доручалося розробити проект правил користування бібліотекою. Крім того, керівництво контролювало книговидачу бібліотечної літератури відповідно до читацького віку [6, с. 206]. Уже в 1867 р. бібліотекар Леонтович підготував рапорт, який містив дані щодо систематичного та алфавітного каталогів фундаментальної бібліотеки, але книги ще не були систематизовані за відділами.

Педагогічна рада також вирішувала питання стосовно призначення на посаду завідувача та бібліотекаря: вони мали бути фахівцями бібліотечної справи. Керівництво піклувалося й про місцезнаходження бібліотечного фонду, умови його зберігання та зручність у користуванні. Зокрема, у 1865 р. з метою придбання історичних книжок за переліком бібліотекаря було відкрито фонд під назвою «Карамзіновський відділ бібліотеки». У 1868 р. Педагогічна рада порушувала питання про порядок користування періодичними виданнями, які викликали інтерес в учнів [6, с. 207,208].

У 1869 р., за часів керівництва З. В. Коленка (1867–1873), для покращення обслуговування читачів учнівську бібліотеку відокремили від фундаментальної та об'єднали з пансіонською. У навчальний процес вводилися нові дисципліни, а це вимагало збільшення кількості назв навчальної та наукової літератури [6, с. 209].

У 1899 р. під керівництвом директора О. І. Андрієвського (1886–1900) фундаментальну бібліотеку було переобладнано, що позитивно позначилося на обслуговуванні викладацького складу гімназії. Не залишалася бібліотека й поза увагою попечителів навчального округу, які контролювали зміст книгозібрання: на жаль, учнівська бібліотека не мала містити твори В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова та Марка Вовчка. З 1890 р. в обов'язки класних наставників входить видача учням довірених їм класів книжок учнівської бібліотеки [6, с. 209].

Інтерес викликають спогади інспектора Катеринославської класичної гімназії П. С. Козловського про директорів навчального закладу. Зокрема, М. С. Алаєв обіймав посаду директора і викладав

історію та географію у 1877–1881 рр. За цей період підвищився престиж гімназії: М. С. Алаєв надавав допомогу бідним учням книжками та грошима, значну увагу приділяв поточному поповненню бібліотек та читанню відповідно до потреб молоді Катеринослава. Суворий нагляд за домашнім читанням на квартирах не дозволяв учням вільно користуватися літературою, яка видавалася на території Російської імперії. Крім того, у навчальному закладі порушили питання щодо складання докладного переліку книжок, «необхідних та корисних для читання учнів» [6, с. 380, 381].

У 1882 р. на посаду директора Катеринославської класичної гімназії було призначено В. К. Зозуліна, який викладав історію та географію, користувався значною кількістю літератури. Його уроки давали учням міцні знання й сприяли їх особистісному вихованню. Вагомим був внесок освітянина у розвиток двох бібліотек. За часів його керівництва бібліотека збагатилася цінною за змістом навчальною та науковою літературою, зокрема словником Форчеліні, спеціальними словниками й посібниками з історії та географії. Зазначимо, що В. К. Зозулін один із перших у Катеринославі почав користуватися отриманими виданнями та привчав учнів до змістовного переказу «туманных картинок» з етнографії. Він запровадив учнівські реферати-бесіди, що сприяло підвищенню освітньо-культурного рівня підлітків шляхом заохочення до читання художніх творів (М. О. Некрасова, І. С. Тургенева) та наукової літератури (М. І. Лобачевського, І. Я. Акінфієва, Ф. М. Попова, І. В. Мацкова, І. О. Невського). Перевагу директор віддавав творам Ф. М. Достоевського, які, на його думку, мали значний вплив на виховання учнів навчальних закладів Катеринославщини [6, с. 384, 385].

Фонд бібліотеки Катеринославського Першого реального училища (1875 р.) під головуванням директорів О. А. Соколова (1875 – 1883), Г. С. Голубовського (1883–1898) та О. М. Собещанського (1898 – 1900) збільшився майже у 12 разів: у 1877 р. він становив 677 примірників, у 1900 р. – 8488. Перші пожертвування на користь училища зробив почесний попечитель закладу, активний представник у справі освіти й виховання молоді П. М. Міклашевський (1876 – 1878 рр.) [4, с. 55; 5, с. 32].

У 1887 р. Педагогічна рада цього закладу створила комісію з перегляду змісту учнівської бібліотеки, у результаті чого бібліотека була упорядкована: вилучені розрізнені твори та зношені книги, замість

них придбали велику кількість нової літератури. Каталог було складено за відділами відповідно до віку (для молодших, середніх та старших учнів), розглянуто хронологічний каталог та його змістове наповнення. Комісія розробила план: по-перше, поповнити основну бібліотеку 72 примірниками; по-друге, вилучити з основного фонду 189 видань, з них 89 іноземних (27 – німецькою та 62 – французькою мовами). Залишок (566 книг) поділити на дві групи: для учнів старших класів (323) та молодших (243). По-третє, іноземними книгами дозволяти користуватися тільки учням старших класів.

Педагогічна рада вирішувала й питання про реорганізацію учнівської бібліотеки. Перше місце у виховному процесі училища посідало читання, яким необхідно було керувати. Як аптекар видає ліки тільки за вказівкою лікаря, так і бібліотекар – книжки за рекомендацією викладача. Члени ради розмірковували: оскільки книга впливає на розум, серце та волю людини, то цей процес необхідно скеровувати шляхом послаблення або посилення [11, с. 13–15].

Учнівська бібліотека, згідно з інструкцією, містила книжки, схвалені училищною радою, причому навпроти назви кожної книги у каталозі було зроблено відповідні позначки. Комісія у складі директора, викладачів та бібліотекаря (П. Т. Окулова) щорічно здійснювала перевірку бібліотечного майна У 1893/94 н. р. керівництво училища придбало церковні книги на суму 58 крб [8, с. 11].

У 1898 р. на посаду директора було призначено інспектора, викладача математики О. М. Собещанського. Його заслуга полягала у поповненні училищної бібліотеки змістовними навчальними посібниками та художньо ілюстрованими мистецькими виданнями. Наприкінці ХІХ ст. підвищився матеріальний рівень бібліотеки, що позитивно позначилося на навчально-виховному процесі закладу. Щорічне поповнення училищної бібліотеки становило 96 примірників; найбільшу кількість літератури (511 прим.) купували для читачів старшого віку [12, с. 14, 23].

Під час Першої світової війни директор училища Н. Е. Хлодовський поповнив бібліотеку 172 примірниками на суму 191 крб. 25 коп. Втім навчальний процес мав і негативні сторони: збіднювався через те, що учні не вивчали творчість М. В. Гоголя, В. Г. Бєлінського, М. Ю. Лермонтова, твори Ф. І. Тютчева, В. І. Майкова, М. О. Некрасова, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева та А. Григор'єва як представників критичної школи, епічні твори

В. А. Жуковського, К. Ф. Рилєєва, О. С. Пушкіна. Проте обов'язковим залишалося вивчення історії Росії епохи імператора Петра Великого [7, с. 8, 11].

Значну увагу Попечительська рада училища приділяла купівлі навчальних посібників для бібліотеки. Усі клопотання щодо комплектування фондів задовольнялися негайно та в повному обсязі. Рада стежила за змістовним наповненням фондів, зокрема оформленням та якісними характеристиками підручників, вимоги до яких передбачали стислість, виразність та ілюстративність. Педагогічна рада висловлювалася щодо права вибору навчальним закладом підручників, які не були затверджені Міністерством народної освіти [7, с. 52].

Училище приділяло значну увагу тому, щоб учні не читали «шкідливих» книжок. Через це читачам дозволялося користуватися тільки виданнями зі шкільної бібліотеки. У свою чергу зростала відповідальність наставників, які наглядали за щоденним отриманням бібліотечних книжок. Для задоволення читацьких запитів фонди шкільної бібліотеки мали бути повноцінними. У 1915/16 н. р. порушувалося питання про обов'язкове читання, яке, за висновком Педагогічної ради училища, пригнічує індивідуальні схильності учнів, у результаті чого знижується інтерес до книги та читання [7, с. 67–72].

Під керівництвом директора Катеринославського Другого реального училища С. Ф. Тимощенка відбувалися наради й засідання з обговорення та вирішення питань навчально-виховного процесу, зокрема про розвиток бібліотек, підбір нових навчальних підручників та посібників, передплату літератури до фундаментальної та учнівської бібліотек, пошук кадрів на посаду бібліотекарів. У 1909 р. директором училища було обрано статського радника Д. М. Фінакова, який посилену увагу приділяв поповненню фондів, щорічно збільшуючи асигнування [20, с. 29, 37].

Під керівництвом директора Катеринославського комерційного училища А. С. Синявського у 1903/04 н. р. училищна бібліотека переглянула, виправила й доповнила каталоги класних бібліотек, внесла зміни у позакласне читання, яке вважали допоміжним засобом навчально-виховного процесу [10, с. 17]. З метою розширення інтересів та нахилів читачів – учнів старших класів – училище відкривало й предметні бібліотеки: природознавства, географії, історії, мовознавства. Це мало поглиблювати вивчення спеціальних предметів. Крім того, запроваджений аналіз читання визначав найбільш

популярні предмети на початку XX ст.: Закон Божий (97,6 %), російська мова (96,5 %), історія (92,1 %), алгебра (90,9 %) [10, с. 21, 37].

Педагогічна рада акцентувала увагу на організації позакласного читання. Кожний учень мав зошит «Мои впечатления», який містив власні думки та враження про прочитані книжки. Раз на тиждень викладач проводив бесіду, з якої дізнавався про уважність учня щодо читання, рівень отриманих ним знань, давав необхідні рекомендації, що прочитати далі: дитячі видання, науково-популярні, художні твори всесвітніх авторів тощо [10, с. 39]. Отримані радою результати давали уявлення стосовно інтересу учнів до читання та обміну між ними враженнями про прочитане. Зацікавленість учнів викликала художня література: Г. Бічер-Стоу «Хижина дяди Тома», К. М. Станюкович «Вокруг света на коршуне», А. Конан-Дойль «Шерлок Холмс», Ж. Верн «Дети капитана Гранта», М. В. Гоголь «Тарас Бульба», А. П. Чехов «Каштанка», І. С. Тургенев «Муму». З історії привертала увагу твори Гомера «Илиада», «Одиссея» [10, с. 146–147].

У 1903/04 н. р. під керівництвом А. С. Синявського в училищі було відкрито спеціальну географічну бібліотеку, яка з самого початку існування привертала увагу учнів країнознавчою тематикою. А про те що читання книжок з історичної бібліотеки було обов'язковим, свідчив той факт, що кожний учень повинен був прочитавши книгу, передати її зміст [10, с. 199]. Викладачі складали каталоги бібліотек, до змісту яких входили наукові, науково-популярні та художні книжки у кількості 210 томів. На той час бібліотека мала літературу, присвячену українській історії: В. Соловйов «История Малороссии в рассказах» (3 ч.), М. Костомаров «Черниговка», Д. Мордовцев «Сагайдачный», О. Я. Єфименко «На Украине», Д. Яворницький «Как побеждали запорожцы мусульман» та ін. Керівництво привчало учнів дбайливо ставитися до зовнішнього вигляду книжок [10, с. 218–225].

У складеній Педагогічним комітетом Катеринославського комерційного училища «Анкете о физическом, умственном и нравственном состоянии воспитанника» було питання про наявність в учнів домашньої бібліотеки та її склад, що свідчить про зацікавленість керівництва у цій проблемі [9, с. 325]. У навчально-виховному процесі помічниками директора були наглядачі, які виконували обов'язки завідувача класної бібліотеки, керували процесом читання та відповідали за каталог. Директор А. С. Синявський постійно піклувався про нові надходження періодичних видань, разом з В. І. Пічетою

брав активну участь у розробці систематичного каталогу із поза-класного читання історичної літератури [10, с. 75–81].

Керівництво Катеринославського Вищого гірничого училища з перших років відкриття приділяло підвищену увагу розвитку бібліотеки. Зокрема, у 1899 – 1902 рр. на основну та учнівську бібліотеки училище витратило 20 490 крб. Щорічні асигнування на облаштування бібліотеки становили близько 6 тис. крб. державних та спеціальних коштів (1904 р.). Початкові фонди поповнилися пожертвуваннями директора училища С. М. Сучкова (1899 – 1908 рр.) у кількості 2571 книги та періодичних видань. У цілому загальна кількість його книжкових дарунків сягала понад 3 тис. видань [21, с. 40, 118].

У 1904 р. під керівництвом С. М. Сучкова створено було комісію у складі професорів А. В. Лаврського і О. М. Терпигорева та викладачів В. Є. Загуліна і П. Г. Рубіна з метою складання правил користування книжками основної бібліотеки. Улітку того ж року затвердили тимчасові правила навчальної бібліотеки. Наприкінці 1904 р. керівництво училища заслухало повідомлення Гірничого Департаменту про затвердження статуту навчальних бібліотек [15, с. 37–38].

У 1905 р., незважаючи на складні політичні умови, що призвели до припинення занять у катеринославських навчальних закладах, на засіданнях ради Гірничого училища порушувалися питання щодо поповнення бібліотек новою друкованою продукцією. У грудні 1905 р. керівництво розглянуло та вирішило питання про видання каталогу бібліотеки. Бібліотечний кошторис становив 4747 крб 4 коп. У цьому ж році основна та учнівська бібліотеки поповнили фонди майже на 5 тис. книжок та журналів. Під керівництвом С. М. Сучкова бібліотека поширювала коло зв'язків із державними установами, російськими та українськими навчальними закладами, товариствами, зарубіжними організаціями, які надсилали свої видання [16, с. 28–35]. Значні внески до бібліотеки зроблені М. І. Лебедевим, О. М. Терпигоревим, Д. М. Синцовим, І. І. Зеленцовим та ін. На початку ХХ ст. шляхом обміну бібліотека отримувала періодику від 73 різних закладів та установ [17, с. 50, 51].

Прикладом постійної опіки бібліотекою стало затвердження Педагогічною радою в 1908 р. «Правил користування основною і учнівською бібліотеками». Згідно з «Положением о Екатеринославском высшем горном училище» (1899) на посаду бібліотекаря призначав директор. Документом затверджено суворий нагляд за фондами та

їх змістом: училищні видання зазнавали цензурних утисків. На початку 1909 р. рада училища ухвалила «Додаткові правила» до статуту учнівської бібліотеки, за якими підлягали обов'язковому поверненню бібліотечні книжки у визначений термін та після закінчення навчання, а також запровадила штрафи за затримку або втрату літератури [2, с. 18; 18, с. 11–15].

З 1910 р. обов'язки директора училища виконував М. Й. Лебедев, професор кафедри геології. За його керівництва бібліотека шляхом книгообміну отримувала 76 назв російських та українських періодичних видань: «Известия», «Записки», «Труды» та ін. До бібліотеки надходили й технічні журнали німецькою (97 назв), французькою (43), англійською (42) та іншими мовами (10). Крім того, понад 20 кабінетів училища мали бібліотеки, які щорічно поповнювалися літературою. Найбільшим за обсягом видань був геологічний кабінет із музеєм, який очолював професор М. Й. Лебедев [14, с. 57]. Отже, керівництво Катеринославського Вищого гірничого училища підтримувало бібліотеку, піклувалося про її розвиток, сприяло постійному зростанню фондів зібрань та виконанню читачьких запитів, зокрема з питань техніки.

З 1906 р. до 1914 р. Катеринославською духовною семінарією керував А. В. Одинцов, який брав активну участь у розвитку учнівської бібліотеки закладу. Завдяки його клопотанням бібліотечні фонди значно поповнилися релігійно-моральними книгами, які ректор особисто видавав учням для читання. А. В. Одинцов відповідав за читання учнями зразкової школи Духовної семінарії популярних видань. Щоб відвернути увагу учнів від політичних подій 1905 р., ректор пропонував відвідувати читальню, яка своєчасно отримувала необхідну читачеві нову літературу [19, с. 24].

Повчальною є історія префекта Духовної семінарії Єгора Сорокіна, який на початку XIX ст. був боржником бібліотеки. У 1806 р. архієпископ Платон (Любарський) призначив ревізійну комісію, яка виявила значні фінансові порушення. Зокрема, бібліотекар не тільки видавав літературу у тимчасове користування, а й продавав книжки. Фінансовий борг становив 573 крб 5 коп. Префект сплачував борг поступово. Коли Є. Сорокін вирішив залишити семінарську службу, то за розпорядженням ректора майно префекта було описано та передано до правління семінарії [1, с. 38]. Це приклад суворого ставлення керівництва навчального закладу до бібліотечних боржників та вирішення назрілих проблем.

Вагомим був внесок у розвиток бібліотечних осередків керівних кадрів катеринославських жіночих навчальних закладів. За період керівництва Катеринославською Маріїнською жіночою гімназією О. Я. Риндовська збільшила фонди фундаментальної й учнівської бібліотек у 7 разів: 1865 р. – 120 т., 1871 р. – 912 т. Начальниця Першої міської жіночої гімназії О. І. Вальяно за 13 років поповнила бібліотеку більше як на 2, 5 тис. видань. Опіка визначалася розмірами коштів на бібліотечні потреби: 1875 р. – 1593 крб 25 коп.; 1880 р. – 2206 крб 21 коп. У результаті перевірки фундаментальної бібліотеки (1872 р.) частину зношених книжок було вилучено, інші – передано до учнівських фондів. Педагогічні ради навчальних закладів несли відповідальність за обрання бібліотекаря з кола викладачів, складала правила про порядок зберігання та видачі книжок, наглядали за наповненням систематичного та хронологічного каталогів [3, с. 18–22].

У 1879 р. на засіданні педагогічної ради Катеринославської чоловічої гімназії вирішувалося питання щодо відкриття учнівської бібліотеки, яка б задовольняла читацькі запити дітей та відповідала педагогічним вимогам. Рада підготувала графік обслуговування читачів: видачі книжок у зазначені дні та години тижня [13, с. 34, 35].

Отже, рівень розвитку катеринославських бібліотек навчальних закладів у другій половині XIX – на початку XX ст. залежав від ставлення керівництва до осередків культури. Державні кошти, грошові внески, пожертвування становили вагомий підтримку бібліотечним починанням. З одного боку, керівництво навчальних закладів опікувалося бібліотечними справами. Відкриття бібліотек, поповнення фондів зібрань, вивчення читацького контингенту та кола його інтересів – це першорядні завдання, які вирішувалися керівниками навчальних закладів. З іншого боку, постійний суворий нагляд за фондами, читанням учнів гальмував процес розвитку бібліотек, про що свідчить вилучення «шкідливих» видань, користування тільки визначеними бібліотеками. Час вимагав отримання новітньої інформації про події, що відбувалися в Російській імперії і за кордоном, але Педагогічні ради, відповідальні за діяльність бібліотек, за допомогою значного училищного апарату цензури (інспектори, класні наставники, доглядачі) стримували її поширення. Незважаючи на труднощі, бібліотеки навчальних закладів активно діяли у культурно-освітньому просторі та спрямовували свою діяльність на підвищення рівня грамотності населення губернії.

Бібліографічні посилання

1. **Беднов В. А.** Краткие исторические сведения об Екатеринославской духовной семинарии / В. А. Беднов. – Екатеринослав, 1904.
2. Выписки из журналов Совета Екатеринославского высшего горного училища за первую половину 1909 г. – Екатеринослав, 1909.
3. **Донцов Г. В.** Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии, 1883 – 1893 / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1894.
4. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за 25 лет существования, 1875 – 1900. – Екатеринослав, 1901.
5. Исторический очерк Екатеринославского реального училища со дня открытия до 1881 г. / сост. секретарь Совета И. Невский. – Екатеринослав, 1882.
6. **Локоть Я.** Столетие Екатеринославской классической гимназии, 1805–1905 гг.: краткий исторический очерк / Я. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
7. Отчет Екатеринославского Первого реального училища за 1915–1916 уч. год. – Екатеринослав, б.г.и.
8. Отчет Екатеринославского реального училища за 1887/1888 уч. год / сост. секретарь И. Мацков. – Екатеринослав, 1888.
9. Отчет о состоянии Екатеринославского Второго коммерческого училища, 1912–1913 гг. – Екатеринослав, 1914.
10. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища, 1903–1904 уч. год. – Екатеринослав, 1904.
11. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища в педагогическом и материальном отношении за 1886/1887 уч. год / сост. секретарь педагогического совета Ф. М. Попов. – Екатеринослав, 1887.
12. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища за 1893/1894 уч. год / сост. секретарь С. Ф. Тимошенко. – Екатеринослав, 1894.
13. Отчет о состоянии Екатеринославской мужской гимназии за 1879/80 уч. год / сост. секретарь педагогического совета Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1880.
14. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского высшего горного училища за 1910 г. – Екатеринослав, 1911.
15. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского высшего горного училища за 1904 г. – Екатеринослав, 1905.
16. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского высшего горного училища за 1905 г. – Екатеринослав, 1906.
17. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского высшего горного училища за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
18. Положение о Екатеринославском высшем горном училище. – Харьков, 1899.
19. Прощание Екатеринославской духовной семинарии с бывшим отцом ректором, протоиереем А. В. Одинцовым. – Екатеринослав, 1914.

20. **Рождественский А.** Краткий исторический очерк 10-летнего существования Екатеринославского II имени князя Алексея Николаевича реального училища / А. Рождественский. – Екатеринослав, 1911.
21. **Рубин П. Г.** Исторический очерк возникновения Екатеринославского высшего горного училища и его деятельности за 1899–1909 гг. / П. Г. Рубин. – Екатеринослав, 1909.
22. **Чернова А. А.** Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии с времен основания до 1 августа 1881 г. / А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.

Надійшла до редколегії 12.05.2011

УДК 94:001.891 (477)

С. П. Волкова

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

**З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ КАФЕДР
У КАТЕРИНОСЛАВІ НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ**

Висвітлено процес утворення науково-дослідних кафедр у Катеринославі на початку 1920-х рр. Зокрема розглянуто становлення та завдання кафедри українознавства при Катеринославському інституті народної освіти.

Ключові слова: Катеринослав, вища освіта, науково-дослідні кафедри, кафедра українознавства.

Освещен процесс образования научно-исследовательских кафедр в Екатеринославе в начале 1920-х гг. В частности рассмотрены становление и задачи кафедры украиноведения при Екатеринославском институте народного образования.

Ключевые слова: Екатеринослав, высшее образование, научно-исследовательские кафедры, кафедра украиноведения.

Reveals the formation of research departments in Katerynoslav in early 1920. Considered in particular the formation and objectives of department of Ukrainian study at Katerynoslav Institute of Public Education.

Key words: Katerynoslav, higher education, research departments, department of Ukrainian study.

В умовах реформування вищої освіти в Україні актуальним залишається питання аналізу попередніх етапів розвитку національної освіти та науки. Реформа вищої освіти, що була проведена керівництвом УСРР, здійснювалась у контексті загальної програми соціалістичних перетворень в СРСР. Радянська влада реформувала усю сферу освіти, мережу та структури науково-дослідних установ, «підганяючи» її під свої ідеологічні стандарти. Мета реформи полягала у розмежуванні педагогічної та науково-дослідної роботи для більш ретельного контролю влади за обома сферами. Так, на початку 20-х рр. XX ст. система підготовки наукових кадрів в Україні зазнала суттєвих змін.

В УСРР на відміну від РСФРР дореволюційна система університетів була скасована. Головними спадкоємцями університетів стали інститути народної освіти (ІНО). Їх поява була обумовлена політико-ідеологічними, соціальними та культурними завданнями радянської системи. Якщо університети до революції одночасно виконували функції вищого навчального закладу та наукової установи, то інститути народної освіти, виходячи вже зі своєї назви, ставили перед собою нові завдання. Втім їх реалізація і конкретні форми проведення мали свою регіональну специфіку.

Мета нашої статті – на основі аналізу матеріалів та документів висвітлити процес утворення науково-дослідних кафедр, зокрема кафедри українознавства при Катеринославському ІНО, та їх завдання. Дослідження особливостей зазначеної теми ще не набули відповідного рівня. Немає й ґрунтового історіографічного аналізу питання. Деяко із вивчення цієї проблеми було зроблено ще за радянських часів. Окремі згадки знаходимо також у працях, присвячених історії розвитку різних галузей науки [1, 4, 13] та загальної діяльності науково-дослідних кафедр (НДК) при діючих на той час вищих навчальних закладах [8, 10, 11,]. Зокрема, поживавлення інтересу до виникнення та діяльності науково-дослідної кафедри українознавства відбулося з відновлення Україною незалежності [3, 5, 14]. У ході дослідження джерельну основу утворили документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [18–22], а також опубліковані документи [11, 15].

Реформування вищої освіти не давало можливості готувати науковців та викладачів вищих шкіл безпосередньо в ІНО, оскільки ці інститути призначалися лише для підготовки викладачів шкіл та

працівників закладів соціального виховання й професійної освіти і готували наукових працівників. Виходячи з цього, на початку 1920-х рр. в Україні й було утворено цілий ряд НДК [15, с. 113].

Другого грудня 1921 р. вийшла постанова Раднаркому УСРР «Про затвердження науково-дослідних кафедр в головних центрах України», спрямована на розвиток наукових досліджень і підготовку наукових кадрів. Народний Комісаріат Освіти (НКО) проводив роботу зі створення НДК. У серпні 1922 р. колегія Головного комітету професійної та спеціально-наукової освіти (Головпрофос) НКО затвердила номенклатуру науково-дослідних кафедр [12, с. 110].

Науково-дослідні кафедри підпорядковувалися Науковому Комітету НКО УСРР /Укрнауки/, створеному у 1921 р. при Головпрофосі. Восени 1924 р. його було реорганізовано в окреме Управління науковими установами НКО УСРР [4, с. 126], що й видавав загальні директиви щодо їх роботи. Науковий комітет затверджував особовий склад та кошториси науково-дослідних кафедр. Останні зобов'язані були двічі на рік подавати звіти до Укрнауки про проведenu роботу.

Розвиток науки у 1920-ті рр. характеризувався плануванням наукових досліджень. Але якщо до середини 20-х рр. ХХ ст. Науковий комітет ураховував думки наукових співробітників різних науково-дослідних кафедр при проведенні цієї роботи, то після реорганізації Укрнаука перетворилася з колегіального органу на управлінську структуру з одноособовим керівництвом, а пленуму Укрнауки був наданий лише дорадчий статус. Це призвело до бюрократизації управління науковими установами, обмеження їх автономії, посиленого втручання партійних та урядових установ у їх діяльність [2, с. 20].

Офіційно статус науково-дослідних кафедр був визначений законом про який говорилося у «Кодексі законів про народну освіту УСРР». Передусім зазначалося, що до особового складу кафедри належать керівник кафедри, керівники секцій, дійсні члени, наукові співробітники, аспіранти. Керівник кафедри здійснював загальне керівництво усією діяльністю кафедри і всіх її секцій, подавав періодичні звіти про неї до Наукового комітету Головпрофосу. Керівники секцій разом із дійсними членами проводили наукову роботу у секціях, залучаючи до неї наукових співробітників та аспірантів, які були кандидатами у наукові співробітники [11].

На думку українського дослідника С. Водотики, «...науково-дослідні кафедри були важливим осередком науки, сполучали дослідну та науково-педагогічну роботу. Поява, статус і характер діяльності науково-дослідних кафедр були обумовлені особливостями тогочасного стану науки й вищої школи. Ці специфічні для 1920-х років установи досі залишаються унікальними в історії вітчизняної науки» [5, с.15].

Основними науковими центрами в УСРР вважалися Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Ніжин та ін. З 1 січня 1922 р. у м. Катеринославі було затверджено 11 науково-дослідних кафедр: органічної хімії (керівник Д. Коновалов), застосування електронної теорії в хімії (Л. Писаржевський), українознавства (Д. Яворницький), геології (М. Лебедев), металографії і механічно-термічної обробки металів (А. Виноградов), гірничого мистецтва (Терпигорев), механіки (Я. Грдіна), металургії та горючих матеріалів (П. Рубін), збагачення корисних копалин (Гуськов), мікробіології (Л. Подлевський), психоневрології (В. Держинський).

У березні 1922 р. із затверджених науково-дослідних кафедр діяло 6: геології, застосування електронної теорії в хімії, металографії і механічно-термічної обробки металів, гірничого мистецтва, українознавства, механіки. Особовий склад цих кафедр, окрім керівників, складався з 6 керівників секцій, 3 дійсних членів, 12 наукових співробітників та 12 аспірантів. Ще 5 кафедр планувалося затвердити найближчим часом (деякі кафедри до Наукового Комітету вже подали необхідний матеріал) [6, с. 137].

Варто відзначити, що Катеринославський ІНО планував організувати на своїй базі з фізико-математичного циклу наук не менше 8 науково-дослідних кафедр, у тому числі фізичної хімії (керівник проф. Г. Тимофіїв), астрономії (проф. С. Шарбе), математики (проф. Г. Грузинцев), механіки (проф. А. Диннік і Я. Грдіна), зоології (проф. Т. Тимофіїв і Л. Рейнгард), фізіології тварин (В. Архангельський), ботаніки (проф. Д. Свіренко). Нарада професорів Катеринославського ІНО припускала також можливим створення науково-дослідних кафедр органічної та неорганічної хімії і мінералогії з геологією. Доповідь комісії зі створення НДК, підписаної Л. Писаржевським та Д. Свіренко, відправили у Харків. Проте НКО прийняв рішення відкрити науково-дослідні кафедри фізико-математичного циклу на базі харківських вищих навчальних закладів. Це спри-

чинило відтік викладачів із Катеринослава: виїхав до Харкова Г. Тимофіїв, до Ленінграда – Д. Коновалов, до Одеси – Д. Свіренко та ін. [7, с. 70,71]

Отже, на початку 1920-х рр. на базі Катеринославського ІНО було створено кафедру українознавства, головою якої став Д. Яворницький і кафедру органічної хімії під керівництвом професора Д. Коновалова. У 1924 р. з'явилася й науково-дослідна кафедра біології, яку очолив Л. Рейнгард [18, арк. 17]. Перед кафедрою постало завдання: організація й розвиток на факультеті наукової роботи, розробка питань з ембріології, паразитології, палеозоології і геоботаніки, підготовка кадрів молодих учених через аспірантуру й організація наукових установ. За період існування кафедри було підготовлено і опубліковано ряд наукових робіт у збірниках кафедри, а також у наукових журналах України та СРСР. У 1928 р. на кафедрі працювали: дійсний член кафедри Л. Рейнгард, наукові співробітники – М. Акімов, П. Єляшевич, аспіранти Є. Аптекарь, Л. Маковський, П. Мусатова, В. Стаховський, О. Гудевич, О. Бондарів, С. Горовко, І. Барабаш [21, арк. 73; 22, арк. 4].

Усі керівники науково-дослідних кафедр при Катеринославському ІНО були професорами цього ж інституту і відповідно керівниками інститутських кафедр, а значна частина їх особового складу – викладачами Катеринославського ІНО. Крім того, для проведення наукової роботи кафедри користувалися кабінетами та лабораторіями інституту, оскільки не мали своїх. Таким чином, на науково-дослідних кафедрах при Катеринославському ІНО проводилася наукова робота викладачами інституту у власних інститутських навчально-допоміжних закладах.

Першого січня 1922 р. при Катеринославському ІНО було створено кафедру українознавства – єдину науково-дослідну кафедру історичного напрямку, керівником її відразу було затверджено Д. Яворницького, і діяла вона до 1930 р.

З моменту заснування науково-дослідна кафедра українознавства мала дві секції: археології, етнографії, історичної географії та історії Запорозжя, яку очолював Д. Яворницький, та секцію економічної та соціальної історії України, керував якою М. Злотников. У березні 1925 р. було відкрито загально-історичну секцію, яку очолив М. Бречкевич. У цей же період секція, очолювана М. Злотниковим, отримала найменування секції історії робітничого і селянського

рухів на Півдні України. Наприкінці 1926 р. Укрголовна наука затвердила секцію історії української літератури й мови під керівництвом П. Єфремова, а також було створено секцію історії України на чолі з В. Пархоменком [20, арк. 66]. А в останній рік існування було створено ще й секцію економіки.

На кафедрі у різні часи працювали наукові співробітники В. Євстафіїв, П. Єфремов, І. Степанів, Г. Черняхівський, аспіранти – В. Білий, А. Новак, А. Пасюк, Т. Скубицький, П. Козар, В. Чапля, К. Гуслистий, А. Москаленко, К. Симоненко, Я. Ходак та Ф. Дубіщев.

Оскільки на початку 1920-х рр. науковці, які були ще вільні від послідовного впливу «марксистської» історіографії, ставили завданням дослідження соціокультурної спадщини українського народу, то й кафедра українознавства поставила своїм завданням розробку питань українознавства і в першу чергу питань, що стосувалися місцевого краю – археології, мовознавства, народної поезії, музики, історії українського письменства, а також підготовку науковців у цій галузі.

Д. Яворницький відзначав, що для нього головним завданням є археологічні дослідження, оскільки найбільше його цікавила археологія (очолював музей, читав лекції з курсу історії місцевого краю). Він вважав, що потрібно скласти й видати археологічну мапу Катеринославської губернії, активізувати роботи з розкопки найнезвичайніших курганів краю, досліджувати питання щодо вивчення та опису пам'ятників матеріальної культури краю і особливо історичної спадщини Запорозжя. Дуже важливим Яворницький вважав збирання, дослідження, упорядкування етнографічного матеріалу для написання енциклопедії.

Відповідно до наукових інтересів членів секції економічної та соціальної історії України склалися й завдання НДК. Планувалося дослідження історії кріпосного права в Україні і в тому числі на Катеринославщині; вивчення торгівлі й промисловості в Україні і особливо на Катеринославщині; послідовний аналіз економічної історії краю на основі архівних матеріалів.

М. Бречкевич, очолюючи загально-історичну секцію, ставив такі основні завдання: 1) дослідження відносин України з іншими країнами і народами, переважно слов'янськими; 2) вивчення економічного, суспільного та культурного розвитку слов'янських народів в їх подібності та відмінностей порівняно з Україною; 3) оцінка й до-

слідження загальних методологічних питань в історії, без чого неможливе вивчення жодної національної історії.

Згідно з «Положенням про науково-дослідні кафедри» 1921 р. головним їх завданням була «розробка під керівництвом найвидатніших учених наукових проблем, а також підготовка до наукової та педагогічної діяльності» [15].

З часом завдання кафедр, а відповідно й характер їх роботи змінювалися. Так, згідно з резолюцією II Всеукраїнської педагогічної конференції (22–28 липня 1923 р.) перед науково-дослідними кафедрами було поставлено завдання не тільки розробки наукових проблем, а й залучення до наукової роботи своїх співробітників та підготовка аспірантів до цього. Крім того, було заплановано створення цілком нормальних взаємин між дослідними кафедрами і науково-навчальною роботою вищих навчальних закладів [19, арк. 1]. Кафедра українознавства співпрацювала з установами Всеукраїнської академії наук.

Спочатку «Положення про науково-дослідні кафедри» від 18 лютого 1924 р., затверджене НКО УСРР, звертало увагу на такий момент діяльності кафедр, як участь співробітників цих установ в організації громадського життя. Наукові співробітники різних НДК, у тому числі й катеринославські, мали «ділитися» здобутками своїх досліджень: читати публічні лекції на заводах, фабриках, у частинах Червоної армії, у сільській місцевості та брати участь в громадсько-політичному житті країни; цим самим вони робили свій належний внесок у національно-культурне будівництво, що було придушене до революції великодержавною політикою царської імперії [19, арк. 2].

Дещо пізніше, у проекті «Статуту про науково-дослідні кафедри», головна увага вже зверталася на «пристосування» досліджень до потреб культурного та господарського будівництва і на об'єднання наукових досліджень із працею наукових та науково-практичних установ, на обслуговування потреб відомств та виробничих установ, науковою консультацією [10, с. 34]. Але все ж таки вирішальне завдання усіх науково-дослідних кафедр полягало у підготовці наукових кадрів – робітників та викладачів вищих навчальних закладів.

Таким чином, після ліквідації радянською владою університетів функцію вищих навчальних закладів перебрали на себе інститути народної освіти, однак вони не проводили наукових досліджень.

Основним науковим осередком на початку 1920-х рр. ставали науково-дослідні кафедри, які за короткий термін набули статусу наукових центрів України. У Катеринославі планувалося створення 11 НДК, однак подальшого розвитку з них отримали лише 8. При Катеринославському ІНО найпомітнішими виявилися кафедра біології під керівництвом Л. Рейнгарда та кафедра українознавства на чолі з Д. Яворницьким. Взагалі НДК стали унікальним явищем в історії вітчизняної науки: вони забезпечували спадковість наукових досліджень, вдало вписалися в нові умови й створювали науково-організаційну основу для виникнення альтернативних шкіл та напрямів.

Бібліографічні посилання

1. Білодід І. К. 40 років радянської освіти на Україні / І. К. Білодід. – К., 1957.
2. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.) / О. М. Богдашина. – Х., 1994.
3. Болебрух А. Г. Академік Д. І. Яворницький і розвиток краєзнавства на Катеринославщині / А. Г. Болебрух, Г. К. Швидько // Збірник реферативно-повідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Д., 1990. – С. 3 – 11.
4. Вища школа УРСР за 50 років: у 2 ч. (1917–1967). – Ч. 1. – К., 1967.
5. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С. Г. Водотика. – К.; Херсон, 1998.
6. Дальнейшее развитие сети научно-исследовательских кафедр на Украине // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 136–140.
7. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-е вид., перероб. і доп. – Д., 2008.
8. Коваль М. К. До питання про створення та діяльність науково-історичних установ на Україні в перші роки радянської влади / М. К. Коваль // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 66 – 72.
9. Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.) / Н. Комаренко. – К., 1973.
10. Комаренко Н. В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках / Н. В. Комаренко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 33 – 47.
11. Кодекс законів о народном просвещении УССР. – Х., 1922.
12. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000.

13. **Лось Ф. Є.** Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Ф. Є. Лось // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років / ред. кол. О. В. Палладін та ін. – К., 1957. – С. 31 – 35.
14. **Падун С.** З історії розвитку науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському з 1926 р.) інституті народної освіти (1921–1930рр.) / С. Падун // Історична наука: проблеми розвитку: матеріали міжнар. наук. конф. 17–18 травня 2002 р.; секція «Давня і нова історія України». – Луганськ, 2002. – С. 87 – 91.
15. Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 112 – 118.
16. **Рева О. Д.** Історія біолого-екологічного факультету Дніпропетровського державного університету / О. Д. Рева. – Д., 1998.
17. Сеть научно-исследовательских кафедр на Украине к началу 1923 года // Путь просвещения. – 1923. – № 2. – С. 326–329.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 459.
19. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 4, спр. 233.
20. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.6, спр. 4594.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.8, спр. 413.
22. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.8, спр. 458.

Надійшла до редколегії 26.05.2011

УДК 94 (477.63): 373,5 «1950/1965»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СІЛЬСЬКА ШКОЛА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ 1950-х–СЕРЕДИНИ 1960-х рр.: РЕАЛІЇ СТАНУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Розглядається матеріально-технічна база сільських шкіл, особливості організації навчального процесу в них, умови, в яких сільські діти набували знань, якісний і кількісний склад викладацького контингенту педагогічних колективів сільських шкіл.

Ключові слова: українське село, освіта, сільська школа.

Рассматривается материально-техническая база сельских школ, особенности организации учебного процесса в них, условия, в которых сельские дети получали знания, количественный и качественный состав преподавательских контингентов сельских школ.

Ключевые слова: украинское село, образование, сельская школа.

It is examined the state of economic and technical base of rural school, the peculiarities of organization the studying process in its, conditions in which rural children had been getting the knowledge? The quality and numerical structure of the country school stuff.

Key words: Ukrainian village, education, village school.

Аграрна проблематика займає важливе місце у вітчизняній історичній науці. В останній період предметом уваги науковців став соціальний вимір села у всіх його проявах. Досліджуються соціально-демографічні [14], соціально-культурні [11, 18] зміни на селі, соціально-побутовий та культурний його стан [12]. Певне місце знайшли й питання розвитку сільської школи та її роботи [10,13]. Проте в них, як правило, акцент робиться на кількісних характеристиках проблем, що вивчаються, тож залишаються невисвітленими такі аспекти, як якісний склад викладацького персоналу шкіл, умови навчання сільських дітей як удома, так і в школі, умови отримання ними знань тощо. Тож запропоноване повідомлення, на прикладі реалій села Дніпропетровщини 50-х – середини 60-х рр. ХХ ст, є спробою, до певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину.

Сільські навчальні заклади за всіма своїми показниками (будівлі, приміщення, матеріально-технічна та навчальна база, рівень організації навчального процесу, якісний склад педагогічного персоналу) не йшли ні в яке порівняння з міськими. На відміну від міста, наприклад, на селі існувала градація шкіл за рівнем надаваної освіти: початкові, семирічки (з початку 1960-х рр. – восьмирічки), десятирічки. Більшість становили початкові школи, мінімум – десятирічки. Наприклад, у 1958/59 навчальному році у Щорському районі з 65 шкіл 36 були початкові, 14 – семирічки і 6 – десятирічки [6, арк. 2–4]. В Апостолівському районі у 1963 р. було 120 навчальних закладів, з яких 64 – початкові, 32 – восьмирічки і 24 – десятирічки [7, арк.1].

З навчальними шкільними закладами село мало серйозні проблеми. Далеко не кожен колгосп, а їх господарства складалися з двох –

чотирьох сіл, мав навіть початкову школу, тому семирічні дітки мусили діставатися до неї за декілька кілометрів. У середині 1950-х рр., наприклад, одна така школа припадала в середньому на 3,6 сіл республіки [13, с. 111; 19, арк. 36]. До того ж більшість їх розташовувалися у непристосованих, здебільшого аварійних приміщеннях, з пічним опаленням, часто без електроосвітлення. У них, за рідкісними виключеннями, було 1–2 класні кімнати, де відбувалося навчання учнів двох класів одночасно.

Непоодинокими були випадки, коли школи знаходилися у приміщеннях, так би мовити, подвійного призначення. Наприклад, навіть у 1965 р. Озерівська початкова школа Апостолівського району розміщувалася в одній будівлі з колгоспним клубом [8, арк. 20].

Заняття в школах відбувалися у дві зміни. Матеріальна база їх була вкрай бідна. Не вистачало найнеобхіднішого. Часто одна дошка припадала на два класи. Як правило, у школі викладав лише один учитель, який виконував водночас обов'язки завідуючого початковою школою, вчителя і завідуючого шкільною бібліотекою. Через відсутність необхідної кількості приміщень, потрібних для забезпечення навчального процесу, наочний матеріал, книжкова бібліотека часто утримувалися вчителями у себе вдома.

В аналогічному стані знаходилися і семи- та восьмирічки. У них перманентно не вистачало навчальних приміщень, що визначало необхідність навчання у дві, а то й у три зміни. До того ж вони розміщувалися у декількох будівлях, часто на відстані декількох кілометрів одна від одної. Непоодинокими були випадки, коли шкільні приміщення взагалі були розташовані в різних селах. Так, восьмирічка села Преображенка Щорського району мала три приміщення, що знаходилися одне від одного на відстані 2–3 км. Восьмирічка села Терновате цього ж району мала чотири приміщення, два з яких знаходилися у цьому населеному пункті, і там навчалися учні 1–4 класів, а два – в сусідньому, за 3 км, де навчалися учні 5–8 класів [2, арк. 22]. Матеріально-технічна база цього рівня шкіл заслуговувала на краще. Школи були вкрай недостатньо забезпечені наочним приладдям, не мали виробничих майстерень, а розміщувалися переважно у старих спорудах з глини і лампачу, пристосованих для проведення навчального процесу зведених ще на початку XX ст., на кошти сільських громад. Станом на грудень

1961 р. 7 % їх по Україні взагалі підлягали знесенню, а на середину 1960-х рр. – ще стільки ж [15, арк. 58].

Через брак приміщень школи часто не могли відкривати останні – сьомий та восьмий – класи. І тому вони, хоч і вважалися семи- та восьмирічками, мали ці класи в інших школах, що знаходилися в населених пунктах за декілька кілометрів. Наприклад, у Щорському районі у 1960 р. таких шкіл було 25 % [4, арк.84].

Восьмирічки об'єднували кущі початкових шкіл, розташованих від них у радіусі від 6 до 15 км [17, арк.62]. У них для цього мали існувати гуртожитки, в яких перебували під час навчання учні з віддалених сіл. Проте у більшості випадків при цих школах гуртожитків не було. Тому батьки мусили винаймати у місцевих мешканців ліжко для своїх дітей. Частина батьків таких можливостей не мала. Відтак питання продовження навчання для них і їхніх дітей нерідко перетворювалося на дуже серйозну проблему. Адже підвезення дітей до школи було обмеженим і нерегулярним або й взагалі відсутнє. Це призводило до масових пропусків занять, що, у свою чергу, вело до зниження успішності, якості навчання, зростання другорічництва і значного відсіву учнів, полишення навчання взагалі.

Діти з ближче розташованих до школи сіл мусили ходити на навчання пішки у будь-яку погоду. Часто – навіпростець, через балки, левади, поля, лісові масиви. У пори року, коли рано темніло та пізно світало, нерідко траплялися випадки, коли вони збивалися зі шляху до школи або при поверненні додому. Звичайно, на дорогу до школи і назад витрачалося багато часу, через що на підготовку до занять його залишалося обмаль. До того ж доводилося готуватися у дуже непростих умовах. Більшість сіл не мали електропостачання, тому часто використовувалися каганець чи гасова лампа.

Для отримання повної середньої освіти призначалися десятирічки. Проте ситуація з ними була ще гіршою, їх було зовсім мало. Вони обслуговували кущі семи- і восьмирічок, розташованих у радіусі від 15 км і більше. Залежно від кількості навчальних закладів цього рівня на район. Відкривати гуртожитки та створювати інші більш-менш прийнятні умови для дітей віддалених сіл у керівництва відповідних освітянських структур не було можливості. Практично на район приходився один інтернат, в якому учні жили й навчалися.

Гуртожитків також було обмаль. Та й умови проживання у них були досить непростими. Часто вони відкривалися на базі приміщень, що

винаймалися у приватних осіб. Учні там знаходилися практично на самообслуговуванні та самозабезпеченні, харчуючись за рахунок продуктів, що давали їм на тиждень батьки. Наприклад, у селі Дмитрівка Павлоградського району гуртожиток був розташований у приватному будинку, в якому одну кімнату займала сім'я колгоспниці, його власниці, а дві інші були відведені школярам: одна для дівчаток, друга для хлопців. Мешкало в кожній з них по 6–8 чол. Харчувалися діти привезеним з дому. «Перші три дні було непогано, а потім асортимент продуктів катастрофічно звужувався до хліба з цибулею і варення, на яке вже дивитися не хотілося» [21, с.17], – згадувала колишня мешканка цього гуртожитку, а нині професор Дніпропетровського гірничого університету Г. К. Швидько. Через такі умови життя учні знаходилися у гуртожитку практично лише п'ять місяців, тобто протягом найбільш несприятливого осінньозимового періоду. А з настанням тепла та у вересні й жовтні намагалися за будь-яких умов проживати удома.

Учні, у яких не було можливостей проживати в інтернатах, мусили мешкати у приватних будинках, де батьки винаймали для них ліжко. Підготовка до занять при цьому відбувалася у досить непростих умовах. Оскільки вони перебували в одному приміщенні з власниками помешкань, то мусили це робити з урахуванням їх настроїв, звичок, розпорядку дня, нерідко сплачуючи тим ще й за використований при підготовці домашніх завдань газ.

Додатковим ускладнюючим фактором для набуття освіти сільськими дітьми було обов'язкове залучення їх до робіт у колективних господарствах. Усі школярі від четвертого до десятого класу щорічно працювали у колгоспах увесь вересень, часто й жовтень. Траплялися випадки використання їх на сільгоспроботах і в листопаді. Учні працювали на збиранні овочів, фруктів, виламуванні кукурудзи, копанні картоплі, буряків, перебиранні й очищенні сільськогосподарської продукції і закладанні її на зберігання. Часто роботи відбувалися під дощем, снігом, при іншій несприятливій погоді. Адже виконання плану, встановленого господарству, не можна було перенести на інший час. За таких умов дітям доводилося весь час бути на ногах, руки були мокрі, червоні від холоду, ноги мокрі. Навесні ж дітей залучали до проривання буряків, сапання кукурудзи, соняшника, до інших сільськогосподарських робіт, що проводилися в цей період. При цьому не бралось до уваги наближення екзаменів, навіть якщо

це були випускні – для десятикласників [21, с. 28]. Одночасно з сільськогосподарськими роботами учні залучалися ще й до ремонту своїх шкіл, до утримання шкільних підсобних господарств, продукція яких зараховувалася у колгоспну, за рахунок чого колективне господарство виділяло школі продукти харчування, паливо на зиму тощо.

Система використання у такий спосіб сільських учнів за рахунок їх навчального часу серйозно позначалася на якості знань і, по суті, робила сільських дітей менш конкурентоспроможними на вступних іспитах до вищих і середніх спеціальних закладів порівняно з міськими, які постійно впродовж усього часу перебування в школі, відповідно до термінів, визначених для цього, засвоювали навчальний матеріал.

Важливим фактором, що також серйозно впливав на рівень знань учнів сільських шкіл, виступав і недостатньо високий рівень викладання. Він залежав від якісного складу викладацького персоналу. Попри те, що значну частку педагогічних колективів становили вчителі з солідним педагогічним стажем, досвідчені фахівці, що любили свою роботу і добре володіли професією, високим в їх складі був відсоток осіб без належного фаху і тим більше – без належного рівня освіти. Так, навіть у 1965 р. у республіці в цілому з 473166 учителів 87 %, або 409116 осіб, мали неповну і повну загальну середню освіту [16, арк. 45]. Основу їх складали вчителі, задіяні у початковій школі. Значною була частка працюючих у неповній середній школі. Більшість їх концентрувалася у сільській місцевості. Наприклад, у 1955/56 навчальному році 20 % вчителів сільських шкіл не мали вищої освіти, а серед тих, хто читав у 5–7 класах українську та російську мову і літературу, математику, фізику, вони становили 30 %. Серед учителів німецької мови їх було аж 64 %. Серед тих, хто викладав німецьку у восьмих – десятих класах 25 % не мали навіть середньої педагогічної освіти [18, арк. 14]. Через недостатню кількість фахівців райвно залучали працювати вчителями випускниць десятих класів сільських шкіл, 17 – 18-тилітніх дівчаток, які самі не досить добре володіли предметом. Вони починали викладати його, а нерідко навіть і декілька. Наприклад, у Щорському районі випускниці працювали вчителями англійської та німецької мови, математики, географії, вчителями початкових класів [5, арк. 5]. Результати такої ситуації позначилися на рівні знань дітей. Неодноразові перевірки впродовж досліджуваного періоду навіть районними, тобто більш

лояльними, керівними освітянськими органами свідчили, що рівень знань з усіх предметів у всіх класах був вкрай низьким [8, арк. 44, 48, 52; 5, арк. 12, 16, 19].

Додаткових турбот додавали батькам і умови перебування у навчальних закладах дітей. У першу чергу умови харчування. У сільських школах, на відміну від міських, це була серйозна проблема. В них не було практично ані буфетів, ані їдалень. Колгоспи, на територіях яких були школи, не завжди організовували харчування дітей. Навіть учні перших – четвертих класів у вкрай обмеженій кількості отримували молоко. У більшості колгоспів їм керівництво просто відмовляло в цьому. У більшості восьмирічок і десятирічок їдальні були відсутні. У тих же, де вони функціонували, асортимент страв був дуже обмежений і неякісний. У 1957 р. у сільських середніх школах республіки існувало лише 166 їдалень та 4882 буфети, в яких, за звітами перевірок їх роботи, продавалися цукерки, пончики, пряники та бутерброди [19, арк.14]. Проте їхня якість часто ставала предметом стурбованості перевіряючих освітянських структур. Наприклад, у Преображенській восьмирічній школі Щорського району Дніпропетровської області на момент перевірки у 196 р. продавалися «лише несвіжі пряники» [3, арк.14].

Досить обмеженими на селі були можливості для розвитку здібностей дітей, їх духовних потреб. Наприклад, якщо у містах були палаци піонерів, станції юних техніків, юних натуралістів, планеристів, то в сільській місцевості – у кращому разі, будинки піонерів. Та й то вони розташовувалися лише у районних центрах і до того ж працювали найчастіше лише «на папері». Як правило, це були невеликі приміщення і мали вони досить обмежені можливості для реалізації якихось інтересів школярів. Наприклад, у селищі міського типу Щорськ, яке до 1963 р. було районним центром, за звітами районного відділу освіти, функціонував будинок піонерів. Про те, що являв собою цей будинок і які були в нього можливості, свідчать дані звітів райвно. Загальна площа цього «вогнища» позашкільного дитячого виховання становила 17,5 м², і в ньому було лише одне піаніно та одна ігротека. На базі цього будинку діяли 10 гуртків, які об'єднували 165 учнів [3, арк.22]. Хоча де знаходився цей будинок, автор, який до 1968 р. мешкав у Щорську, не знає і ніколи не чув про нього від своїх друзів. Фактично, при таких умовах духовного розвитку, сільським дітям залиша-

лося займатися найбільш доступним: грати у футбол, карти, рибалити, читати книжки.

Хоча з останнім також були досить серйозні проблеми. Складно було придбати на селі нову, цікаву або просто потрібну книжку. У 1957 р. книжкові магазини були передані з відання Міністерства культури, через неспроможність того приділяти цьому напрямку роботи в сільській місцевості належної уваги, Укоопспілки. Таких торгових точок на той момент виявилось на всю республіку 612 – 581 крамниця та 31 кіоск, і були вони в дуже неприглядному стані. Більше 140 знаходилися у примітивних приміщеннях, непридатних для книжкової торгівлі, ще 56 потребували негайного капітального ремонту, а половина взагалі не мала підсобних складських приміщень, що не давало можливості їм мати належні запаси для задоволення потреб населення [17, арк.1] Після передачі споживспілкам цього виду магазинів вони не покращили свою роботу. Література з баз завозилася рідко. Торгові підприємства споживчої кооперації були розташовані у містах, тож, щоб не мати для себе зайвого клопоту, за рахунок сільських фондів реалізовували літературу там.

У результаті сільські книжкові магазини та бібліотеки отримували не нову художню і навчальну літературу, а застарілу, ту що не розпродавалася у містах. Більше того, навіть замовити та передплатити книжкове видання сільські жителі не мали можливості, тому що ліміти для села розподілялися на рівні районного (у кращому разі) та обласного центрів. Сільське ж населення могло придбати лише ті книжки, які йому пропонувала торгівля.

Більше того, через незадовільний стан і непристосованість для продажу книжкової продукції сільські магазини даного типу просто закривалися і торгівля книжками припинялася. Нові ж відкривалися в обмеженій кількості. Практично на 1965 р. книжкові магазини функціонували лише у райцентрах і в порівняно незначній кількості великих сіл. Як результат у сільській місцевості один такий магазин припадав у середньому на 16,9 тис. чол. [17, арк.42]. Зазначений стан мережі книжкових магазинів, торгівлі літературною продукцією ніяк не задовольняв потреби як школярів, так і батьків багатьох з них.

Додавала прикрасі багатьом батькам і нерівність у можливостях в оздоровленні своїх дітей, відпочинку їх у піонерських таборах,

про які селяни знали лише з фільмів, преси, радіо та телебачення. У той час як для жителів міста було нормою брати своїм дітям путівки кожного року і не один раз на літо, до того ж – у різноманітні табори, розташовані у лісовій місцевості, на річці чи на морському узбережжі, працівники колгоспів і радгоспів, яку б посаду вони не обіймали, таких можливостей не мали за визначенням. Перебування влітку у справжньому піонерському таборі для сільської дитини було чимось фантастичним. Лише одиниці могли мати таку нагоду. Наприклад, за даними звітів про стан оздоровлення дітей Щорського району за період з 1955 по 1963 рр. було виявлено, що воно лише *планувало* (виділено нами. – О. Н.) направити своїх учнів до республіканського табору «Алые паруса», та й то в кількості лише двох чоловік [5, арк.4].

Все, що робилося сільськими освітянськими органами у плані оздоровлення і відпочинку дітей, носило формальний характер. На початку літа районними органами складалися плани щодо кількості та форми оздоровлення дітей, вказувалися місця, на базі яких воно мало здійснюватися. Це були школи, інтернати, дитячі будинки та дошкільні заклади тощо. Яскравим свідченням такої *організації* літнього відпочинку для дітей села можуть слугувати матеріали, виявлені у фондах Щорського районного відділу народної освіти за 1955–1960 рр. Щорський райвно у 1955 р. планував оздоровити 264 школяра. З них 74 – у дитячому районному будинку, 100 – у піонерському таборі, який збиралися упродовж літа ще лише організувати у райцентрі, 90 – у міжколгоспному таборі в одному з сіл району. За п'ять років, а саме у 1960 р., у планах було оздоровити 4 300 дітей: у районному піонерському таборі, який ще тільки збиралися організовувати в одному з сіл району, – 150 учнів, у піонерському таборі на базі дитячого будинку – 140, у дитячому садку – 50, у дитячих яслах – 70, у трьох міжколгоспних піонерських таборах, що мали організовуватися влітку при школах, – 330, у піонерському таборі *без харчування* (виділено тут і нижче нами. – О. Н.) – 100, у *колгоспах* – 3200 [6, арк.17]. При цьому не називалося ані жодного населеного пункту, де знаходилися дані оздоровчі установи, ані їх назви. Сам же стиль даного роду документів свідчив про формальний характер інформації районної структури. Це була звичайна відписка. Але й вона є надзвичайно промовистою. Вона свідчить, що всі розуміли, і ті, хто писав, і ті, хто отримував в області ці документи, що лише для мізер-

ної частини сільських дітей влітку були можливості навіть умовно мати організований відпочинок. Для більшості ж він мав формальний характер, на відміну від міських дітей, які мали для цього широкі можливості.

Більше того, далеко не всі діти з визначеної районними освітніми органами кількості могли б реально скористатися навіть такого рівня організованим літнім відпочинком через завищені для певної частини їх батьків ціни на путівки. Навіть у цьому питанні село знаходилося у нерівному становищі порівняно з містом. Батьки сільських школярів мусили платити за їх перебування у таборі значно більшу суму, ніж батьки – міських. За останніх, на відміну від селян, основну частину вартості путівки – до 90 % – сплачували профспілкові організації підприємств, на яких вони працювали. Так, міським жителям путівка до піонерського табору коштувала 10–12 крб, що приблизно у сучасному грошовому еквіваленті дорівнює 79–95 грн, а мешканцю села, наприклад Щорського району, який відправляв свою дитину лише за декілька кілометрів від дому, – 42 крб [6, арк.18], або, в сучасному грошовому вимірі, приблизно 334 грн. Тож сільським дітям залишалося займатися звичним: допомагати батькам по господарству або працювати у колгоспі, заробляючи трудовні.

Таким чином, низька матеріально-технічна і навчальна база сільських шкіл, непрості умови їх функціонування, складнощі в організації навчально-виховного процесу, хронічні проблеми з якісним складом педагогічних колективів, непрості умови отримання сільськими учнями знань, обмежені можливості у забезпеченні їх духовних потреб, оздоровлення серйозно позначалися на якості знань школярів, на задоволенні їх духовних і фізичних потреб, робили менш конкурентоспроможними порівняно з учнями міських шкіл при вступі до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Така ситуація з сільською освітою була тією реальією повсякденного буття села 1950-х – середини 1960-х, яка викликала стурбованість багатьох батьків за майбутнє своїх дітей, за спроможність їх набути бажану професію і, зрештою, зайняти гідне місце у житті. Для певної частини працівників вона була чинником, який саме заради кращих перспектив для своїх дітей спонукав їх полишати село.

Бібліографічні посилання

1. **Вылцан М. Н.** Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958)/ М. Н. Вылцан. – М., 1969.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4960, оп.1, спр. 97.
3. ДАДО. – Ф. 4960, оп.1, спр. 115.
4. ДАДО. – Ф. 4960, оп.1, спр.113.
5. ДАДО. – Ф. 4960, оп.1, спр. 138.
6. ДАДО. – Ф. 4960, оп.1, спр. 419.
7. ДАДО. – Ф. 6031, оп.1, спр.82.
8. ДАДО. – Ф. 6031, оп.1, спр.122.
9. **Зверев С. М.** Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1959) / С. М. Зверев. – К., 1969.
10. **Кривчик Г. Г.** Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д., 2001.
11. **Панченко П. П.** Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959 – 1980) / П. П. Панченко. – К., 1980.
12. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1922–1991 / В. І. Рибак. – К., 2000.
13. **Романюк І. М.** Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
14. **Тимченко С. М.** Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959–1989. / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.166, оп. 15, спр. 145.
16. ЦДАВОВУ. – Ф.166, оп. 15, спр. 4535.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр.1296.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).– Ф. 1, оп. 30, спр. 828.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 586.
20. **Чишко В. С.** Соціально-культурна характеристика сільського населення України / В. С. Чишко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 2. – С. 164–177.
21. **Швидько Г. К.** Минуле у променях пам'яті / Г. К. Швидько. – К., 2004.
22. **Юрчук В. Б.** Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. Б. Юрчук. – К., 1965.

Надійшла до редколегії 31.08.2011

V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

УДК 94 (477.63) «1918–1919»

Ю. С. Митрофаненко*, Т. М. Цимлякова**

**Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,*

***Дніпропетровський національний історичний музей*

ім. Д. І. Яворницького

ПОЛК СІЧОВИХ СТІЛЬЦІВ «ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА» РОМАНА САМОКИША В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ 1918–1919 РР.

Проаналізовано участь полку Січових стрільців «Вільного козацтва» у подіях 1918 – 1919 рр. на Катеринославщині.

Ключові слова: отаман, отаманщина, Січові стрільці, вільні козаки, армія, Директорія.

Проанализировано участие полка Сечевых стрельцов «Вольного казачества» в событиях 1918 – 1919 гг. на Екатеринославщине

Ключевые слова: атаман, отаманщина, Сечевые стрельцы, вольные казаки, армия, Директория.

The participation regiment of Sichovi Striltci «Vil'ni kozaks» in the Ukrainian revolution on Katerinoslav region were analysed.

Key words: ataman, ataman formations, atamanship, the army the Directory.

В історії Української революції відомо кілька військових частин, які використовували назву «Січові стрільці». Це легіон Січових стрільців, сформований у Галичині, який протягом червня–жовтня 1918 р. перебував на території Херсонської та Катеринославської губерній. Полк Січових стрільців, створений Євгеном Коновальцем з українців, членів січового стрілецтва, вояків Австро-Угорської армії, які перебували у російському таборі для полонених під Царицином. Третьою військовою формацією, яка застосовувала назву «Січові стрільці», була військова одиниця з подвійною назвою – полк

Січових стрільців «Вільних козаків», створений Романом Івановичем Самокишем (Самокішем, Самокишиним). Саме ця військова одиниця відіграла помітну роль у подіях Української революції на Катеринославщині, а частина вояків цього полку була похована на Меморіальному кладовищі Жовтневої площі м. Дніпропетровська.

Дані про історію полку збереглися в архівних джерелах, мемуаристиці, матеріалах преси 1918–1919 рр., дослідженнях, присвячених подіям національно-визвольних змагань на Катеринославщині [1; 6; 9; 10; 18]. Мета цієї розвідки полягає у більш детальному висвітленні ролі військової одиниці Січових стрільців «Вільного козацтва» в Українській революції та подіях на Катеринославщині зокрема.

Виникнення полку пов'язане з особистістю Р. Самокиша. Краєзнавцю Л. Никифорову вдалося з'ясувати, що Роман Іванович Самокишин народився 28 березня 1885 р. у селянській родині у давньому прикарпатському місті Печеніжині. В деяких інших джерелах датою народження Р. Самокишина вважається 1877 рік [13, с. 554; 7, с. 194]. Він закінчив чотирикласну школу, співав у хорі при читальні «Прогресу», грав у аматорських спектаклях [3, с. 70]. Перебуваючи на службі в австрійській армії, навчався в унтер-офіцерській школі, де, крім військового вишколу, оволодів німецькою мовою.

З початком Першої світової війни командував підрозділом австро-угорської армії. В одному з боїв Р. Самокишин потрапив у полон. Працював санітаром у кам'янець-подільському шпиталі, співав у церковному хорі. У 1917 р. до Кам'янця-Подільського на гастролі приїхав український театр І. Мар'яненка (Петлішенка). Він звернув увагу на талант Р. Самокишина. За сприяння гастрольної театральної групи «Товариство українських артистів» під керівництвом І. Мар'яненка за участю М. Заньковецької та П. Саксаганського, він став актором цієї трупи [11].

Опинившись на Наддніпрянській Україні, Р. Самокишин залишив театр і взяв активну участь у революційних подіях. У 1917 р. він формував на Катеринославщині та Херсонщині загони «Вільного козацтва». Можливо, саме у той час він змінює прізвище Самокишин на Самокиш, бо надалі в документах його називають Самокишем або Самокішем.

У період Української держави Р. Самокиш залишається на Катеринославщині. Учасник просвітянського руху на Західній Україні,

він бере участь у діяльності «Просвіти» в містечку Довгінцеве, здобуваючи авторитет серед населення. За підтримки інших просвітян сформував збройний загін у кількості 1 500 осіб [5, с. 325]. Після видання Універсалу про відродження козацтва 16 жовтня 1918 р. Кошовим Катеринославського Кошу було призначено М. Омеляновича-Павленка. Самокиша він називав одним з кращих організаторів козацьких загонів: «З початком листопада, незважаючи на обмаль засобів, старшина козацька працює з запалом, вона захоплює молодь, а такі здібні старшини, як Самокиш (з Гуцульщини), здобувають навіть поважні результати і в масах» [13, с. 103].

Під час антигетьманського повстання Директорії отаман Р. Самокиш пристав на її бік. Він встановив зв'язки з загонами отамана М. Григор'єва. Один з учасників григор'євського руху Аврам Останній згадував про їх співпрацю з «групою самостійників Самокиша», результатом якої був вдалий наступ григор'євців на Миколаїв [5, с. 324]. Невдовзі Головний отаман Симон Петлюра затверджує здібного отамана на посаді командира полку, сформованого особисто Р. Самокишем.

Після перемоги Директорії полк увійшов до складу армії УНР. Згідно з матеріалами дислокаційної частини Генштабу на 29 грудня 1918 року добре озброєний полк розташовувався у П'ятихатках, мав у розпорядженні бронепоезд та артилерію і разом з Верхньодніпровським полком отамана Сакви та деякими іншими частинами входив до групи Гулія. Склад цієї групи у кількості 4000 чоловік підпорядковувався командуючому фронтом Лівобережної України отаману П. Болбочану. Дослідник Я. Тинченко зазначає, що основу того полку складали галичани [18, с. 366]. І. Мазепа називав сили полковника «особливим відділом Січових стрільців, сформованим в Олександрійському повіті на Херсонщині» [11, с. 68], М. Омелянович-Павленко називає його командиром полку Січових стрільців [13, с. 554]. До складу полку, сформованого Р. Самокишем, увійшли колишні галичани - Січові стрільці, які перебували на території Надпоріжжя з червня до жовтня 1918 року і з певних причин залишилися на Херсонщині, та представники учасників вільнокозацького руху на Катеринославщині [2, с. 25–59]. Цим пояснюється подвійна назва полку, сформованого з галицьких вояків та катеринославських козаків. Відзнаками полку були петля і кроква.

Під час боїв 27–30 грудня 1918 р. владу в Катеринославі захопили махновсько-більшовицькі війська. Однак П. Василюку – відомому українському діячеві Катеринослава, начальнику політичного відділу штабу республіканських військ вдалося сповістити полк Січових стрільців «Вільних Козаків» Р. Самокиша про втрату важливого стратегічного пункту для УНР. Наприкінці грудня військова частина Р. Самокиша перебувала у районі залізничних станцій Сухачівка, Довгінцеве, П'ятихатки [18, с. 460]. Отримавши звістку, Р. Самокиш разом з загonom отамана Сакви з Верхньодніпровська розпочав наступ на Катеринославі. Протягом 31 грудня 1918 – 1 січня 1919 р. вони вибили з Катеринослава війська противника. Крім підрозділів Самокиша та Сакви, які відіграли найбільшу роль у перемозі, у боях брала участь Катеринославська сотня «Вільного козацтва» на чолі з Іваном Сидоровичем Миколаєнком, випускником Катеринославського реального училища, студентом Катеринославського гірничого інституту. Після перемоги Катеринославська сотня «Вільного козацтва» влилася до полку Січових стрільців «Вільного козацтва» [17, с. 279].

Події 31 грудня – 1 січня 1918 р. газетою «Республіканець» було названо «Днем перемоги», а війська отаманів Самокиша та Сакви «геройськими». Журналісти вбачали великий символ у тому, що Катеринославі – «серце січової землі» – врятував від ворога саме полк під назвою Січових стрільців, і підтримали пропозицію перейменувати місто на Січеслав, бо «годі вже ганьбити себе перед усім культурним світом, славлячи запеклого ворога українського народу царю Катерину» [15].

4 січня 1919 р. відбулася урочиста церемонія поховання вояків полку Січових стрільців «Вільних козаків», які загинули у боях з махновсько-більшовицькими військами. Траурна хода розпочалася о 13 годині від готелю «Асторія», де містився штаб республіканських військ. У похованні українських вояків взяли участь представники органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, установ, спілок, політичних партій. Відспівував загиблих архієрейський хор та український хор під орудою Д. Петровського. Поховання відбулося на цвинтарі біля Собору (на Соборній площі). Тіла 14 бійців за незалежність України були поховані на цвинтарі в одній братській могилі. Прізвища двох з них встановлено – це сотники Лугін та Златоустов [12; 14].

Полк Січових стрільців «Вільного козацтва» майже місяць – до 26 січня 1919 р. – залишався у місті, де активно розбудовувалася система нової української влади. Крім цього, курені полку контролювали ситуацію в повіті. Згідно з оперативними зведеннями, які друкувала газета «Республіканець», починаючи з другої половини січня, вони вели бої з махновцями, особливо запеклими були сутички в районі Синельникового [16].

Наприкінці січня 1919 р. більшовики знову розпочали наступ на Катеринослав. 13 січня 1919 р. для боротьби проти військ Директорії та денікінців була створена у складі Українського фронту група військ Харківського напрямку під командою В. Ауссема та П. Дибенка, перед якими було поставлено завдання оволодіти містом. Керівництво операцією було покладено на П. Дибенка. Їм протистояла група військ УНР, ядром якої був полк отамана Самокиша. Характеризуючи її бойовий склад, М. Капустянський зазначав, що «людей в частинах було дуже мало» [18, с. 366].

І. Мазепа також згадував, що стратегічна ситуація навколо Катеринослава була майже безнадійною [11, с. 68]. З півночі після відступу П. Болбочана українським військам загрожувала Харківська більшовицька група. Отаман М. Григор'єв конфліктував з Генштабом і водночас вів переговори з більшовиками про перехід на їх бік, і підтримки полку Самокиша не надавав.

Крім того, незважаючи на те, що Штаб Дієвої Армії УНР визнавав оборону міста одним з найважливіших стратегічних завдань і був поінформований про плани наступу більшовиків, було дуже мало зроблено для вдалої організації захисту міста. Більше того, брак постачання набоїв, несумісний один з одним накази, залучення сил Катеринославського Кошу для роззброєння інших українських частин лише полегшили справу Червоній армії [21, арк. 85–88].

Тому під натиском переважаючих сил противника, втративши значну кількість гармат, українські війська змушені були залишити місто Катеринослав. Вони відійшли на правий берег Дніпра і почали відступати у напрямку станцій П'ятихатки та Долинська, а згодом опинились на півдні України. Під час відступу п'ятитисячний полк отамана Самокиша почав розкладатися, серед його бійців траплялися випадки мародерства, небажання повертатися на фронт. Отаман М. Григор'єв телеграфував до генштабу армії УНР, що він навіть був змушений виділити два загони для їх приборкання

[4, с. 588]. У період зими 1919 року подібні нищівні поразки нерідко призводили до поширення серед війська УНР такого прояву отаманщини, як розпад загонів та самовільну втечу з фронту, а іноді отаманські формування просто розкладалися та припиняли своє існування. Проте невдовзі Самокишу вдалося відновити порядок у підрозділах, і полк увійшов до Південно-Східної групи військ армії УНР [20, арк. 194 зв].

Однак на початку березня 1919 р. у полку Січових стрільців «Вільного козацтва» знову відбувся бунт. Частина старшин вимагала переходу на бік більшовиків. На знак протесту Р. Самокиш навіть склав повноваження командира полку. Проте зусиллями інших офіцерів заколот було ліквідовано [19, арк. 174]. У подальшому воєводи Самокиша брали участь у придушенні більшовицьких повстань проти Директорії в Бірзулі та Ольгопольському повіті Подільської губернії, вели військові дії з загонами колишнього союзника отамана М. Григор'єва, які наступали на Одесу [4, с. 664, 667].

Поразки армії УНР, конфлікти, у сформованому полку, підірвали здоров'я отамана Р. Самокиша та його віру в успішне продовження боротьби. Отаман Т. Янів – командир Південно-Східної групи армії УНР дозволив йому залишити полк та повернутися в Галичину. Ф. Мелешко, згадуючи про відступ Р. Самокиша в запілля, зазначив, що той привласнив собі значну кількість державного майна і став у подальшому «заможним паном» [8, с. 66–67]. Дані Ф. Мелешка потребують перевірки, оскільки інші джерела не містять негативної інформації про Р. Самокиша.

Ймовірно, що після від'їзду Р. Самокиша його полк розпався, оскільки надалі згадки про участь частини під такою назвою у бойових операціях ДА УНР відшукати не вдалося. Можливо, що воєводи полку припинили участь у визвольних змаганнях, а полк як військова одиниця розпався. Хоча окремі воєводи Січових стрільців «Вільних козаків» продовжували брати участь у подіях визвольних змагань. Зокрема, М. Омелянович-Павленко серед організаторів Першого Зимового походу згадує колишнього начальника штабу полку Січових Стрільців «Вільного Козацтва» К. Пругло [13, с. 260].

Отже, участь отамана Р. Самокиша у подіях Української революції не обмежується лише керівництвом вдалою військовою операцією по звільненню Катеринослава в січні 1919 р. від махновсько-більшовицьких військ, а була більш тривалою та плідною. Вона

охоплювала участь у військових операціях, просвітянському русі, організації повстанських загонів. Діяльність отамана Р. Самокиша можна вважати одним з небагатьох вдалих прикладів отаманщини, коли регулярна армія формувалася на основі нерегулярних з'єднань. Однак у той же час доля полку свідчить про ненадійність подібних самоутворених частин та тимчасовість їх успіхів, що доводить прорахунки керівництва Директорії по використанню отаманських формувань для організації війська у 1919 р.

Бібліографічні посилання

1. **Васковський Р.** Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918 – весна 1919 р.) / Р. Васковський // Грані. – 2001. – № 2.
1. **Вівсяна І.** «А ми тую червону калину підіймемо!» (УСС в Єлисаветграді / І. Вівсяна // Матеріали наук.-практ. істор.-краєзн. конф. «За волю і долю України». – Кіровоград, 2002.
3. **Грабовецький В.** Історія Печеніжина / В. Грабовецький. – Коломия, 1993.
4. Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. докум. и матер. : В 3 т., 4 кн. / [под ред. Н. И. Супруненко]. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 2.
5. **Гусейнов Г.** Піщаний Брід та його околиці / Г. Гусейнов. – Д., 2007.
6. Історія міста Дніпропетровська / [за наук. ред. А. Г. Белебруха]. – Д., 2006.
7. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921 : В 3 т. / І. Мазепа. – К., 2003. – Т. 1.
8. **Мелешко Ф.** Південно-Східна група армії УНР та її командир отаман Янів / Ф. Мелешко // Вісті комбатанта. – 1970. – № 3–4.
9. **Митрофаненко Ю.** Роман Самокиш (Самокишин) у революційних подіях на Катеринославщині / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 53–63.
10. **Митрофаненко Ю.** Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 271–281.
11. **Никифоров Л.** Отаман Самокиш / Л. Никифоров // режим доступу до ст.: [http : nezboryma – nasiya. org.ua / show_month.php? id=13](http://nezboryma-nasiya.org.ua/show_month.php?id=13)
12. Новое слово. – 1919. – 5 января.
13. **Омелянович-Павленко М.** Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007.

14. Республіканець. – 1919. – 3 січня.
15. Республіканець. – 1919. – 7 січня.
16. Республіканець – 1919. – 21 січня.
17. **Тинченко Я.** Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наук. вид. – К., 2007.
18. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів»: докум. та матер.: докум.-наук. вид. – К., 2004.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 1078, оп. 1, спр. 17.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 48.
21. ЦДАВОВУ). – Ф. 1078, оп. 1, спр. 21.

Надійшла до редколегії 11.04.2011

УДК 94 (477) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОТАМАНЩИНА НА ШПАЛЬТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ 1919 року

Аналізуються матеріали української преси, в яких розглянуто феномен отаманщини періоду Директорії 1918–1919 рр.

Ключові слова: отаман, отаманщина, Директорія, преса, девіантність.

Анализируются материалы прессы, в которых рассматривается феномен атаманщины периода Директории 1918–1919 гг.

Ключевые слова: атаман, атаманщина, Директория, пресса, девиантность.

This research is devoted analyze of newspapers articles are about the phenomenon of atamanship 1918–1919

Key words: ataman, atamanship, the Directory, the press, deviance.

Важливим джерелом для розуміння сутності отаманщини періоду Директорії 1918–1919 рр. є матеріали преси. Періодичні видання – синтетичний вид джерельної бази, вони вміщують документи

різних видів: нормативно-правові акти та постанови, що стосуються отаманщини, публіцистичні матеріали. Часописи на шпальтах, яких вдалося відшукати інформацію про отаманщину, були різних видів: урядові, регіональні, військових частин, повстанських об'єднань, партійна преса. До використаних видань належать газети «Життя Поділля» [14,15], «Друг народа» [13], «Вільна Україна» [2–5], «Вісник УНР» [6–8]; «Повстанець» [18,19].

Цікаві матеріали було віднайдено у військових періодичних виданнях: «Дзвін» [9–12], «Козацький голос» [16], «Український козак» [28 – 33]. Крім того, у газетних матеріалах вдалося натрапити на законодавчі акти та постанови, які не збереглися навіть у архівних справах [13; 28]. Газетні публікації дають можливість з'ясувати ставлення громадськості до отаманщини як суспільно-політичної проблеми, розглянути різні погляди на сутність отаманщини як історичного явища.

Отаманщина стала об'єктом уваги тодішньої преси починаючи із зими 1919 р. Саме на той час припадає основна маса критичних матеріалів стосовно цього явища. Це свідчить про поширення проявів такого явища, як отаманщина, та набуття ним ознак масовості саме наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. Зазначимо, що якраз у той період відбулося перетворення отаманщини із сили, яка підтримувала Директорію, на чинник, ворожий до основних засад її політики. Негаразди, породжені отаманщиною – оригінальної форми мілітарним девіантним рухом, – були піддані критиці. Звернемо увагу на подані кореспондентами факти: «З'явилася така маса самочинних полковників і навіть отаманів, що коли цьому не зробиться стриму, то буде їх більше, чим козаків. Це просто осмішує нас перед чужинцями і своїми, коли на кожному місці, в кожному шиночку, на кожній станції видно «отаманів» та «полковників» – без війська, без належної поведінки і пошани для себе та інших» [6].

Повстанський характер армії та спосіб її формування через організації нерегулярних формувань – відкривав шлях для подібних зловживань. Автор статті згадував про деяких таких командирів: «В революційний час трапляються такі організатори, яких ніхто не іменував полковниками, ні отаманами і які не варті ними бути! Для тих слід видати постанову, що коли хто збере полк, аби дивізію, озброєну, то може просити Військове Міністерство у Головного Отамана чин для нього...» [7].

Газета «Повстанець» мала цілком протилежний погляд на порядок формування війська, захищаючи право отаманів керувати власною бойовою одиницею самостійно, без підпорядкування політичній владі: «Народ вибрав собі ватажків, повірив їм своє життя й добував собі найкращу будучину [21]. Або «... «занадто великі обов'язки беруть на себе деякі «господа», котрі всюду на провулках зазначають: «моя військо, військо партійне – йдіть до нас. Штаб мій там-то» [22].

У січні 1919 р. колись почесний ранг «отаман» починає втрачати своє значення та набувати негативного змісту через довільне вживання та використання цього звання особами, які підривали авторитет офіцера. Деякі командири, наприклад О. Удовиченко та О. Вишнівський, навіть відмовлялися називати себе отаманами, хоча обіймали цю посаду. Газетарі відзначали: «Крайня пора оповістити в часописах поіменно, хто має вживати титул отамана й полковника. Бо коли цього не зробиться, то ці титули стануть незадовго посміховищем. Вже скрізь знають, що прапорщик січових стрільців вартий більше десяти самочинних полковників або п'яти отаманів, яких ніхто отаманами не іменував» [7].

На думку автора цитованої статті, така міра припинила би потік появи самозваних отаманів, а також не дозволила іменувати свої частини назвами, які не відповідали кількості наявних у них бійців: «Тоді не буде таких смішних і болючих випадків, що всякі дурні іменують себе чим хочуть: сотниками, полковниками, отаманами, а свої жалкі, недисципліновані кучки людей по двадцять чоловік – сотнями, по сто – полками, по триста – дивізіями, по тисячі – корпусами» [7].

Коментуючи випадки невиконання наказів командирами частин, які стали кричущими, автор іншої публікації зазначив: «У нас кожний дурень вважає себе вправі критикувати кожний наказ своєї влади – ну й не виконувати цього наказу, коли він видається йому «непотрібним» або невідповідним. Про точність у виконанні наказу об цьому і говорити нема що...» [6]. Серед причин поразок згадувався також низький професійний та моральний рівень українського офіцерства [6].

Крім вищезгаданих недоліків, серед причин розпаду армії називалася також «кабінетна криза», яка призвела до розагітування армії. У статті лунав заклик пожертвувати партійними та груповими мріями для порятунку війська [8]. Газета «Дзвін» закликала зупинити «нову пошесть» – отаманщину, яка стала прикладом для непослуху не лише для військових, а й для цивільних посадовців [12].

Негативний вплив отаманщини на процеси державотворення визнавався як політиками, так і журналістами. Стало зрозумілим, що система отаманської влади, на базі якої С. Петлюра збирався реалізувати свою політичну програму, суттєво відрізнялася від тієї, яку творили на території України самочинні або наділені Директорією повноваженнями отамани. Тому використання отаманщини для зміцнення української державності та розбудови армії виявилось цілком неефективним засобом, що довели результати війни між збройними силами УНР та Червоною армією у 1919 р. Отамани не зуміли протидіяти подібним напівпартизанським більшовицьким підрозділам. Дрібні загони ДА УНР погано підпорядковувалися наказам вищого командування та невдало взаємодіяли між собою. Переобрання отаманами влади на місцях виявило їх невміння співпрацювати з місцевими органами влади. Цілі регіони були виведені з-під контролю влади Директорії через свавілля самочинних та наділених повноваженнями отаманів. Реквізиції та погроми призвели до падіння престижу української армії серед українського населення.

Преса стала на бік Симона Петлюри під час боротьби з отаманщиною, під час якої сваволлю «отаманського права» вдалося приборкати. Газета «Вільна Україна» (за 19 квітня 1919 р.) звітувала про ліквідацію найвразливіших проявів отаманщини та арешт її одіозних представників [3].

Частина матеріалів друкованих видань була присвячена окремим отаманам. Так, катеринославські газети «Республіканець», «Нове слово», «Придніпровський край» містили інформацію про отамана Р. Самокиша та його полк Січових стрільців «Вільних козаків», про Ю. Божка та його «Запорізьку Січ» [20, 23–26]. «Робітнича газета» подала резонансний матеріал – про арешт відомого повстанського ватажка з Катеринославщини А. Гулого-Гуленка [27]. На сторінках газети «Республіканець» друкувалися оригінальні оголошення Ю. Божка про набір козаків у створювану ним дивізію «Запорізька Січ», умови своєрідної козацької присяги [26]. Газета «Український козак» у серпні 1919 р. передрукувала з коментарями матеріал польського часопису із закликом скористатися свідченнями В. Оскілка для компрометації УНР в очах представників Антанти. Особливу увагу журналісти звернули на наслідки авантюристичного вчинку отамана, який призвів до погіршення іміджу УНР та поразки на фронтах [33].

Крім українських газет національного спрямування, матеріали, присвячені отаманщині та подібному до неї явищу партизанщини, публікувала й більшовицька преса. Зокрема, газета «Комуніст» – центральний друкований орган більшовиків в Україні – у травні – червні 1919 р. на своїх шпальтах чимало місця відводила отаманщині та партизанщині. Значний резонанс викликало повстання отамана Григор'єва проти більшовицької влади.

Л. Троцький у кількох публікаціях висвітлив власне бачення витоків та сутності саме української отаманщини – «батьківщини» [17,18]. Між ним та його опонентом А. Бубновим розгорілася жорстка полеміка щодо причин поширення цього явища у Червоній армії, у формі партизанщини, та визначенні засобів боротьби з нею [19].

Отже, періодичні видання 1918–1919 рр. – синтетичний вид джерельної бази – вміщують документи різних видів: нормативно-правові акти, документи політичних партій, військових частин, отаманських формувань, публіцистичні матеріали. За походженням їх можна поділити на дві групи: більшовицькі та українські державницькі. Преса УНР за призначенням класифікується таким чином: партійні видання, часописи військових частин, урядова преса, друковані видання повстанців, регіональні часописи. Значний інтерес мають вміщені у них тексти наказів Директорії, статті, які стосуються отаманщини. Матеріали преси дають змогу з'ясувати ставлення громадськості до цієї суспільно-політичної проблеми, розглянути різні погляди на сутність даного феномена, використовуючи маловідомі або втрачені та знайдені й відновлені дослідником документи.

Бібліографічні посилання

1. Боротьба. – 1919. – 7 черв.
2. Вільна Україна. – 1919. – 16 квіт.
3. Там само. – 1919. – 19 квіт.
4. Там само. – 1919. – 24 квіт.
5. Там само. – 1919. – 29 квіт.
6. Вістник УНР. – 1919. – 7 лют.
7. Там само. – 1919. – 12 лют.
8. Там само. – 1919. – 15 лют.
9. Дзвін. – Щоденник Інформаційного Бюро Армії УНР. – 1919. – 1 трав. – Ч. 9.
10. Там само. – 1919 – 6 трав. – Ч. 12.

11. Там само. – 1919 – 15 трав. – Ч. 19.
12. Там само. – 1919 – 16 трав. – Ч. 20.
13. Друг народа. – 1919. – 23 січ.
14. Життя Поділля. – 1919. – 31 січ.
15. Там само – 1919. – 19 січ.
16. Козацький голос. – 1919. – 12 жовт. – Ч. 46.
17. Коммунист. – 1919. – 20 мая.
18. Там же. – 1919. – 8 июня.
19. Там же. – 1919. – 28 мая.
20. Новое слово. – 1919. – 5 янв.
21. Повстанець. – 1919. – 24 листоп.
22. Повстанець. – 1919. – 2 груд.
23. Придніпровський край. – 1918. – 27 груд.
24. Республіканець. – 1919. – 3 січ.
25. Там само. – 1919. – 21 січ.
26. Там само. – 1919. – 7 січ. – Ч. 20.
27. Робітнича газета. – 1919. – 23 лют.
28. Український козак. – 1919. – 5 черв. – Ч. 6.
29. Там само. – 1919. – 15 черв. – Ч. 8.
30. Там само. – 1919. – 18 черв. – Ч. 10.
31. Там само. – 1919. – 14 серп. – Ч. 30.
32. Там само. – 1919. – 27 серп. – Ч. 40.
33. Там само. – 1919. – 31 серп. – Ч. 43.

Надійшла до редколегії 24.02.2011

УДК 94 (477. 63) «1933/1934»

Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНУ І РЕПРЕСІЇ (1933–1934 рр.)

Досліджено процес переселення селян у Дніпропетровську область у 1933–1934 рр., а також репресивна кампанія влади, спрямована проти «саботажу переселенського руху».

Ключові слова: переселення, колгоспи, селянство, репресії, Дніпропетровщина.

© Н. Р. Романець, 2011

Исследован процесс переселения крестьян в Днепропетровскую область в 1933–1934 гг., а также репрессивная кампания власти, направленная против «саботажа переселенческого движения».

Ключевые слова: переселение, колхозы, крестьянство, репрессии, Днепропетровщина.

The article is devoted to investigation of peasant migration to Dnepropetrovsk region in 1933–1934 and repressive campaign against the sabotage of resettlement.

Key words: migration, collective farms, peasantry, repressions, Dnepropetrovsk region.

Сільськогосподарське переселення в Україну 1933–1934 рр. належить до малодосліджених сюжетів історії суцільної колективізації. Наукове осмислення даної проблематики тривалий час унеможливлювалося закритістю теми голодомору, з якою вона нерозривно пов'язана. Зняття табу з історії «великого переселення народів» до українських сел, спустошених сталінською «соціалістичною перебудовою», відбулося порівняно недавно завдяки розсекреченню спецфондів партійних архівів. Але історіографія проблеми засвідчує, що вчені лише побіжно звертаються до переселенської тематики, висвітлюючи соціально-економічні та демографічні наслідки голодомору [16, с. 198, 199]. Виключення становить наукова розвідка К. Лобач, у якій здійснено спробу «з'ясувати реальні, а не офіційно задекларовані... причини масштабних переміщень населення, визначити їх мету та завдання у справі колгоспного будівництва» [15, с. 271].

Між тим, на наш погляд, окремого дослідження потребують регіональні аспекти проблеми селянського переселення, а також її репресивна складова. Тому автор статті ставить за мету проаналізувати процес сільськогосподарського переселення на Дніпропетровщину 1933–1934 рр. у контексті репресивних дій влади.

Один із напрямків репресивної діяльності органів ДПУ і юстиції у 1933–1934 рр. був пов'язаний з боротьбою проти «саботажників переселенського руху». Суцільна колективізація аграрного сектора, яка супроводжувалася масовими депортаціями розкуркулених і репресованих, стихійним відхідництвом селян із сіл до міст і новобудов, голодомором, призвела до катастрофічного скорочення сільського населення, особливо у степових регіонах республіки. Приміром, навесні 1933 р. у багатьох колгоспах Дніпропетровщи-

ни навантаження на одного працездатного сягало 20 гектарів землі [3, арк. 21]. В результаті у степу сформувався масив земель, які через брак робочих рук, тягла та сільськогосподарської техніки не оброблялися з 1928–1929 рр., перетворившись на розсадник бур'янів. Лише в Магдалинівському районі Дніпропетровської області кинутих радгоспних і колгоспних земель налічувалось 6 000 га [8, арк. 15].

В першу чергу запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, оскільки саме власники хуторів першими потрапили під прес розкуркулення. Так, на території Єгоровської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. було розташовано 6 хуторів, де проживало 69 заможних господарів. Під час суцільної колективізації їх розкуркулили і вислали. Незважаючи на те, що сільраді і новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані у куркулів добротні будинки і реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку. Будинки руйнувалися, а фруктові сади площею 3–4 гектари заростали бур'яном [9, арк. 151, 152].

Значне скорочення сільського населення внаслідок соціалістичних перетворень аграрного сектора і голодомору поставило на межу зриву посівну кампанію 1933 р. У зв'язку з цим Дніпропетровський обком та облвиконком змушені були мобілізувати для проведення сіви 1200 осіб із міст. На це зі скарбниці витратили 300 тис. крб [3, арк. 44]. Для проведення сільськогосподарських кампаній доводилося вишукувати й інші джерела поповнення робочої сили. З цією метою, зокрема, в містах та райцентрах був зібраний і організований у трудові дружини так званий бродяжницький елемент, який залучався до роботи в полі під наглядом міліції і членів сільрад [10, арк. 45]. А постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 20 червня 1933 р. дозволила залучати до збирання врожаю в УСРР військовослужбовців [1, с. 890, 891].

Різке зменшення чисельності колгоспників також призвело до посилення експлуатації тих, кому пощастило вижити. Ось як описував ситуацію, що склалася в одному з колгоспів Покровського району, відповідальний інструктор Дніпропетровського обкому Стасюк: «Основне ядро третьої бригади колгоспу «Центральний» – 10–12 осіб – вже більше місяця не мали жодного вихідного. Один колгоспник показав мені зовсім заплілі ноги, тому що протягом останнього місяця йому майже не доводилось роззуватися. Особливо тяжко без вихідних доводиться колгоспникам, бо крім праці в колгоспі на них очікує робота

вдома... Таким чином, на їх долю випадає подвійний тягар. Ці ж чесні колгоспники найбільш страждають і матеріально. Навіть ті, хто постійно на роботі, не відпрацьовують необхідних норм, а тому не мають потрібної кількості трудоднів. На цих же колгоспників припадає найбільше штрафів, оскільки вони весь час у полі зору...» [2, арк. 6].

Намагаючись вирішити питання забезпечення колгоспного сектора області робочою силою на період збиральної кампанії, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич виступив з пропозицією упродовж квітня – червня організувати переселення в область приблизно 16 тис. селянських родин з інших регіонів країни [3, арк. 22].

Слід зазначити, що необхідність сільськогосподарського переселення на Дніпропетровщину зумовлювалася на лише браком робочих рук, але й катастрофічною ситуацією з тяглом. Так, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 гектарів землі, у кологоспі «Іскра» Бердянського району – 54 гектари [11, арк. 273.]. Тому під час посівної і збиральної кампаній 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і биків. Наприклад, у комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бики [14, с. 281, 282].

Стихійне переселення селян до спустошених голодомором степових регіонів України почалося ще до прийняття офіційного рішення центральною владою. Так, за повідомленням М. Хатаєвича, до кінця серпня 1933 р. до Дніпропетровської області самовільно переселилося 1 500 родин із Західної області РРФСР і Білорусії. У Мелітопольському, Апостолівському, Костянтинівському, Великопетиському районах чисельність стихійних переселенців досягала 150–200 родин [18, арк. 15]. Головною причиною «непланового» переселення із Західної області був «недорід і великі втрати зернових культур і картоплі», через що колгоспники цього регіону «не мали хлібу» та фуражу для худоби [19, арк. 25].

Стихійне переселення із Росії і Білорусії відбувалося таким чином. Спочатку до колективних об'єднань області приїздили ходоки, які домовлялися з правліннями колективних об'єднань про переселення. Більшість переселенців складали російські та білоруські колгоспники, але були серед них й одноосібники, які свій переїзд мотивували «малоземеллям і нестачею робочої сили» у південних

регіонах України. Стихійних переселенців не приймали до складу колгоспів, а лише використовували під час збиральної кампанії 1933 р. Питання про їх зарахування до складу колективних об'єднань мали вирішити в централізованому порядку [18, арк. 12].

Особливо активно «непланові» переселенці з різних областей Союзу «...почали прибувати до області, починаючи з жовтня місяця 1933 року». В результаті до 1 квітня 1934 р. колгоспи Дніпропетровщини прийняли 10 042 господарства непланових переселенців. Оскільки неорганізовані переселенці не мали пільг, М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна і В. Молотова з проханням «оформити це переселення постановою Раднаркому Союзу і поширити на них всі пільги, якими користуються планові переселенці» [5, арк. 124].

Офіційне рішення про переселення до України 20 тис. селянських господарств із Білорусії та Росії ЦК ВКП(б) ухвалює 31 липня 1933 р. На Дніпропетровщині планувалося розмістити 6,5 тис. сімей із Західної області РРФСР [17, арк. 510]. Організувати переселення мав Всесоюзний переселенський комітет, створений при РНК СРСР 15 серпня 1933 р. для «повного освоєння малозаселених родючих районів». Переселенцям дозволялося взяти з собою домашні, хатні речі, дрібний реманент, худобу: корів, телят, овець, свиней, птахів, а також продукти: зерно, муку, овочі тощо. Інше майно вони могли продати. На території України кожній родині переселенців мали безкоштовно надати придатний для проживання будинок з необхідними надвірними будівлями. Наркомзем УСРР та Дніпропетровський, Харківський, Донецький, Одеський облвиконкоми повинні були до 10 листопада 1933 р. організувати ремонт 20 тис. хат разом із господарськими будівлями, очистити криниці. Кожен двір переселенців мали забезпечити «двомісячним запасом палива та необхідною кількістю фуражу» [18, арк. 24].

Щоб заохотити білоруських і російських селян переселятися в Україну, їм надавалися численні пільги. Так, з переселенців списувалася заборгованість з усіх видів податків. Вони звільнялися на три роки від сплати сільгоспподатку, культсбору і 50 % страхових платежів, на один рік – від м'ясо- та молокоподатків [1, с. 951].

Кампанія з переселення колгоспників із Західної області на Дніпропетровщину почалася 15 жовтня 1933 р. [5, арк. 53]. Вербували переселенців начальники ешелонів та їх помічники. Начальниками ешелонів призначали районних керівників району вселення або пра-

цівників району діяльності МТС, їх помічниками – членів сільрад або правлін колгоспів «місць вселення». Із Дніпропетровської області до Західної для організації переселення «командували 107 начальників ешелонів і 159 помічників» [19, арк. 6]. Для вербування переселенців виділили 36 адміністративних районів південної частини Західної області. На організації переселення негативно позначилася відсутність у представників переселенського комітету й облземвідділів матеріалів «з економічними показниками по всім районам області», на підставі яких можна було б обґрунтовано визначити кількість господарств переселенців.

«Кампанійський» підхід до переселення призвів до того, що в деяких колгоспах Західної області залишилося менше десяти господарств. У патовій ситуації опинилися ті російські колективні об'єднання, які мали молочно-товарні ферми з десятками голів худоби. Три-п'ять родин колгоспників, які залишилися у селі, не могли організувати належний догляд за худобою [19, арк. 4]. В цілому через численні прорахунки союзного і місцевого керівництва внаслідок переселення колгоспників в Україну значно погіршилося організаційно-господарське становище російських і білоруських колгоспів. Таким чином, вирішуючи проблему забезпечення колективних об'єднань робочою силою в одному місці, Кремль створював цю проблему в іншому.

Вербування переселенців у більшості районів Західної області закінчили до 15 листопада 1933 р. Під час вербування, а також після його закінчення здійснювали «якісну перевірку переселенців»: на загальних зборах колгоспників або груп переселенців виявляли «куркульські й контрреволюційні елементи, прогульників, ледарів, крадіїв», яких позбавляли права на переселення [19, арк.6].

Станом на 25 листопада до області було відправлено 33 ешелони, у яких знаходилось 2 150 родин переселенців. Закінчили переселення російських селян 1 січня 1934 р. [5, арк. 53]. Всього до Дніпропетровської області приїхало із Росії 6 607 господарств чисельністю 38 393 особи. У середньому родина переселенців складалася з 5,7 осіб, із яких 3,7 осіб були працездатними. Переселенці привезли з собою 5 785 коней, 7 546 голів великої рогатої худоби і 16 190 голів дрібної худоби [5, арк. 56]. Російським переселенцям було виділено 580 588 крб кредиту, із яких 252 210 крб вони використали на ліквідацію будівель і 233 312 крб – для купівлі дрібної худоби [19, арк. 1].

Хоча органи ДПУ звітували про те, що прийом переселенців відбувся успішно, численні факти засвідчують інше. Більшість колгоспів виявилися неготовими прийняти й розмістити велику кількість людей. Це наводить на думку, що при визначенні переселенських квот позиція місцевого колгоспного й радянського керівництва особливо не враховувалася. Серед проблем, з якими в першу чергу зіткнулися переселенці, була відсутність житла. Більшість призначених для них хат, імовірно, втратила власників під час голодомору або масових репресій, а тому перебувала в занедбаному стані: вибиті або закладені цеглою вікна, діряві покрівлі, забиті димоходи, повна відсутність меблів. Керівники колгоспів мали підготувати житлові приміщення до приїзду нових господарів. Але станом на 3 листопада 1933 р. у Великобілозерському районі відремонтували лише 154 будинки із 450, у Нижньосірогозькому – 165 хат із 550 [18, арк. 31]. У колективних об'єднаннях Кам'янського, Покровського, Нововасилівського, Бердянського районів ремонту будинків не було здійснено взагалі. При цьому місцеві чиновники справно звітували про проведення всіх необхідних робіт [4, арк. 161]. Через це у Близнюківському, Божедарівському, Якимівському, Старокаранському та інших районах переселенців підселяли до будинків місцевих колгоспників або розмішували по декілька родин в одній хаті [17, арк. 502].

Ще гіршою була ситуація із забезпеченням переселенців елементарними меблями (стіл, стільці, ліжко), фуражем, паливом. Становище ускладнювала й нестача продовольства. Отримані Дніпропетровщиною для допомоги переселенцям 60 000 пудів хліба були використані до кінця листопада 1933 р., але їх не вистачило для задоволення навіть мінімальних потреб. Тому М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У і РНК УСРР із проханням про виділення додаткових 30 000 пудів хліба. Але партійне керівництво республіки відмовилося задовольнити прохання Дніпропетровської влади, посилаючись на те, що «...весь хліб, виділений спеціально для допомоги переселенцям, вже розподілили». Одночасно очільникам області нагадали, що Дніпропетровщина вже отримала 870 тис. пудів насіннєвих і 855 тис. пудів інших фондів для допомоги колгоспам із мізерними виплатами на трудодні. Тому республіканське керівництво зробило висновок, що «...отриманого хліба достатньо, щоб надати допомогу колгоспам, куди їдуть доприселенці» [18, арк. 102].

Місцеве населення нерідко вороже ставилося до переселенців. Приміром, на Дніпропетровщині поширювалися чутки, що до них приїхали не переселенці, а «біженці із Західної прикордонної смуги», що «там вже риються окопи і почалися бойові дії з Німеччиною». Селяни також пов'язували з переселенням можливість нових депортацій з України. Вони боялися, що «виселять стільки же господарств, скільки прибуде переселенців».

Не слід забувати і про існування протиріч на національному ґрунті: «Кацапи їдуть сюди господарювати, і всі українці у колгоспі будуть лише виконувати волю кацапів», «Їдуть, щоб об'їдати українців» [5, арк. 54, 55]. Тому, незважаючи на офіційний урочистий прийом з мітингами і музикою, який влаштовували представники районної влади і колгоспів на станціях, куди прибували ешелони, переселенці не могли розраховувати на гостинність місцевого населення. До того ж українське село, переживши голодомор, продовжувало голодувати і після збору врожаю 1933 р. Селяни Дніпропетровщини відразу після приїзду попереджали переселенців, до якої «квітучої землі» вони потрапили. Так, на станції Якимівка серед переселенців ходила жінка, яка їх питала: «Чому ви до нас приїхали, у нас ще лежать трупи неприбрані по хатах. Ви тут помрете з голоду» [5, арк. 55].

У спецповідомленнях прокуратури та ДПУ наводяться численні факти образ, знущань і навіть побиття переселенців місцевим населенням. Так, в артілі ім. Ворошилова Новопраського району селяни зачиняли колодязі й не давали переселенцям воду. А у селі Ганнівці П'ятихатського району 11 лютого 1934 р. група мешканців, «...напившись п'яними, з криками: «Бий кацапів, спасай Україну», вчинила погром квартир переселенців» [12, арк. 30]. Іноді такі розправи призводили до летальних наслідків. У селі Андріївці Коларівського району переселенку кинули до колодязю, де вона потонула [5, арк. 55].

Колгоспне керівництво, у свою чергу, не обраховувало переселенцям вироблені трудовні і не розплачувалося з ними. Приміром, у колгоспі «Хлібороб» Долинського району за виконання однакової роботи переселенцю Верміхину нарахували півтрудоудні, а місцевому колгоспнику Великому – 2 [4, арк. 161]. Іноді переселенців узагалі відмовлялися приймати до колгоспу або «перекидали» з одного колективного об'єднання до іншого. Траплялися випадки підпалів або руйнації будинків переселенців, крадіжок їх майна. Однією з причин конфліктів між місцевим населенням і переселенцями було те, що

останнім нерідко передавали будинки репресованих селян. Їх родичі, руйнуючи помешкання чужинців, ніби мстилися за поневіряння своїх близьких. Якщо ж колишні власники будинків поверталися в село із заслання, вони також нападали на переселенців, намагаючись повернути конфісковане майно. У лютому 1934 р. подібний випадок трапився у селі Андронівці Коларівського району [12, арк. 277].

Можливо, проблеми, що виникли з російськими і білоруськими переселенцями, примусили Кремль ухвалити рішення про переселення до степових регіонів України колгоспників із центральних і північних областей республіки, тобто обмежитися переселенням у межах УСРР. Дев'ятого грудня 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняв постанову про переселення протягом січня – березня 1934 р. 16 тис. господарств із Чернігівської, Київської і Вінницької областей до Донецької, Дніпропетровської, Одеської, Харківської. На українських переселенців поширювалися всі пільги загальносоюзних, лише термін звільнення від сплати податків скорочувався до одного року [1, с. 983, 984].

Вирішенням проблем переселенців почало займатися й обласне керівництво. Так, 7 лютого 1934 р. обком і облвиконком Дніпропетровської області ухвалили спеціальну постанову, якою зобов'язали райвиконкоми і райпарткоми «протягом 5–ти днів закінчити ремонт приміщень і остаточно закріпити за переселенцями будинки з господарськими будівлями, садибою, не дозволяючи подальшого переведення переселенців з одного колгоспу до іншого». Переселенців мали якнайшвидше «оформити членами колгоспів, закріпити за бригадами, видати трудкнижки, забезпечити роботою» [4, арк. 161].

Переселення із Київської і Чернігівської областей до Дніпропетровщини тривало з 12 січня до 14 лютого 1934 р. Замість запланованих 6 000 господарств до області переїхало 6 300 господарств чисельністю 29 348 осіб, які привезли з собою 3 543 коня, 4 511 голів великої рогатої худоби і 5 721 голову дрібної худоби. Також у першому кварталі 1934 р. із Західної області до Сталіндорфського єврейського національного району переселилося 311 сімей колгоспників-євреїв [5, арк. 56].

Через погані господарсько-побутові умови, а також вороже ставлення місцевого населення частина переселенців повернулася назад ще у 1933 р., тобто відразу після приїзду. Так, із колгоспу «Комінтерн» Апостолівського району із 55 родин переселенців виїхало 37 [17, с. 503]. Наступна хвиля масового повернення переселенців припадає

на літо – осінь неврожайного 1934 р. За даними М. Хатаєвича, до кінця вересня 1934 р. з області виїхало більше 40 % переселенців. Партийний очільник Дніпропетровщини визнавав, що «...організаційно-господарські заходи, спрямовані на закріплення переселенців..., не дають ефекту, тому що всі вони кричать про хліб» [7, арк. 137].

У найскрутнішій ситуації влітку 1934 р. опинилися єврейські переселенські колгоспи Сталіндорфського району. Якщо у місцевих колгоспників були залишки припасів хліба минулого року, що дозволяло їм «дотягнути до нового врожаю», то переселенці почали голодувати вже під час збору врожаю. У колгоспі «Більшовик» були зафіксовані випадки вживання сурогатів, у колгоспах «Новий шлях» і «Якір» – опухання дітей. У серпні 1934 р. у колгоспі «Сталін» померло від голоду 4 дітей [8, арк. 49]. Видача зерна на трудовні також не вирішила проблему, оскільки через низьку врожайність зернових – 0,83–1,6 центнера з гектару виплати на трудовні були мізерними: 167–200 грамів хліба. Тому, починаючи з липня 1934 р., втечі переселенців із єврейських колгоспів набули масового характеру. Станом на 1 жовтня 1934 р. із Сталіндорфського району виїхало 383 господарства: 54 господарства, які переселилися до 1933 р., 90 господарств переселенців 1933 р. і 239 господарств переселенців 1934 р. із Західної області [6, арк. 46].

Узагалі, за неповними даними Переселенського комітету при РНК СРСР, на 1 вересня 1934 р. із 45,5 тис. колгоспних господарств, що переселилися в Україну, повернулося 10 282 господарства, або 23,5 %, у тому числі із Дніпропетровської області – 3 198, або 24 %. В офіційних документах повернення переселенців називалося «обратничеством». Як це не парадоксально, але влада сама створила умови для «обратництва», спрямувавши переселенців до найбільш слабких колгоспів, які накопили «велику фінансову заборгованість за попередні роки» [17, с. 639].

За таких обставин органи юстиції і ДПУ УСРР почали боротьбу із «саботажниками переселенського руху». За неповними даними, які наводилися у доповідній записці ДПУ УСРР від 3 січня 1934 р., у республіці до відповідальності було притягнуто 91 особу. На 27 березня 1934 р. кількість притягнутих до відповідальності «саботажників переселенського руху» зросла до 260 осіб. Протягом грудня 1933 р. – січня 1934 р. українські чекісти ліквідували «контрреволюційні куркульські організації», що «протидіяли переселенню» у колгоспі ім. Котовського Великописківського району Одеської області, у Покровському районі Дніпропетровської області. Учасники

цих угруповань звинувачувалися у тому, що агітували переселенців, кидати колгоспи і повертатися на батьківщину [17, 503,504].

На початку березня 1934 р. Генеральна прокуратура республіки зобов'язала міських і дільничих прокурорів «...перевірити виконання районними та сільськими організаціями директив уряду та партії щодо переселенців». Осіб, винних у «злочинному ставленні до переселенців», мали притягати «до найсуворішої відповідальності» [13, арк. 93].

Отже, можна зробити висновок, що сільськогосподарське переселення не вирішило проблему організаційно-господарського зміцнення колгоспного сектора Дніпропетровщини. Станом на 1 вересня 1935 р. в області нараховувалося 160 колгоспів із значною нестачею робочої сили, в яких середнє навантаження на працездатного сягало 10,2 гектара. Одночасно на Дніпропетровщині налічувалося 763 колективні об'єднання, які демонстрували негативні наслідки господарювання через «нестачу живого тягла». У республіці чисельність відсталих колгоспів із браком робочої сили становила 1 714, з нестачею тягла – 2 581 [20, арк. 81, 82]. Таким чином, навіть застосування репресій проти «саботажників переселенського руху» не вирішило проблему закріплення переселенців, не змогло ліквідувати «обратничество», а відповідно поповнити робочою силою колективні об'єднання степових регіонів України.

Бібліографічні посилання

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 270.
3. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 588.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1097.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1100.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1107.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1467.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1471.
9. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1478.
10. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 30.
11. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 36.
12. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 84.
13. ДАДО. – Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 2.

14. Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933 – 1937 рр. / упоряд. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К., 1971.
15. **Лобач К.** Сільськогосподарські переселення в Україну (1933–1934 рр.) / К. Лобач // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси, 2010. – С. 271–274.
16. **Марочко В. І.** Голодомор в українському селі / В. І. Марочко // Історія українського селянства. Нариси у 2 т. – Т. 2. – К., 2006. – С.178 –199.
17. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / Т. 3. 1930–1934 гг. – Кн. 2. 1932–1934 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 2005.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр.6392.
19. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6393.
20. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6693.

Надійшла до редколегії 27.05.2011

VI. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ПРО СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Вивчаються житлово-господарчі комплекси, досліджені на території Новобогородицької (Богородицької) фортеці та вводяться до наукового обігу нові знахідки.

Ключові слова: археологія, комплекс, розкоп, фортеця.

Изучаются хозяйственные жилые комплексы, исследованные на территории Новобогородицкой (Богородицкой) крепости и вводятся в научный оборот новые находки.

Ключевые слова: археология, комплекс, раскоп, крепость.

The household settlement complex of Bagoroditskaia castle is highlighted. New facts are discovered.

Key words: archeology, dugout, excavation, complex, castle.

Експедицією науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара протягом 2002–2010 рр. провадилися дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці та її посаду. Головним об'єктом робіт 2007–2010 рр. став розкоп V, за котрим закріплено умовну назву «Митниця». Цю назву розкоп отримав на підставі знахідки у культурному шарі печатки, ідентичної печатці Великої Московської митниці 1707 р. [1, с. 45–47], а також товарних пломб, лічильних жетонів та чисельних, різноманітних за походженням монет [2, с. 14–20, рис. 5, 6].

Усього на площі розкопу, яка досягла 610 м², було відкрито двадцять споруд, три з них – у 2010 р. Завдяки цьому стало можливим

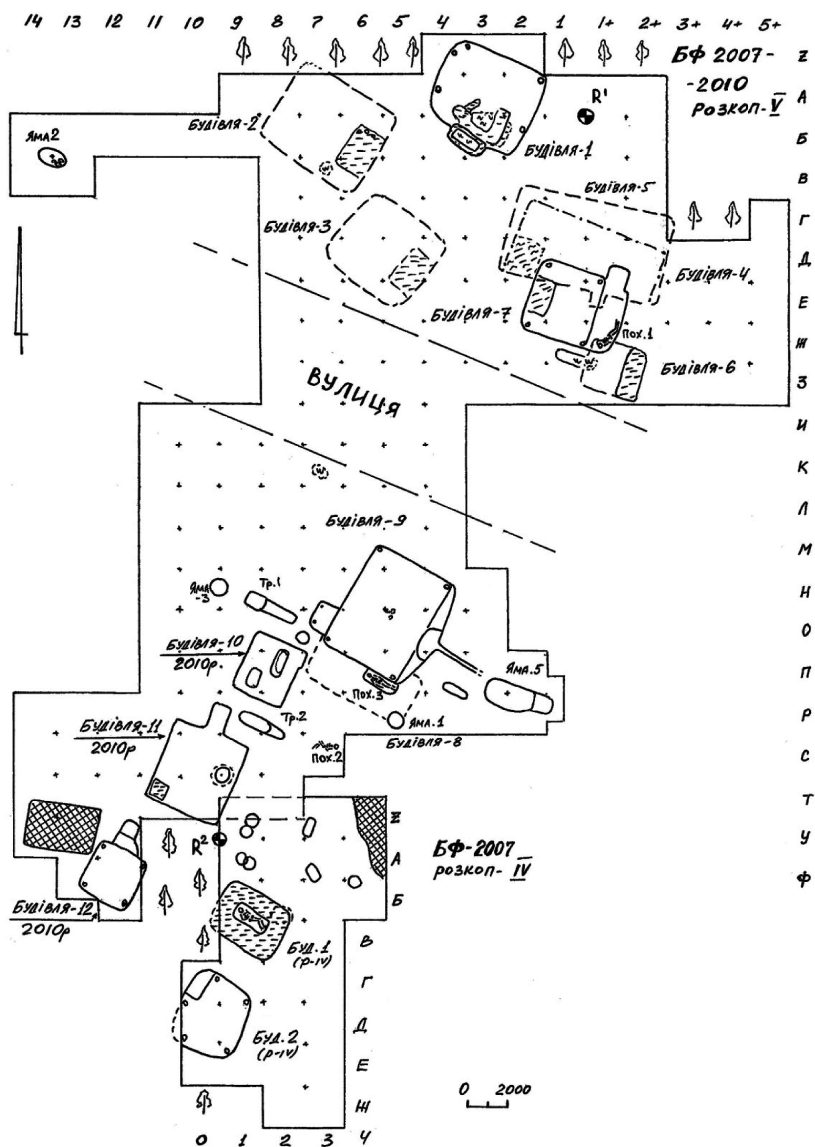

Рис. 1. План розкопу V
із позначенням відкритих у 2010 р. нерухомих об'єктів

уточнити планування житлової забудови на ділянці поблизу Самарських воріт фортеці, яка виявилася підпорядкованою напрямку головної вулиці, що вела до них. Ширина останньої становила 8 м, простежена довжина – 26 м. Відносно вулиці провулки мають радіальне спрямування, а розташування будинків на дослідженій ділянці – рядове.

Унаслідок довготривалої оранки сьогодні можливо зафіксувати лише підлоги наземних будівель із залишками печей, припічних ям та інколи – розвалів солом'яно-глиняних стін. Переважаюча форма жител – підквадратна, розміри коливаються від $5 \times 5,5$ до $4,8 \times 4,7$ м. Виняток становила будівля № 4 (2008 р.) розмірами $7,8 \times 4$ м, яка сполучала у собі житлове та виробниче приміщення, а також будівля № 6 (2009 р.) розмірами $3 \times 2,8$ м, котра слугувала за літню кухню.

Простежені основи печей мали підпрямокутну форму розмірами від $1,6 \times 1,2$ до $2 \times 1,8$ м і складалися з глиняних вальків, цегли ручного виготовлення та гранітного каміння. Присутність чисельних залишків коробчастих кахлів із рослинно-геометричним орнаментом і кіптявою на внутрішній поверхні свідчить про облицювання ними печей – так званих груб або кабиць. На час розкопок припічні ями заповнював попіл, вуглеці та побутове сміття. Особливу рису, пов'язану із військовим побутом, становлять знахідки у припічних ямах гарматних ядер, які використовувалися з метою обігріву.

Найбільшу частину знахідок на місці наземних жител становлять вироби з кераміки: різноманітний посуд, дитячі іграшки, люльки тощо. На другому місці – рештки скляного посуду та віконниць. Індивідуальні знахідки представлено переважно монетами, за якими з'ясовувалося датування досліджуваних комплексів, також нечисленними особистими прикрасами, до яких належать персні-печатки, поясна фурнітура, оздоблення одягу та взуття.

Більш інформативним, завдяки гарній збереженості, виявилось дослідження землянок № 1 (2008 р.), 7 та 9 (2009 р.). Розміри котлованів останніх коливаються у межах від $4,3 \times 4$ м до $5,15 \times 4,2$ м, глибина сягає 2,7-3 м. Вхід звичайно знаходився у північно-західному куті і здійснювався через колодязь за допомогою дерев'яної драбини, яка кріпилася до опорних стовпів. Вертикальні стовпчики уздовж стін слугували для кріплення горизонтальних дошок облицювання;

зосередження поруч із ними побутових знахідок свідчить про їх використання також для кріплення полиць [3, с. 63].

Відсутність серед будівельних решток залишків стелі дає підстави вважати, що землянки останньої не мали і були перекриті дерев'яно-дерновим дахом, що спирався на кутові стовпи та стіни, як це відомо з описів запорізьких зимівників [6, с. 35, 36] та свідчень Генерального опису 1765–1769 рр. по Київському, Лубенському та Полтавському полках, на що звертає увагу М. П. Приходько [5].

До інтер'єру житла № 1 (2008 р.), у якому головне місце належало добре збереженій печі, входили дві лежанки, кутова шафа, полиці, рештки скрині. Серед знахідок присутній перстень із зображенням геральдичних лілей під короною, який належав представникові козацької старшини [3, с. 62–68]. Перейдемо до опису відкритих у 2009 р. будівель. Землянка № 7 розмірами $5 \times 4,3$ м і глибиною від сучасної поверхні 2,7 м відрізнялася від інших поділом на дві половини: сіней розмірами $4 \times 1,4$ м, відгороджених перегородкою із дошок та чотирьох вертикальних стовпів, та власне житла. Вхід у східному куті землянки являв собою квадратний колодязь розмірами $1,25 \times 1,2$ м, глибиною 2,2 м, у якому збереглися рештки дерев'яної драбини (рис. 2. 1.). Під протилежною від входу стіною було зафіксовано рештки дощатого настилу, на якому знайдено скелет молодого чоловіка, поруч з котрим стояв келих зі світлої глини (рис. 2. 2.).

Оскільки житло № 7 загинуло внаслідок пожежі, можна припустити, що чоловік помер уві сні від задухи. По всій площі землянки простежувався товстий шар згорілого очерету та дерну, який засвідчує одномоментність руйнації покрівлі. Упавши, вона загасила полум'я, завдяки чому вціліли обвуглені дерев'яні конструкції та органічні залишки. У подальшому відбулося пограбування згорілої землянки: для цього у центрі було вирито яму, через яку розібрано піч на цеглу. При цьому було залишено більше ніж сто напівцілих лицьових, карнизних, кутових та прорізних кахлів, виготовлених із якісної рожевої глини і прикрашених пишним рослинно-геометричним орнаментом (рис. 2. 3–5). Час функціонування землянки № 7 встановлюється за монетними знахідками: 11 срібними копійками часів правління Петра I, «молодша» з яких датована 1707 р., та мідною полушкою. Про належність житла до початку XVIII ст. свідчить також знайдена у

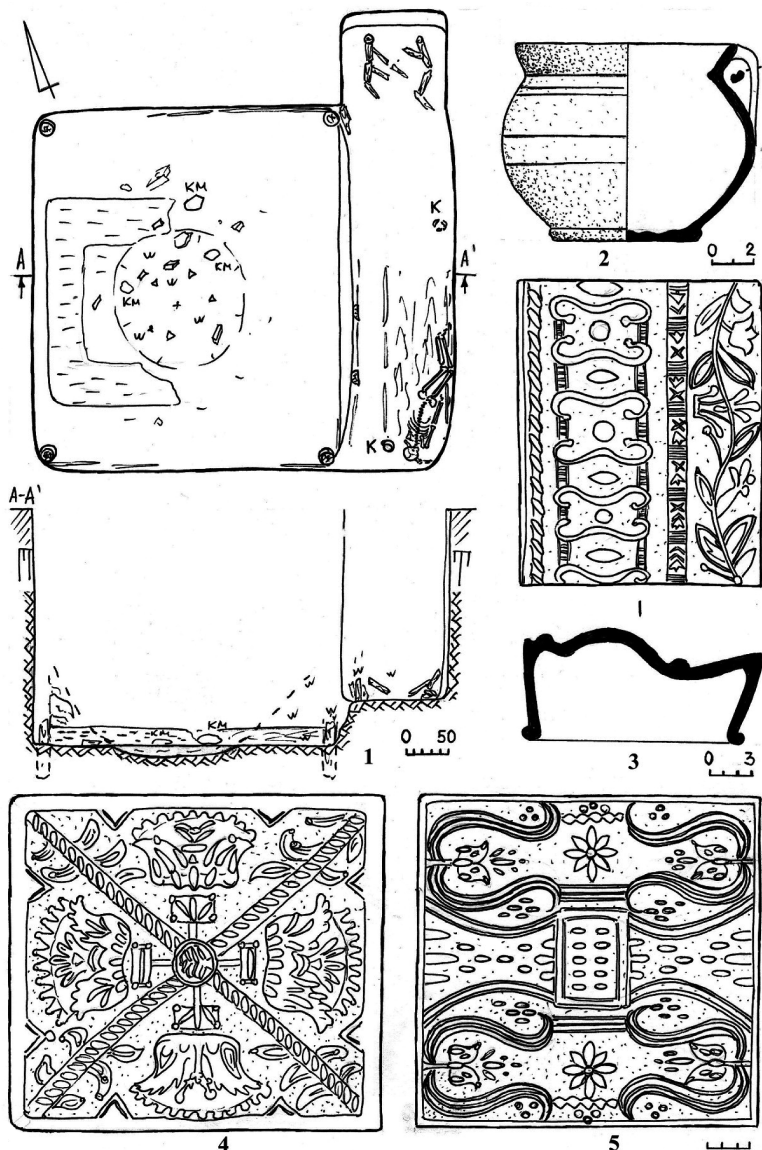

Рис. 2. Землянка № 7 розкопу V та знахідки з неї:
1 – план землянки; 2 – келих; 3 – 5 – пічні кахлі

ньому димлена кераміка із штамповим орнаментом. Запропоноване датування підтверджується стратиграфічними спостереженнями. Землянку № 7 частково перекрыла наземна споруда № 6, датована серединою XVIII ст.

Не менш цікавим виявилися дослідження комплексу, що складався із землянки № 9, яка прорізала наземне житло № 8, чим встановлюється їх хронологічне співвідношення. Житло № 8, площею 5, 4 × 3, 2 м, простежене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. На підлозі було знайдено п'ять срібних однокопієчних монет часу правління Петра I та мідна «денга» 1716 р., що вказує на одночасність існування житла № 8 із житлом № 7.

Землянка № 9 мала розміри 5, 15 × 4, 3 м та глибину 2, 2 м від сучасної поверхні. У кутах та центрі знаходилися ями під опорні стовпи глибиною до 0,8 м з рівня підлоги, забутовані дрібним камінням. Вхід під північно-західною стіною мав вигляд колодязя з однією земляною приступкою, у кутах якого збереглися стовпчики від зотлілої драбини. Стіни приміщення було облицьовано горизонтальними дошками, із котрих вціліли лише нижні – верхні були розібрані, як і опорні стовпи, вибиті із своїх гнізд після завершення функціонування землянки.

Уперше було простежено вентиляційний пристрій до печі, який мав вигляд каналу довжиною 1, 8 м, завширшки 0, 25 м, виритого по центру південно-східної стіни землянки. Великі розміри, використання у будівництві коштовної деревини, зокрема корабельних (байдачних) дошок, наявність печі із вентиляційним каналом, нечисленність побутових знахідок, зокрема кераміки – усе це дає підстави вбачати у землянці № 9 адміністративне або неординарне житлове призначення. Час існування визначається знахідкою на дні трьох двокоп'єчних монет 1757–1758 рр. карбування.

Будівля № 10 являла собою напівземлянку підквадратної форми розмірами 3 × 2,5 м та глибиною 1,65 м від сучасної поверхні. Колодязний вхід у східному куті мав невелику нішу для приставної драбини. Незначні розміри будівлі вказують на її господарське призначення. Серед знахідок цікаві дві стопки зеленого скла, які датуються першою половиною XVIII ст.

Будівля № 11 збереглася на рівні підлоги. Розміри 4, 4 × 4 м, вхід довжиною 1,6 м та завширшки 1 м розташовано по центру повздовжньої стіни. У західному куті збереглася основа невеликої (1, 2 × 1 м)

печі-кам'янки. По центру підлоги, поруч із дерев'яним опорним стовпом, було вирито яму діаметром 1 м та глибиною 1,6 м. У розрізі остання мала грушоподібну форму та діаметр у дна 1,5 м. Заповненням слугувала легка органічна маса, в якій виокремлюються копроліти; на верхньому рівні яма була забута попелом. Можливе використання приміщення, враховуючи наявність печі-кам'янки, щільно утрамбованої підлоги, незначної кількості знахідок, яминужника, як лазні. Кілька знайдених на підлозі монет російського та кримсько-татарського карбування вказують на середину XVIII ст.

У південно-західній частині розкопу V відкрито будівлю № 12. Це невелика квадратна землянка розмірами 2,2 × 2,2 м, глибиною від сучасної поверхні 2 м і кутовими ямками від стовпів глибиною 0,45 м і діаметром 0,25 м. Вхід знаходився у північно-східній частині споруди і мав вигляд східчастого пандуса довжиною 2 м; сходинок утримувалися від осипання за допомогою дерев'яних дошок (рис. 3. 1). Під нижньою з них було знайдено приховані три мідні російські монети, серед яких «наймолодша» – п'ятак 1777 р. У заповненні землянки присутні численні фрагменти посуду з кераміки та скла, монети, гудзики, кулі та ін.

На дні знайдено вцілілу рейнську пляшку (рис. 3. 2) та приховані вироби із заліза, які не були у вжитку. В їх складі три муфти для кріплення коси, велика сокира, чотири кінські підкови, чотири заклабуки до чобіт, молоток-пробійник та деталь дишла парокінного воза (рис. 3.3 – 8). Ще одну сокиру із пошкодженим обухом було знайдено поблизу входу до землянки. Це дає підстави віднести будівлю № 12 до господарчих приміщень. Виникає лише питання щодо визначення його належності до одного з житлово-господарчих комплексів. Якщо об'єднання будівель № 10 та 11 у межах садиби житла № 9 не викликає сумнівів, то будівля № 12 за своїм положенням скоріше належить до так званої «садиби полковника», дослідженої у 2007 р. [4, с. 52–62].

Чисельність речових знахідок виключає можливість їх повного розгляду (рис. 4. 11–13). Тому обмежимося наведенням найбільш цікавих знахідок з культурного шару за межами жител. До останніх належать мідна турецька монета «мангир» Сулеймана II 1688/1689 рр., свинцева товарна плomba невстановленого походження та залізна порохова натруська.

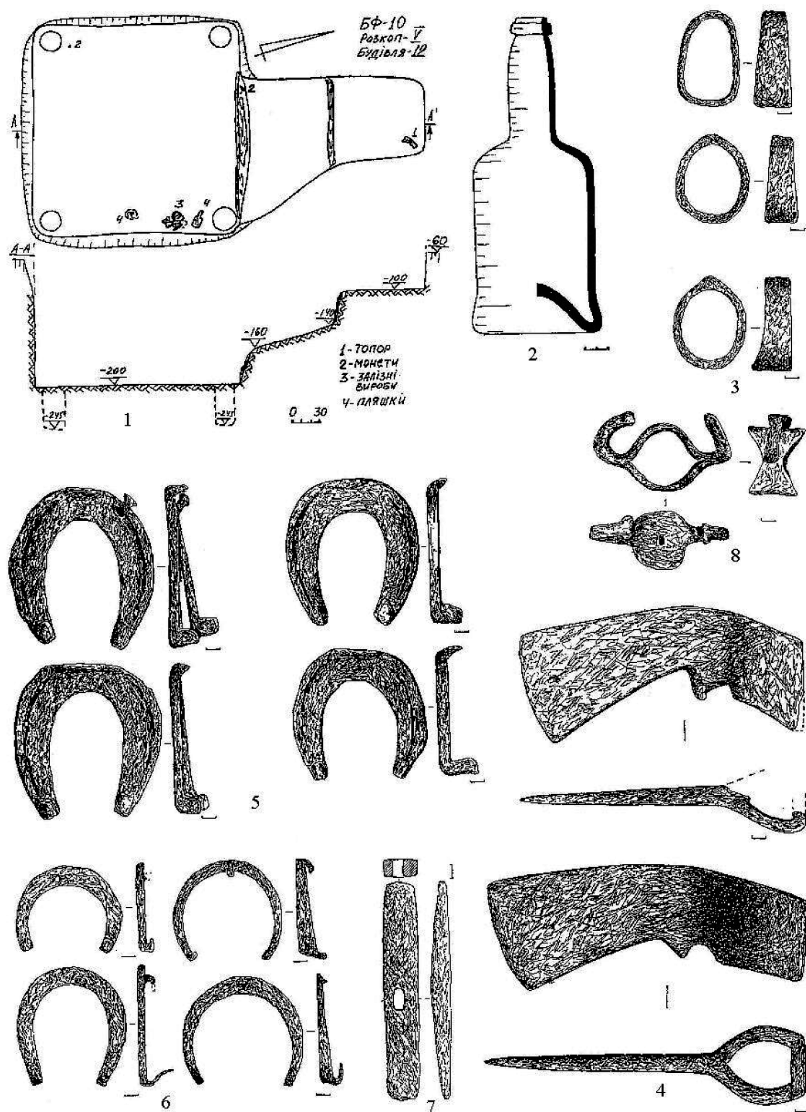

Рис. 3. План землянки № 12 та знахідки з неї

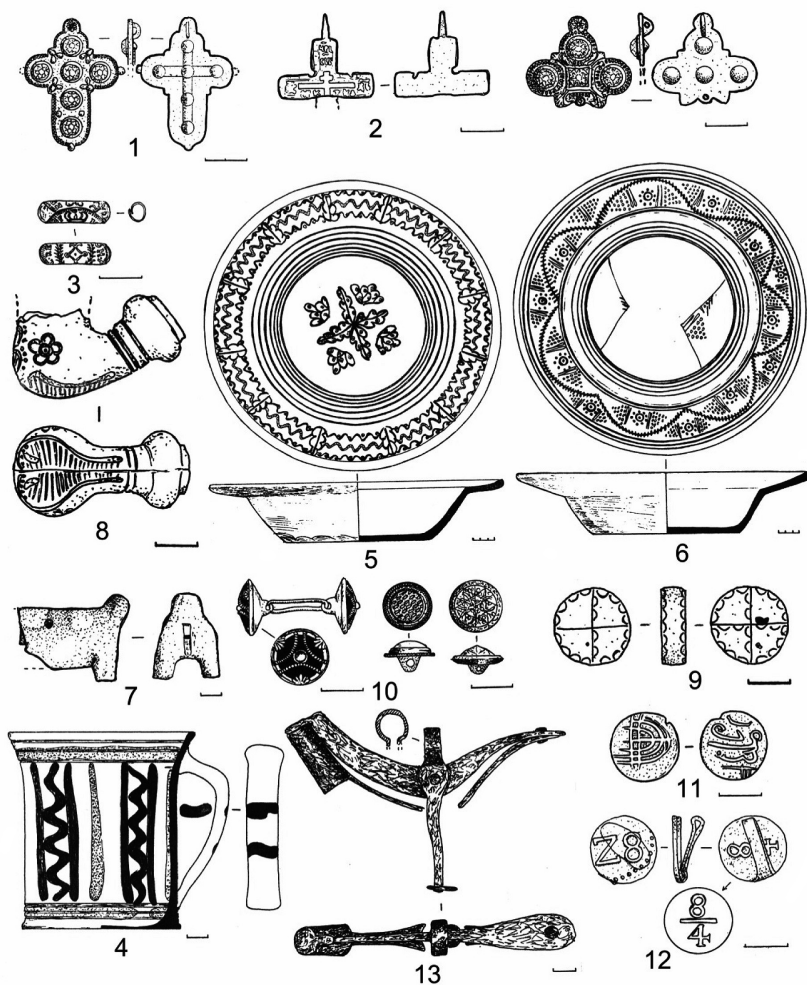

Рис. 4. Богородицька фортеця 2010 р. Індивідуальні знахідки:
1 – 8 – з будівлі № 10; 9 – з будівлі № 11; 10 – з будівлі № 12;
№ 11 – 14 – з культурного шару поза будівлями

Бібліографічні посилання

1. **Ковалева І. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
2. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007. – С. 18–20.
3. **Ковальова І. Ф.** Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця – Д., 2008. – С. 63–69.
4. **Ковальова І. Ф.** Дослідження Новобогородицької фортеці 2007 року / І. Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – К., 2008. – Вип. 17. – С. 31 – 35.
5. **Приходько Н. П.** Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н. П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975
6. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Репринт. изд. – Д., 1991.

Надійшла до редколегії 25.05.2011

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СХІДНІ МОНЕТИ, ЗНАЙДЕНІ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕНЬ САМАРІ – НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються східні монети, знайдені у Новобогородицькій (Богородицькій) фортеці та її посаді.

Ключові слова: монета, нумізматики, фортеця, археологія.

Рассматриваются восточные монеты, найденные в Новобогородицкой (Богородицкой) крепости и ее посаде.

Ключевые слова: монета, нумизматика, крепость, археология.

© В. М. Шалобудов, 2011

The author considers eastern coins, found in Novobogoroditskaya (Bogoroditskaya) fortress and its settlement.

Key words: coin, numismatics, fortress, archaeology.

Пам'ятка пізнього середньовіччя козацьке містечко Самарь–Новобогородицька (Богородицька) фортеця розташована на правому березі р. Самари, північніше селища Шевченко м. Дніпропетровська. За десять років досліджень співробітниками НДІ археології Придніпров'я ДНУ ім. Олеся Гончара зібрані докази часу виникнення, розвитку та занепаду цього археологічного об'єкта [2, с. 320–322]. Серед знайдених артефактів почесне місце належить зібранню різних за часом монет чисельністю майже 800 екземплярів. Усі вони ідентифіковані і здебільшого введені до наукового обігу [7, с. 123–134; 8, с. 183–186; 9, с. 214–226].

Нумізматичне зібрання з території пам'ятки допомогло підтвердити писемні свідчення про появу та розвиток у гирлі р. Самари спочатку перевозу, потім козацької Самарі, а пізніше й російської Новобогородицької фортеці, яка мала змішаний етнічний склад населення. Розташування поселення на перехресті водних та сухопутних шляхів призвело до того, що мешканці користувалися західноєвропейськими, російськими та східними монетами. Про розмаїття грошової маси неодноразово йшлося у публікаціях із нумізматики. Однак східні монети потребують окремого, більш детального аналізу. Усі вони хронологічно поділяються на джучидські (золотоординські) та кримсько-татарські, лише невеликий відсоток з них – монети Османської імперії, про що мова піде нижче.

До Золотоординського періоду належать десять мідних пулів XIV ст., місце карбування яких викликає дискусії серед дослідників. Найбільш ранній пул карбовано за часів правління хана Джанібєка (1341–1357 рр.). На лицьовому боці зображено стилізованого двоголового орла, на зворотному – напис у квадратній рамці «Карбування Криму в сімсот третьому, сорок». Усі інші монети (8 екз.) містять зображення триногої тамги у фігурному картуші на лицьовому боці та чотирипелюсткової розетки – на зворотному. На думку М. М. Фомічева, пули цього типу карбувалися у м. Азаку під час правління хана Абдулаха [6, с. 219–241]. Однак дослідження В. П. Лебедева говорять про те, що подібні монети поширені на золотоординських пам'ятках Нижнього Подніпров'я. Він припускає можливість карбу-

вання монет цього типу на декількох монетних дворах, серед яких також місто Шехр-аль-Джедід (городище Кучутури у Запорізькій обл.) [3, с. 139–156]. Ми також дотримуємося гіпотези, що пули з триногою тамгою карбувалися у 1360–1380 рр., коли на території так званої Мамаєвої орди часто змінювалися хани. Але, на наш погляд, їх випуск міг здійснюватися й на поселенні золотоординського часу, що існувало на місі Ігрень-Підкова (Попов мис). На користь цієї гіпотези свідчать не тільки більш ніж двісті монет вже згаданого типу (знайдені краєзнавцями братами Бінкевичами), а й заготовка під монету, яка ще не пройшла карбування [9, с. 214–226]. Слід зазначити, що подібні заготовки зустрічаються тільки у містах, що мали свої монетні двори.

Особливої уваги заслуговує рідкісний золотоординський пул, випадково знайдений у 2005 р. на посаді фортеці. На лицьовому боці монети зображено трикутник в оточенні крапок, у середині якого – також три великі крапки. Композицію вміщено у фігурну рамку. На зворотному боці монети – картуш з чотирьох волут з чотирма крапками всередині. Подібний пул опублікований М. М. Фомічевим серед нумізматичних знахідок з м. Азак (Тана) [6, с. 238, рис. 9, № 226]. Але дослідник його не датує, а вміщує після монет другої половини – кінця XIV ст. Знахідка з території Новобогородицької фортеці датується досить чітко, через те що пул перекарбований з монетного типу «тринога – тамга» – «чотирипелюсткова розетка», який більшість дослідників відносить до 1380-х рр. Якщо перекарбування проводилося після певних політичних подій, що потребували заміни зображення тамги на монеті, то її слід віднести до початку XV ст. [9, с. 217]. Таким чином, мідні золотоординські монети з території пам'ятки свідчать про існування на цьому місці поселення та перевозу через Самару вже на кінець XIV – початок XV ст.

Серед нумізматичних матеріалів XVI – XVII ст. східні монети не представлені. Білонові монети Кримського ханства першої половини – середини XVIII ст., кількістю понад 350 екземплярів, пов'язані із грошовим обігом мешканців Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Усі вони належать до найбільш поширеного номіналу – акче і карбовані на Бахчисарайському монетному дворі на тонких нерівних платівках. Низький рівень виробництва дуже ускладнює читання легенд, але за типом більш ніж половину з них можна віднести до часів правління хана Аслан Гирея II (1748–1756 рр.). Невеликий відсоток найбільш ранніх акче карбовано за часів Селім Гирея

(1702–1704 рр.) та Каплан Гирея I, який правив з двома перервами з 1707 по 1736 р.

Археологічні дослідження пам'ятки показали, що на теренах фортеці у цей період майже в однаковій кількості використовувалися російські та кримські монети, що в цілому не характерно для Подніпров'я. На наш погляд, це пов'язано не з Кримськими походами та надходженнями «трофейної монети», а з появою тут митниці, де проводився обмін грошей чумаками та кримськими купцями. Російські закони суворо забороняли вивіз срібної та золотої монети за кордон, а торгувати за мідні гроші татари не бажали. Тому кримські акче могли у великій кількості завозитися на територію фортеці саме торговцями. Відносно мирний період у стосунках із Кримом у середині XVIII ст. сприяв поглибленню торгівельних стосунків у прикордонних землях. До речі, хан Селім Гирей II (1743–1748 рр.) намагався підтримувати мирні стосунки з Росією та навіть повернув велику кількість російських полонених, за що отримав у подарунок спочатку 5000 золотих, а у 1746 р. ще 1000 червонців [5, с. 222, 223]. Звичка місцевого населення до європейського білону дозволила використовувати кримську монету у роздрібній торгівлі на території фортеці. За часів Єлизавети було встановлено обмінний курс, що утримувався у Запорізьких землях у межах 2 : 1, тобто 2 акче дорівнювали копійці [4, с. 134–142]. Після скасування у 1754 р. російським урядом внутрішніх митниць фортеця опинилася за межами митного поля російської імперії, і більш пізні монети перестали сюди надходити.

Турецька монета, незважаючи на більш високу пробу металу, не брала участь у грошовому обігу на теренах Богородицької фортеці. За весь час досліджень зафіксовано усього шість екземплярів, серед них срібні акче султанів Ахмеда III (1703 – 1730 рр.) та пара Селіма III (1789 – 1807 рр.) . Чотири монети мали отвори та були використані як прикраси, і лише одна не була пробита. Особливо слід відзначити мідний мангир Сулеймана II з датою 1100 р. х. (1688/89). Їх карбування проводилося на монетному дворі, терміново відкритому у м. Сараєво, поблизу місця воєнних дій. Боснійські монети, на відміну від Константинопольських, виготовлялися недбало і призначалися на платню воякам [1, с. 19, 20]. Мангир дорівнював $\frac{1}{2}$ акче, але неохоче приймався та дуже швидко вийшов з обігу. Монета могла потрапити на територію фортеці як трофей на згадку, привезений російським вояком, який брав участь у походах на Балкани, або із

втікачем з турецької неволі. Короткий термін побутування подібних монет дає можливість для уточнення датування культурних шарів на розкопі V біля Самарських воріт, де було знайдено мангир.

Підводячи підсумки дослідженням східних монет з території Самарі – Новобогородицької фортеці, маємо зауважити, що, по-перше, золотоординські мідні пули підтверджують існування перевозу біля сел. Шевченко, який почав функціонувати ще наприкінці XIV ст., по-друге, на основі знахідок чисельних білонових акче простежується посилення торгівельних стосунків із Кримом у середині XVIII ст., а дуже малий відсоток турецьких монет говорить про незначну участь вояків фортеці у бойових діях проти Оттоманської Порти.

Бібліографічні посилання

1. **Быков А. А.** Монеты Турции XIV – XVII вв. / А. А. Биков. – Л., 1939.
2. **Ковальова І. Ф.** Місце Самарі у системі пам'яток козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спец. вип. – Запоріжжя, 2010. – С. 320–322.
3. **Лебедев В. П.** Символика и язык монет Крыма Золотоординского периода / В. П. Лебедев // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С.139–156.
4. **Мірущенко О.** Грошовий обіг на запорізьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.
5. **Смирнов В. Д.** Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты XVII в.: До присоединения его к России / В. Д. Смирнов // ЗО-ОИД. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 222, 223.
6. **Фомичев Н. М.** Джучидские монеты из Азова / Н. М. Фомичев // Сов. археология. – 1981. – № 1. – С. 219–241.
7. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–34.
8. **Шалобудов В. Н.** Особенности денежного обращения в нижнем Присамарье / В. Н. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 2/2002 – 1/2003. – Полтава, 2003 – С. 183–186.
9. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – № 6. – Сер.: Історія та археологія. – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

Надійшла до редколегії 27.05.11

УДК 902/904

О. В. Харитонова
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара

ГУТНЕ СКЛО З РОЗКОПОК НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ 2010 р.

Розглянуто асортимент гутного скла XVII – XVIII ст., знайденого на території Новобогородицької фортеці у 2010 р.

Ключові слова: гутне скло, матеріальна культура, функціонально-типологічні категорії, розкоп, фортеця.

Рассмотрен ассортимент гутных стеклянных изделий XVII–XVIII вв., найденных на территории Новобогородицкой крепости в 2010 г.

Ключевые слова: гутное стекло, материальная культура, функционально-типологические категории, раскоп, крепость.

The author considers Hutta glass of XVII – XVIII c., found in Novobogoroditskaya fortress in 2010.

Key words: Hutta glass, material culture, functional-typological categories, excavation, fortress.

Сучасна історіографія, що присвячена такій видатній пам'ятці, як «містечко старовинне козацьке Самарь з перевозом» – Новобогородицька (Богородицька) фортеця, нараховує більш ніж п'ятдесят робіт, переважно дніпропетровських дослідників. Вони розглядали різноманітні питання відносно місцеположення та відповідності топонімам XVII ст., житлової забудови, характеру укріплень тощо [6, 11]. Окремо проаналізовано питання стосовно пам'яток матеріальної культури, до якої належать і гутні вироби. Їх опрацювання провадилось із застосуванням типолого-статистичного та порівняльно-історичного методів, а також методів природничих наук.

У 2010 р. експедицією науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара було продовжено роботи на території пам'ятки. Розширено розкоп V (площа 240 м²) та закладено розкоп VI – 160м².

Найбільш яскравий матеріал походить із розкопу V, а саме із господарської ями № 1, яка використовувалася мешканцями будівлі № 10 (датується першою половиною – серединою XVIII ст.). Інтерес викликає те, що заповнена вона була переважно фрагментами битих гутних виробів. Можливо яма слугувала для зберігання скла, котре пізніше планувалося продати мандрівним торговцям скляним боєм [13, с. 54].

Асортимент гутних скляних виробів представлений археологічно цілими предметами та фрагментами шести основних функціонально-типологічних категорій: посудини для зберігання рідин та сипких речовин, посуд для індивідуального вжитку, столовий посуд, аптечний посуд, вікна, інші скляні вироби, що, в свою чергу, за формально-типологічним принципом поділяються на відділи, типи, підтипи, види. Їх характеристику автор подає на основі розробленої ним типології [16], спираючись на праці попередніх дослідників [1, с. 129–140; 3, с. 288–309; 4, с. 74–81; 15, с. 125–127].

До першої категорії належали кілька основних відділів: пляшки, кварта, штофи, плесканки, барильця, глечики, карафки тощо. Із них з досліджуваного об'єкта зафіксовані такі типи:

кварти, штофи. звичайні чотиригранні у перетині (8 екземплярів), штофи хрестоподібні у перетині (4); *напівштофи* звичайні чотиригранні у перетині (12) (висота – 15 см., дно – 5,4×7,3 см), серед яких виокремлюється напівштоф синього скла (рис. 1, 2);

пляшки – найбільш масові вироби у XVIII ст. Серед них переважають вироби темно-зеленого кольору, хоча є й «зеленої води» [2, 9]. Зазвичай вони товстостінні, асиметричні, дно – кругле чи багатогранне, ввігнуте до середини та зі слідами понтії. Зелені *пляшки грушоподібної форми* на розеткоподібній підставці репрезентовані археологічно цілою (висота – 22 см., діаметр дна – 7,4 см) та фрагментами верхніх і нижніх частин (4) (рис. 1. 3). Зафіксований *бутиль* відзначається особливими пропорціями – його вертикальні розміри лише незначно перевищують горизонтальні, що наближує його до попередніх типів (рис. 4.) [12]. «Рейнські» *пляшки* – так звані «флейти» (висота – 24,8 см., діаметр дна – 10,4 см) репрезентовані цілою (рис. 7. та фрагментами верхніх і нижніх частин (рис. 5). *Пляшки циліндричні* (4) для зберігання рідини були близькі за формами до сучасної пляшки. Цікавою є знахідка круглого скляного *клейма* аквамаринового ко-

льору (діаметр – 3,3 см), в оточенні великих випуклих крапок зображені літери И або Ц та Г, між якими знаходяться три крапки (рис. 12);

фляги без ручок (43) представлені археологічно цілою (висота – 17,8 см, ширина тулова – 13,5 см, діаметр дна – 7,6 см), а також верхніми й нижніми частинами (рис. 9.). Виокремлюється верхня частина темно-зеленої фляги, декорованої канелюрами (рис. 8. висота – 22 см, діаметр дна – 7,4 см);

глека на круглій кільцевій підставці (2) – посудини зі злегка відігнутих вінцем, широке горло при переході у тулово прикрашене накладним розчленованим валиком. Зафіксовані також *карафки*: верхня частина з пробкою (рис. 11), а нижня – на кільцевому піддоні (діаметр – 8,8 см), декорована косою сіткою, яка утворює ромби (рис. 10).

Із посудин індивідуального вжитку виділяються:

склянки циліндричні з ручкою (висота – 8,4 см, діаметр дна – 6,7 см) та без ручки: на розеткоподібній підставці (2), *конусоподібні* на круглому піддоні, серед яких виокремлюються тюльпаноподібні із канелюрами (4) та з плоским дном (15) (рис. 15–20.). *Кухлі* (3) зі скла «зеленої води», із тристрічковими ручками на круглій кільцевій та розеткоподібній підставці (рис. 23). *Стопки* (6). стопки на кільцевому піддоні (1); *келихи* (2) (рис. 24).

До *столового посуду* відносяться *банка* (рис. 13.) та *цукорниці* на розеткоподібних підставках (3), які представлені догори розширеними придонними частинами (рис. 25) [13]. З них можна виокремити *вазу-кошик*, приплюснуту з боків, яка, можливо, слугувала за підставку для серветок (рис. 26).

До категорії *аптечний посуд* належать *аптечні склянки*: різноманітні пляшечки, флакони, ампули (2), *слоїчки* для мазей – малі для видачі ліків і великі для їх зберігання та *колби* [8]. У цьому контексті слід звернути увагу на згадку під 1772 роком у Феодосія Макаревського про перебування у фортеці хворих вояків та наявність у культурному шарі аптекарських важків XVII–XVIII ст., хірургічного інструментарію, деталей аптекарських скриньок, численних фрагментів скляного аптекарського посуду, що дають можливість висунути гіпотезу про існування на території фортеці «лікарської ізби» або шпиталю і належної до нього аптеки [5, с. 66–72]. Із фортеці походять: «ампульки» зеленого скла; ма-

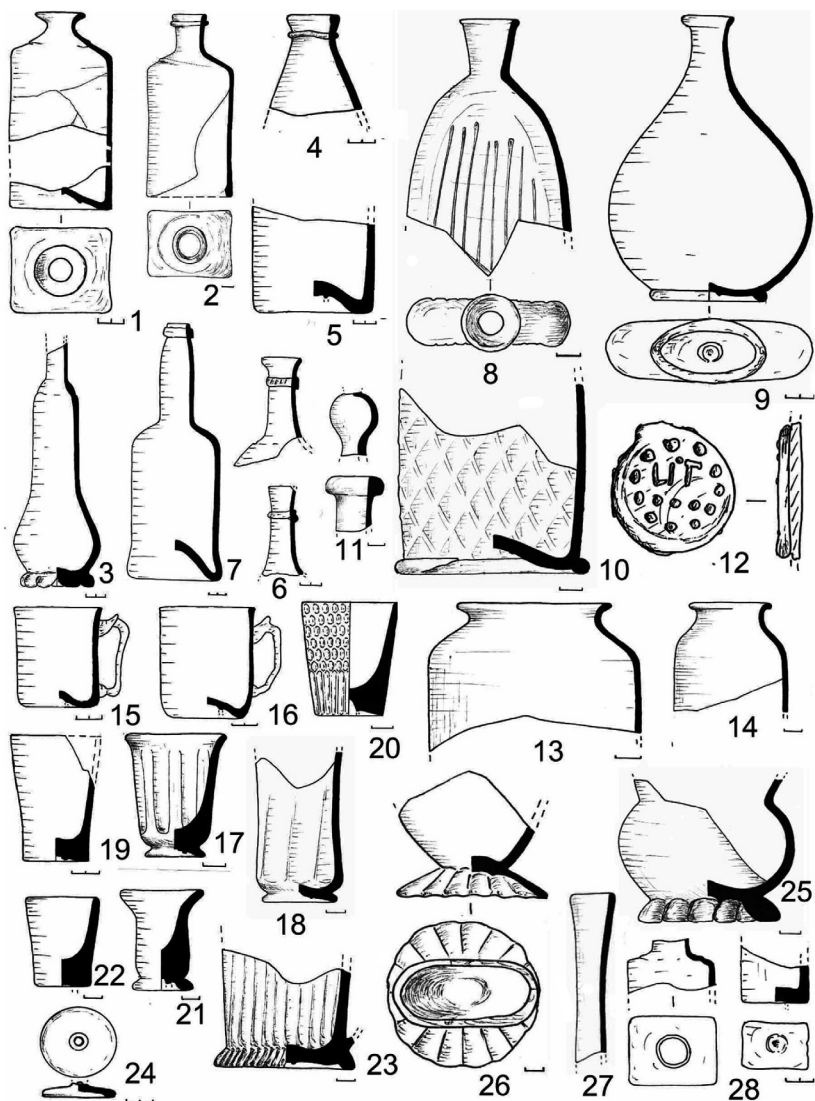

Рис. Гутне скло з розкопок Новобогородицької фортеці (2010 р.)

ленькі склянки круглої форми з довгими шийками, деякі з котрих декоровані наліпним пружком (рисунок, 6) та прямокутні в перетині (рис. 28); цілі конусоподібна та тюльпаноподібна стопки (рис. 21, 22); флакони для парфумів (2) (рис. 27). Привертає увагу верхня частина аптечної («лазєбної») банки (рисунок, 14). Фіксуються також віконниці, так звані луниці (20), що здебільшого походять із культурного шару.

Отже, за результатами вищевикладеного можемо стверджувати, що для дослідженої у 2010 р. території Богородицької фортеці скляний посуд в основному датується першою половиною XVIII ст., інший датуючий матеріал не суперечить даним висновкам. Однак зазначимо, що знахідки попередніх років свідчать про значне поширення на території пам'ятки скляних виробів XVI–XVIII ст. Різноманітність гутного скла говорить про торговельні зв'язки регіону Нижнього Присамар'я [7, с. 187–190] і засвідчує досить високий рівень добробуту його мешканців. У XVIII ст., як бачимо, значно збільшується попит на скляний посуд у зв'язку з розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі напоями в Україні в цілому. Форми, аналогічні гутним виробам, зафіксованим на Богородицькій фортеці, які зберігаються у музейних і приватних колекціях України та Росії [14, с. 88–103], здебільшого не мають чіткого датування. Хронологічна прив'язка матеріалу з пам'ятки надає можливість для його уточнення.

Таким чином, на основі детального аналізу знахідок гутного скла приходимо до висновку, що скляний посуд може слугувати джерелом для більш досконалого вивчення духовно-культурних, матеріальних процесів та явищ у соціумі, з одного боку (історичний аспект), та атрибутованим матеріалом – з іншого (археологічний аспект).

Бібліографічні посилання

1. **Виногородська Л. І.** До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV – XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – К. – 1997. – № 2. – С. 129 – 140.
2. **Гагенмейстер В.** Гутне скло Поділля / В. Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський, 1931.
3. **Коваль В.** Вместо предисловия (попытка классификации бутылок) / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 288 – 309.

4. **Коваль В.** Слово о бутылке / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 74 – 81.
5. **Ковальова І. Ф.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – Зима – весна. – № 1 – 2. – Д., 2004. – С. 66 – 72.
6. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
7. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2/2002 – 1/2003. – С. 187–190.
8. **Модзалевський В.** Гути на Чернігівщині / В. Модзалевський. – К., 1926.
9. **Онацький Н. Х.** Українське гутницьке скло / Н. Х. Онацький. – Суми, 1931.
10. **Пашковський О.** Пізньосередньовічне скло поселення Леськи-Мис: спроба систематизації / О. Пашковський, М. Сиволап // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 97.
11. Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця – Д., 2008.
12. **Петрякова Ф.** Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К., 1975.
13. **Рожанківський В. Ф.** Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К., 1959.
14. **Рожанківський В. Ф.** Художнє скло в збірках музею етнографії та художнього промислу / В. Ф. Рожанківський // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – Вип. 1. – К., 1954. – С. 88–103.
15. **Ханко О. В.** Гутне скло XVII – XVIII століть з Полтави / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 2. – 2001. – С. 125–127.
16. **Харитонova О. В.** Скло козацьких пам'яток України XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аспект / О. В. Харитонova. – Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – Д., 2010.

Надійшла до редколегії 28.05.2011

НАШІ АВТОРИ

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Волкова Світлана Петрівна – історик, асистент кафедри українознавства ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури».

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коробка Вадим Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – учитель історії, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Прокопенко Леонід Львович – доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального Інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Романець Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романчук Дмитро Олександрович – історик, науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Романюта Ілля Миколайович – історик, науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, доцент, головний науковий співробітник НДЛ археології та історії Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сухомлин Олександр Дмитрович – студент історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Харитонова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, інженер-програміст кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Цимлякова Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник Дніпропетровського національного музею ім. Д. І. Яворницького.

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник НДЛ археології та історії Придніпров'я Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

Вступ	3
I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	5
Світленко С. І. Про актуальні питання щодо підготовки проекту «Історія міст і сіл України. Дніпропетровська область».....	5
Стороженко І. С. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історії Запорозької Січі	17
II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ	26
Слісаренко О. М. Самарські «городки» як чинник шведсько- українського союзу 1709 року	26
Сухомлин О. Д. Походження та заняття населення містечка Самарчика у 1750-ті рр. за документами архіву Коша Нової Запорозької Січі	32
Коробка В. М. Вибірчий процес і формування установ громадського управління за законом 1870 р. у містах Катеринославської губернії	40
Романчук Д. О. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. на Дніпропетровщині: регіональні аспекти здійснення.....	50
III. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ.....	57
Кочергін І. О. Дворянський рід Лаппо-Данилевських в історії Катеринослава	57
Швидько Г. К. Нові дані до біографії І. Я. Акінфієва.....	72
Романюта І. М. Микола Васильович Биков: до характеристики суспільно-політичних та історичних поглядів.....	91
Шляхов О. Б. Колобов: життя та діяльність катеринославського губернатора початку ХХ ст.	97
Бойко О. В. Маловідомі сторінки із життя та діяльності	106
святиномученика Онуфрія (Гагалюка) на Катеринославщині у 1920-ті рр.	106
Савчук В. С. Він двічі був ректором нашого університету: життя і доля М. Г. Куїса	115

Бекетова В. М. Лауреати Шевченківської премії від Дніпропетровської області (до 50-річчя заснування Національної премії імені Тараса Шевченка).....	126
IV. ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА	136
Прокопенко Л. Л. Організація навчального процесу в Катеринославській гімназії у першій половині XIX ст.	136
Лучка Л. М. Керівництво навчальних закладів і розвиток бібліотечної справи Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст.	145
Волкова С. П. З історії створення науково-дослідних кафедр у Катеринославі на початку 1920-х років	156
Нікілєв О. Ф. Сільська школа Дніпропетровщини 1950-х–середини 1960-х рр.: реалії стану та функціонування	164
V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ.....	175
Митрофаненко Ю. С. , Цимлякова Т. М. Полк Січових стрільців «Вільного козацтва» Романа Самокиша в Українській революції на Катеринославщині 1918–1919 рр.....	175
Митрофаненко Ю. С. Отаманщина на шпальтах української преси 1919 року	182
Романець Н. Р. Сільськогосподарське переселення на Дніпропетровщину і репресії (1933–1934 рр.).....	187
VI. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ	199
Ковальова І. Ф. Про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці.....	199
Шалобудов В. М. Східні монети, знайдені під час досліджень Самарі – Новобогородицької фортеці	208
Харитонова О. В. Гутне скло з розкопок Новобогородицької фортеці 2010 р.	213
Наші автори	219

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 9

**Свідоцтво про державну реєстрацію
державного засобу масової інформації
серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.**

Редактор *В. Ю. Володимиров*
Технічний редактор *В. А. Усенко*
Коректор *В. Ю. Володимиров*

Підписано до друку з оригінал-макета 15.11.2011.
Формат 60×84 $\frac{1}{6}$. Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 13,02. Ум. фарбовідб. 13,48. Обл.-вид. арк. 14,0.
Тираж 100 пр. Вид. № 1561. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації серія ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ДП “Видавництво ДНУ”,
49010, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72
Друкарня ДНУ, 49050, м. Дніпропетровськ,
вул. Наукова, 5

ISBN 978-966-551-328-5